ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕНЧАК ОЛЕСЯ ФЕДОРІВНА

УДК 316.3:339.92

ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ КОРДОНІВ І ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Бенчак О. Ф.

Науковий керівник: **Черниш Наталія Йосипівна**, доктор соціологічних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Бенчак О. Ф. **Соціологічні виміри кордонів і транскордонних взаємодій.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021 р.

У роботі здійснено соціологічну концептуалізацію кордону та транскордонних взаємодій у контексті сучасних відносин України з країнами-сусідами із увагою до соціокультурного виміру. Запропоновано релевантний понятійно-категоріальний апарат з авторським дефініюванням головного рядоутворювального (кордон) та похідних (транскордонна взаємодія, транскордонна мобільність, транскордонне співробітництво) понять. Кордон і транскордонні взаємодії потрактовано як неадитивні системи різного роду складності, які слугують інтенсивним процесам соціальної диференціації та інтеграції відповідно до «старих» (расові, етнічні, економічні, гендерні) і «нових» (громадянство, законослухняність, політичні погляди) соціальних відмінностей, а тому є лише відображенням усталеного соціального порядку тієї чи іншої країни, її внутрішніх/регіональних «правил гри». Аргументовано, що транскордонні взаємодії, які локалізуються на міждержавному кордоні та прикордонні, мають інституціональний, соціально-економічний та соціокультурний виміри. З інституційної перспективи йдеться про перетин кордону як кінцевий етап функціонування багатоступеневої інституційної моделі контролю мобільності, що діє всередині території держави та на в'їзді/виїзді до/з неї як для її громадян, так і для іноземців/осіб без громадянства. Інституційний механізм перетину державного кордону слугує соціальній диференціації осіб, які можуть виїхати / в'їхати в простір влади держави. Кордон у соціокультурному вимірі означує і переозначує соціальні ієрархії, ідентичності та лояльності, встановлює бар'єри та соціальні дистанції, але також у просторі прикордоння формуються нові соціальні групи, практики

та межові (маргінальні) ідентичності. Із соціально-економічної точки зору кордон та прикордоння – простір реалізації практик виробництва, споживання та обміну, використання благ і реалізації різноманітних потреб, місце актуалізації соціального самопочуття жителів прикордоння.

В роботі сконструйовано аналітичний та методичний інструментарії соціологічної евалюації ефективності соціального управління транскордонними взаємодіями. В конструюванні останнього використані положення так званого принципу Парето та його концептуальне уточнення Н. Кальдором та Дж. Хіксом. На підставі евалюації інституційних практик транскордонної мобільності та співпраці на прикладі українсько-словацького кордону розроблено низку практичних рекомендацій щодо їх удосконалення та оптимізації, виявлено проблемні аспекти практик перетину кордону та запропоновано низку заходів із вирішення цих проблем.

Удосконалено можливості та практики використання теоретичних положень трьох методологічних поворотів сучасності: просторового повороту в частині сучасного бачення простору, повороту мобільності Дж. Уррі для аналізу проблематики кордонів і транскордонних взаємодій (перший розділ) і частково історичного повороту, використаного у другому розділі дисертації для характеристики українсько-словацьких взаємин в їх історичній тяглості. У науковий обіг введене комбіноване поняття «просторова мобільність», яка виступає відображенням і проявом постійного диференціюючого та/або інтегруючого впливу сучасних міждержавних кордонів. Виокремлено дві переважаючі тенденції у трактуванні просторової мобільності, пов’язаної з кордонами та транскордонними взаємодіями: перша полягає у такому розумінні просторової мобільності, яка в сучасному світі виступає водночас і ресурсом, і показником соціальної нерівності. При цьому ідентифіковано протилежну за змістом тенденцію до «розмивання», а то й повного нівелювання бар’єрної функції кордонів у зв’язку із трансформацією природи новітніх транскордонних процесів.

Запропоновано авторську програму соціологічного дослідження транскордонних взаємодій з увагою до інституційних, соціально-економічних та соціокультурних аспектів цих явищ в єдності її методологічної та методичної частин, яку можна використовувати в емпіричному вивченні проблематики кордонів і транскордонних взаємодій на різних частинах кордонів України та у дослідженнях споріднених проблем. Відповідність системи емпіричних показників авторській концептуалізації кордону та прикордоння як тривимірного простору транскордонних взаємодій підтверджено із використанням конфірматорного факторного аналізу.

У дослідженні одержала подальший розвиток традиція соціологічного дослідження явищ фізичного простору як таких, що мають інтегруючу та диференціюючу соціальні функції, у дослідженнях кордону зокрема. В роботі виокремлено дисциплінарні особливості дослідження проблематики кордонів, прикордоння та транскордонних взаємодій і з'ясовано особливості їх соціологічної інтерпретації. Наголошено на тому, що особливості соціологічного підходу полягають у дотриманні двох когнітивних принципів: 1) принципу генетично-функціонального аналізу об'єкта; 2) принципу єдності теоретико-методологічного та емпіричного рівнів дослідження. Поєднання цих двох підходів у дослідженні системи становить зміст генетично-функціонального (структурного) аналізу. Головна його перевага в тому, що він дає змогу пояснити структуру через історію, а історію об'єкта через його структуру.

Дисертаційна робота поглиблює напрям соціологічних досліджень транскордонних взаємодій як істотного елементу соціальної реальності, який стає системоутворювальним в умовах глобалізації. Обгрунтовано тезу про те, що глобальний дискурс сприяння транскордонній мобільності населення приймається державами-націями насамперед щодо руху товарів, капіталів і обраних категорій людей, проте фактично, обмежується сек'юритизацією кордонів щодо небажаних / небезпечних переміщень. Інституційні практики регулювання транскордонної мобільності вдосконалюються технологічно, що

тягне за собою виклики у сфері біоетики та безпеки, розширює можливості контролю державних інститутів та пріоритезує безпекові та медичні аспекти транскордонної мобільності. Зокрема, йдеться про впровадження біоідентифікації особистості.

Теоретичну основу дисертації втілено в авторську програму емпіричного кількісного дослідження та апробовано у дослідженні «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України», реалізованому за участі автора. Отримані результати свідчать про особливості соціальних практик жителів українсько-словацького прикордоння в трьох вимірах. В інституційно-організаційному вимірі з'ясовано, що оцінки респондентами ефективності роботи прикордонної та митної служб, консульської служби, а також практик перетину кордону є досить критичними. Словацьким респондентам притаманний вищий рівень оцінки ефективності названих служб, а для українських респондентів властивою є вища критичність. У соціально-економічному вимірі виявлено наявність значимого статистичного взаємозв'язку поміж практиками інтенсивної транскордонної мобільності та соціальним самопочуттям респондентів: транскордонна мобільність виступає корелятом соціального благополуччя, а іммобільність – корелятом низького рівня суб'єктивного матеріального добробуту. Для соціокультурного виміру уявлень населення українсько-словацького прикордоння притаманний високий рівень уявлень про безконфліктний досвід двосторонніх відносин та спрямованість на розбудову добросусідських відносин. При цьому як рівень поінформованості, так і рівень уявлень про важливість транскордонних відносин двох країн є вищим серед українських респондентів. Загалом головним завданням двостороннього діалогу на поточному етапі є перехід від констатації безконфліктності та безпроблемності двосторонніх відносин до реалізації спільних ініціатив. Зафіксовано суттєве згортання практик транскордонної мобільності між Україною та Словаччиною, спричинене карантинними обмеженнями у період пандемії COVID-19. На думку експертів,

лише два різновиди транскордонної мобільності між країнами (медичний і науково-освітній) залишилися незмінними на фоні істотного зменшення інших. Це спонукає оцінити реальну динаміку транскордонних процесів як зростаючий стан іммобільності. У межах експертного опитування зафіксовані практично схожі уявлення про заходи оптимізації транскордонних взаємодій на українськословацькому прикордонні: необхідність активної підтримки громадських ініціатив, розроблення узгоджених концепцій економічного і соціального розвитку прикордонних територій Словаччини та України як основи для спільних проектних пропозицій національним інституціям, інституціям ЄС та донорським організаціям; створення диверсифікованої системи інститутів транскордонного співробітництва; необхідність децентралізації тощо. В ієрархії дієвих засобів регулювання транскордонної мобільності та співпраці українські експерти віддали першість таким позиціям, як розвиток національного та міжнародного законодавства, тоді як словацькі експерти – непрямим, економічним засобам регулювання транскордонної мобільності, а також обмежувальним механізмам. На підставі евалюації інституційних практик транскордонної мобільності та співпраці на прикладі українсько-словацького кордону розроблено практичні рекомендації щодо їх вдосконалення й оптимізації в діяльності органів управління різного рівня, а також недержавних організацій, виявлено проблемні аспекти практик перетину кордону та запропоновано заходи із вирішення цих проблем. Частина їх вже була втілена у практику управлінської роботи та освітньо-інформаційної діяльності низки НГО як в Україні, так і в Словаччині.

Отримані результати та методика дисертаційного дослідження можуть бути використані для розробки і вдосконалення державних та громадських проєктів і програм, спрямованих на оптимізацію соціального управління транскордонною співпрацею; у плануванні і проведенні соціологічних моніторингів транскордонних взаємодій на західних та південних кордонах України. Отримані результати можна також використовувати для розробки та викладання у закладах вищої освіти навчальних дисциплін «Соціологія

політики», «Соціологія міжнародних відносин», «Соціологія міграції», «Соціологія глобалізації» та ін.

Ключові слова: кордон, транскордонні взаємодії, транскордонні соціальні явища, транскордонна мобільність та іммобільність, транскордонна співпраця, прикордоння.

SUMMARY

Benchak O.F. **Sociological dimensions of borders and cross border interactions.** – Qualification research with manuscript copyright.

Thesis for a Candidate's degree in sociological sciences on a speciality 22.00.04 – special and branch sociologies. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2021.

The sociological conceptualization of the border and cross border interactions in the context of modern relations of Ukraine with neighboring countries with attention to the socio – cultural dimension is carried out in the work. A relevant conceptual and categorical apparatus with the author's definition of the main series-forming (border) and derivatives (cross border interaction, cross border mobility, cross border cooperation) concepts is proposed. Border and cross border interactions are interpreted as non-additive systems of various complexities that serve intensive processes of social differentiation and integration according to "old" (racial, ethnic, economic, gender) and "new" (citizenship, obedience, political views) social differences, and therefore, it is only a reflection of the established social order of a country, its internal / regional "rules of the game". It is argued that cross border interactions, which are localized at the interstate border and border, have institutional, socio-economic and socio-cultural dimensions. From an institutional perspective, it is a border crossing as the final stage in the functioning of a multi-level institutional model of mobility control that operates within the country and at / in / out of it for both its citizens and foreigners / stateless persons. The institutional mechanism of crossing the state border serves the social differentiation of persons who can leave /

enter the space of state power. In the socio-cultural dimension, the border defines and redefines social hierarchies, identities and loyalties, establishes barriers and social distances, but also new social groups, practices and marginal (marginal) identities are formed in the border area. From the socio-economic point of view, the border and border – the space of implementation of practices of production, consumption and exchange, use of goods and the implementation of various needs, the place of actualization of social well-being of border residents;

The analytical and methodical tools of sociological evaluation of the effectiveness of social management of cross border interactions are constructed in the work. In constructing the latter, the provisions of the so-called Pareto principle and its conceptual refinement by Nicholas Kaldor and John Hicks were used. Based on the evaluation of institutional practices of cross-border mobility and cooperation on the example of the Ukrainian-Slovak border, a number of practical recommendations for their improvement and optimization have been developed, problematic aspects of border crossing practices have been identified and a number of measures have been proposed.

The possibilities and practices of using the theoretical provisions of three methodological turns of modernity have been improved: spatial turn in the part of modern vision of space, J. Urri's mobility turn for analysis of borders and cross border interactions (first chapter) and partly historical turn used in the second chapter of the dissertation. Slovak relations in their historical longevity. The combined concept of "spatial mobility" has been introduced into scientific circulation, which is a reflection and manifestation of the constant differentiating and / or integrating influence of modern interstate borders. Two prevailing trends in the interpretation of spatial mobility related to borders and cross-border interactions have been identified: the first is the understanding of spatial mobility, which in the modern world is both a resource and an indicator of social inequality. At the same time, the opposite tendency to "erosion" or even complete leveling of the barrier function of borders in connection with the transformation of the nature of the latest transboundary processes was identified.

The author's program of sociological research of cross-border interactions with attention to institutional, socio-economic and sociocultural aspects of these phenomena in the unity of its methodological and methodological parts is offered, which can be used in empirical study of borders and cross-border interactions in different parts of Ukraine's borders. The correspondence of the system of empirical indicators to the author 's conceptualization of the border and the frontier as a three – dimensional space of cross – border interactions was confirmed using confirmatory factor analysis.

The study further developed the tradition of sociological study of the phenomena of physical space as having integrating and differentiating social functions, in border studies in particular. The paper highlights the disciplinary features of the study of border issues, border and cross border interactions and clarifies the features of their sociological interpretation. It is emphasized that the peculiarities of the sociological approach are the observance of two cognitive principles: 1) the principle of genetic-functional analysis of the object; 2) the principle of unity of theoretical and methodological and empirical levels of research. The combination of these two approaches in the study of the system is the content of genetic-functional (structural) analysis. Its main advantage is that it allows you to explain the structure through history, and the history of the object through its structure.

The dissertation deepens the direction of sociological research of cross border interactions as an essential element of social reality, which becomes system – forming in the conditions of globalization. It is argued that the global discourse of promoting cross-border mobility is accepted by nation-states primarily in relation to the movement of goods, capital and selected categories of people, but is in fact limited to the securitization of borders for unwanted / dangerous movements. Institutional practices for regulating cross-border mobility are improving technologically, which entails challenges in the field of bioethics and security, expands the possibilities of control of state institutions and prioritizes security and

medical aspects of cross border mobility. In particular, it is a question of introduction of bioidentification of the person.

The theoretical basis of the dissertation is embodied in the author's program of empirical quantitative research and tested in the study "Information support and implementation of innovative approaches in cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine", implemented with the participation of the author. The obtained results describe the peculiarities of social practices of inhabitants of Ukrainian-Slovak border in three dimensions. It was found that in institutional-organizational dimension respondents' opinion on the effectiveness of the border and customs services, consular service, as well as border-crossing practices are quite critical. Slovak respondents have better opinion on the effectiveness of these services, and Ukrainian respondents have a higher level of criticism. In socio-economic dimension there is a significant statistical relationship between the practices of intensive cross-border mobility and social well-being of respondents: cross-border mobility is a correlate of higher level of social well-being, and immobility correlates with low subjective material well-being. Socio-cultural dimension of the perceptions of population of the Ukrainian-Slovak border is characterized by a nonconflict perception of the experience of bilateral relations. At the same time, both the level of awareness and the perceptions cross-border relations between the two countrie as important are higher among Ukrainian respondents. In general, the main task of the bilateral dialogue at the current stage is the transition from the statement of conflict-free and problem-free bilateral relations to the implementation of joint initiatives.

Recently there has been a significant reduction in cross-border mobility practices between Ukraine and Slovakia, caused by quarantine restrictions during the COVID-19 pandemic. According to experts opinion, only two types of cross-border mobility between countries (medical and academical) have remained unchanged against the background of a significant reduction in others types of cross-border mobility. The expert survey recorded almost similar ideas about measures to optimize cross-border cooperation on the Ukrainian-Slovak border: the need for active support of public initiatives, development of agreed concepts of economic and social

development of border areas of Slovakia and Ukraine as a basis for joint project proposals to national and EU institutions; creation of a diversified system of institutions of cross-border cooperation; the need for decentralization, etc. In the hierarchy of effective means of cross-border mobility and cooperation regulation Ukrainian experts gave priority to such positions as development of national and international legislation, while Slovak experts gave priority to indirect, economic means of regulating cross-border mobility and restrictive mechanisms. Based on the evaluation of institutional practices of cross-border mobility and cooperation on the example of the Ukrainian-Slovak border, practical recommendations for their optimization at the different levels of government and non-governmental organizations are developed, problematic aspects of border crossing practices are identified and optimization measures are proposed. Some of them have already been implemented in the practice of a number of NGOs both in Ukraine and in Slovakia.

The obtained results and methods of dissertation research can be used to develop and improve state and public projects and programs aimed at optimizing the social management of cross border cooperation; in planning and conducting sociological monitoring of cross border interactions on the western and southern borders of Ukraine. The obtained results can also be used for the development and teaching in higher education institutions of the disciplines "Sociology of Politics", "Sociology of International Relations", "Sociology of Migration", "Sociology of Globalization" and others.

Key words: border, cross border interactions, cross border social phenomena, cross border mobility and immobility, cross border cooperation, border crossings.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бенчак О.Ф. Проблематика кордонів і транскордонних процесів у соціогуманітарних науках. *Грані:* наук.-теорет. альманах. Дніпро, 2018. Т. 21. № 11. С. 62–69.

2. Бенчак О.Ф. Емпірично-соціологічні рефлексії транскордонних взаємодій в українській та західній соціології. *Грані:* наук.-теорет. альманах. Дніпро, 2020. Т. 23. № 5. С. 6–14.

3. Benchak O. Empirical studies of borders and cross-border interactions: sociological discourse overview. *Scientific discussion.* Praha, Czech Republic, 2020. Vol 1. № 46. P. 47–51.

4. Бенчак О. Транскордонні взаємодії як об’єкт соціологічного дослідження: методологічні аспекти (опубліковано англійською мовою). *Український соціум.* Київ, 2020. № 3 (74). С. 24–34.

5. Бенчак О. Транскордонне співробітництво в Карпатському і Баренцовому регіонах: оптимізація управління за допомогою порівняльного соціологічного аналізу (опубліковано англійською мовою). *Грані:* наук.-теорет. альманах. Дніпро, 2020. Т. 23. № 8. С. 5–13.

6. Benchak O. Institutional, socio-economic and socio-cultural dimensions of cross-border interactions from the perspective of systems theory. *Scientific discussion.* Praha, Czech Republic, 2020. Vol 2. № 48. P. 13–19.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Бенчак О. Практичні рекомендації суб’єктам як компонент реалізації проекту транскордонного співробітництва. *K inovácii Slovensko-Ukrajinskej cezhraničnej spolupráce*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Стара Лесна, 16–17 берез. 2017 р.). Стара Лесна, 2017. С. 171–182.

8. Бенчак О., Устич С. Сутність, функціонування та розвиток сучасних транскордонних систем. *Multiculturalism and diversity in the 21-st century:*

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Berehove, March 27–28, 2018). Berehove, 2018. P. 397–400.

9. Бенчак О., Устич С. Карпатський єврорегіон як транскордонна міжрегіональна ідентичність. *Регіон – 2018: стратегія оптимального розвитку:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 8–9 листоп. 2018 р.) Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018. С. 45–50. (0.5 д.а.) (*Особистий внесок автора:* аналіз дослідження Карпатського єврорегіону, що становить 0.25 д. а.).

10. Бенчак О. Транскордонне співробітництво як фактор кроскультурного розвитку. *Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування:* матеріали Наук. круглого столу (Київ, 29 берез. 2018 р.) / В. М. Судакова, Н. Б. Отрешко та ін. Київ: Ін-т культур. НАН України, 2018 р. С. 267–283.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Benchak O., Haydosh M., Ryune Yertyn R., Ustych S. Concept of empirical sociological research of Slovak-Ukrainian Cross-Border Cooperation. Uzhhorod: ITC, 2017. 131 p. (5.4 д.а.) (*Особистий внесок автора*: збір та опрацювання матеріалів за темою соціологічного дослідження українсько-словацького транскордонного співробітництва, аналіз методологічних засад та результатів моніторингового емпіричного соціологічного дослідження, що становить 2.5 д. а.).

12. Benčak O., Gajdoš M., Rune Gjertyn R., Ustyč S. Príručka pre realizáciu empirického sociologického výskumu slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce. Uzhhorod: ITC, 2017. 87 s. (3.6 д.а.) (*Особистий внесок автора:* розробка анкети для масового, експертного і телефонного опитування жителів прикордонного регіону України, що становить 1.8 д. а.).

13. Benchak O., Haydosh M., Ustych S., Fordal L. Practical recommendations for the supreme institutions of the European Union, the government and local authorities, non-governmental organizations on the effective implementation of the Northern crossborder cooperation experience. Uzhhorod: ITC,

2017. 18 p. (0.75 д.а.) (*Особистий внесок автора:* розробка практичних рекомендацій вищим керівним інституціям, що становить 0.25 д. а.).

14. Benčak O., Gajdoš M., Mušinka A., Ustyč S. Recommendations and proposals for increasing effectiveness of Slovak–Ukrainian crossborder cooperation and the model of its institutionalisation. Kosice (Slovak Republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 2017. 52 p. (2.1 д.а.) (*Особистий внесок автора:* розробка практичних рекомендацій, що становить 0.3 д. а.).

15. Benčak O., Gajdoš M., Nezinsky E., Ustyč S. From analyses to interventions: Innovative approach to fostering cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine. Kosice (Slovak Republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 2017. 62 p. (2.6 д.а.) (*Особистий внесок автора:* досліджено приклади позитивної практики Баренцової Євро-Арктичної та Регіональної Ради, що становить 1.0 д. а.).

16. Benčak O., Gajdoš M., Rafaelsen R-Y., Ustyč S. Štúdie o skúsenostiach z nórsko-ruskej a slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce. Kosice (Slovak Republic): Cetrum oločenských chologických vied Slovenskej akadémie vied, 2017. 364 s. (15.2 д. а.) (*Особистий внесок автора:* досліджено історичні, політичні, соціологічні аспекти транскордонної співпраці у Східній Словаччині, що становить 2.0 д. а.).

17. Бенчак О., Ровт А., Устич С. Історія, що об’єднує. Нариси новітнього транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні: монографія / за заг. ред. С. Устича. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2017. 456 с. (19 д. а.) (*Особистий внесок автора:* досліджено геополітичний контекст розвитку ТКС у басейні Карпат, стратегічні цілі ТКС у Карпатському регіоні та їх реалізацію, підготовлено Додатки, що становить 2.5 д. а.) (С. 20–58, С. 78–110, С. 393–408).

18. Бенчак О., Устич С. Емпіричне соціологічне дослідження транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні: монографія /за заг. ред. С. І. Устича. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. 288 с. (12 д. а.) (*Особистий*

внесок автора: висвітлено теоретичні та методичні засади соціологічної рефлексії транскордонних процесів, здійснено імплементацію отриманого соціального знання у процесі пілотного емпіричного дослідження, що становить 2.6 д. а.).

19. Бенчак О., Устич С. Аналіз результатів емпіричного соціологічного дослідження транскордонного співробітництва: наукове видання / за заг. ред. С. І. Устича. ТОВ «РІК-У», 2018. 64 с. (2.6 д. а.) (*Особистий внесок автора:* опрацьовано результати пілотного емпіричного соціологічного дослідження, що становить 1.2 д. а.).

20. Бенчак О., Устич С. Кількісна та якісна оцінка ефективності інноваційного університету. *Міжнародний науковий вісник:* зб. наук. праць / ред. кол. І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2018. Вип. 1 (17). С. 47–53. (0.25 д. а.) (*Особистий внесок автора:* описано набір оціночних критеріїв у процесі середньо- та довгострокових моніторингових досліджень, що становить 0.2 д. а.).

21. Бенчак О.Ф. Кордони і транскордонні процеси: новітні тенденції державно-просторових розмежувань (опубліковано англійською мовою – Borders and transboundary processes: new trends of state-space distribution). *Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 1 (22). С. 82–102.

ЗМІСТ

ВСТУП 17

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРДОНІВ І ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ 26

1.1. Дисциплінарні особливості дослідження державних кордонів і транскордонних взаємодій у соціогуманітарних науках 26

1.2. Особливості дослідження кордонів і транскордонних взаємодій у соціології 40

1.3. Інституційний, соціально-економічний та соціокультурний виміри кордонів і транскордонних взаємодій з перспективи системного підходу ... 62

Висновки до розділу 1 79

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТРАНСКОРДОННОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА ЯК ОСНОВНИХ РІЗНОВИДІВ ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ 82

2.1. Транскордонна мобільність: суть, складові, головні прояви 82

2.2. Особливості і напрями транскордонного співробітництва 89

Висновки до розділу 2 105

РОЗДІЛ 3. ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВА ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОРДОНІВ І ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ 109

3.1. Компаративний аналіз українських та зарубіжних емпіричних досліджень кордонів і транскордонних взаємодій 109

3.2. Соціальні аспекти транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні в історії та на сучасному етапі 123

Висновки до розділу 3 162

ВИСНОВКИ 168

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 172

ДОДАТКИ 193

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасному світі актуалізується завдання осмислення тенденцій соціального розвитку, зокрема, у тому, що стосується міжнародних взаємодій, функціонування державних кордонів, процесів транскордонної співпраці та мобільності. Під впливом революційних технологічних змін і пов'язаних із ними глобалізації та динамізації суспільного розвитку в другій пол. XX ст. масштаби, інтенсивність і різноманітність транскордонних взаємодій значно зросли. На поч. XXI ст. глобалізація змінила співвідношення між контактною та бар'єрною функціями кордонів на користь першої, але, натомість, пандемія коронавірусу COVID-19 посилила другу. В сучасних умовах усе більш виразно проявляється багатовимірність прикордоння як особливого простору соціальної диференціації й інтеграції. Загострення загроз соціального, економічного, медичного характеру, проблеми національних меншин на прикордонних територіях і небезпека сепаратизму актуалізують проблематику соціологічної концептуалізації, а також емпіричного дослідження кордонів, транскордонних взаємодій та управління ними. У той час, як тематика соціально-практичного управління транскордонними взаємодіями на європейському континенті отримала належну розробку, в соціології вона все ще залишається малодослідженою. Практична актуальність дослідження зумовлена необхідністю соціологічного супроводу транскордонного співробітництва, моніторингу динаміки існуючих викликів у сфері транскордонної співпраці та мобільності населення, а також інституційних відповідей на них.

Аналіз транскордонних взаємодій відіграє важливу роль у методологічному оновленні, якого вимагають від соціології динамічні умови сьогодення, коли категорії етносу, нації та держави виявляються надто «герметичними» та не можуть забезпечити дослідників адекватними пояснювальними моделями. Залишаються невирішеними чимало важливих проблем, що торкаються сутності сучасних кордонів і транскордонних

процесів. Зокрема, брак теоретизацій, дослідницьких інструментів та власне емпіричних даних фіксуємо у контексті транскордонних взаємодій України та країн-членів ЄС. У сучасній українській соціології нечисленними є дослідження конкретних кейсів транскордонних взаємодій на кордонах України та країн-сусідів. Майже не отримують належної уваги дослідників такі проблеми, як індивідуальний повсякденний досвід транскордонних взаємодій та практик перетину кордону. З огляду на це, теоретична актуальність дослідження зумовлена браком методологічного та методичного забезпечення, а відтак і конкретно-емпіричних знань із галузі соціологічного вивчення транскордонної мобільності та співробітництва як основних форм транскордонних взаємодій.

Методологія дослідження теоретичних і практичних аспектів сутності кордонів та сучасних транскордонних взаємодій сформульована у працях таких дослідників, як І. Валлерстайн, А. Франк, А. Портес, Ф. Дювель, Д. Мейсі, В. Колосов, А. Макаричев та ін. Проблематику транскордонної мобільності й іммобільності в сучасному світі розглядають Дж. Уррі, Л. Малкі, Р. Шамір, Б. Тернер, Т. Файст. В Україні розроблення проблем кордонів і транскордонних взаємодій, перш за все на її прикордонні з країнами Європейського Союзу, здійснюють такі наукові інституції, як Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, Інститут регіональних досліджень Національної академії наук та ін. Низка досліджень прикордоння та транскордонних взаємодій здійснена колективом працівників Ужгородського національного університету. Відомими фахівцями з цієї проблематики є: В. Приходько, І. Артьомов, М. Лендьєл, С. Устич, В. Подшивалкіна, В. Чорна, Ф. Шандор, Ю. Пачковський, Н. Коваліско, Н. Варга, С. Хобта, Г. Щерба, К. Новосад, Х. Притула, М. Куриляк. Незважаючи на поважні наукові доробки у здійсненні зазначених досліджень, все ж констатуємо їх здебільшого абстрактно-теоретичний характер, почасти фрагментарність, обмеженість звернень до новітніх напрацювань у річищі цієї проблематики в сучасній світовій соціологічній думці. Незважаючи на те, що у працях зазначених вчених

відображені важливі аспекти соціологічного вивчення кордонів та транскордонних взаємодій, у вітчизняній соціології практично відсутні емпіричні дослідження практик перетину кордону. ***Наукова проблема***, на вирішення якої спрямоване дослідження, полягає у суперечності поміж зростаючими масштабами та інтенсивністю транскордонних взаємодій між Україною і країнами-сусідами, необхідністю вдосконалення соціального управління транскордонними процесами, з одного боку, та відсутністю теоретичних і емпіричних підходів щодо транскордонних взаємодій як чинника соціальної диференціації й інтеграції – з іншого.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідних тем кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка «Соціологічні виміри сучасного турбулентного соціуму» (№ державної реєстрації 0117U001312; «Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації» (№ державної реєстрації 0120U101795), а також у межах науково-дослідної теми кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «Ужгородський національний університет» «Історичний, політичний, безпековий та комунікативний виміри міжнародних відносин в Східній та Центральній Європі» (№ державної реєстрації 0118U004535), в яких здобувачка брала участь як виконавець.

Мета і завдання дослідження. *Метою роботи* є соціологічна концептуалізація феномену кордонів і транскордонних взаємодій у контексті сучасної теоретичної соціології.

Для досягнення зазначеної мети поставлені такі дослідницькі *завдання:*

– здійснити систематизацію і порівняльний аналіз дисциплінарних підходів соціогуманітарних наук до вивчення проблематики міждержавних кордонів, прикордоння та транскордонних взаємодій як чинників соціальної диференціації й інтеграції з експлікацією соціологічної специфіки такого розуміння;

– на цій основі розкрити когнітивні можливості напрямів розвитку сучасної теоретичної соціології у вивченні обраної проблематики з перспективи системного підходу та виокремлення інституційного, соціально-економічного та соціокультурного вимірів кордонів і транскордонних взаємодій;

– окреслити методологічні засади вивчення транскордонних взаємодій з позиції їх розуміння як динамічних соціально детермінованих явищ, у яких актуалізуються локусно-темпоральні виміри та основні форми транскордонних взаємодій у єдності їх об'єктивних умов і суб'єктивних чинників;

– з'ясувати модальності транскордонних взаємодій на рівні «конфлікту – співпраці» та «іммобільності – мобільності», а також виокремити їх головні структурні складові – транскордонну мобільність і співробітництво – з акцентом на домінуючих проявах на українсько-словацькому прикордонні;

– здійснити компаративний аналіз українських і зарубіжних емпіричних соціологічних досліджень транскордонної мобільності та співробітництва як основних різновидів транскордонних взаємодій на сучасному етапі;

– розробити й апробувати авторську програму соціологічного дослідження транскордонних взаємодій на прикладі українсько-словацького прикордоння, керуючись принципом тріангуляції методів масового, експертного опитувань та вторинного аналізу кроснаціональних баз даних.

Об'єктом дослідження є феномен транскордонних взаємодій та кордони, що їх породжують.

Предметом дослідження є соціологічні виміри, що характеризують кордони і транскордонні взаємодії на прикордонні України та Європейського Союзу і на українсько-словацькому прикордонні, зокрема.

Методологія та методи дослідження. *Теоретико-методологічною основою* дослідження є положення і принципи постнекласичної метапарадигми з притаманним їй вивченням кордонів як соціального конструкту, що водночас детермінований соціально-політичними поділами та конструює їх, а також соціологічний конструктивізм з розглядом об'єкту і предмету дослідження в

єдності об’єктивних умов і суб’єктивних факторів. Цю основу доповнюють теоретичні положення сучасної версії системного підходу з акцентом на неадитивних характеристиках соціальних феноменів (С. Устич), соціології простору (У. Бек, А. Лефевр, М. Фуко, Е. Соудже) та мобільності (Дж. Уррі).

Для вирішення поставлених дослідницьких завдань використано комплекс загальнонаукових ***методів:*** *аналіз та синтез* (з метою визначення теоретичних основ дослідження); *системний аналіз* (для з’ясування системи змінних, що впливають на соціальне управління транскордонними взаємодіями); *компаративний аналіз* (для виявлення особливостей транскордонних взаємодій жителів українсько-словацького прикордоння у діахронному вимірі). У дослідженні використано тріангуляцію соціологічних методів: масове опитування за стандартизованою анкетою; поглиблені напівструктуровані інтерв’ю з експертами; вторинний аналіз статистичних та соціологічних баз даних.

Емпіричну базу дисертації складають результати таких соціологічних досліджень: 1) реалізовані за участі автора *моніторингові опитування* «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини і України», проведені в Закарпатській області (Україна, 2017 р; n=498) та Кошицькому і Пряшівському самоврядних краях (Словаччина, 2017 р.; n=487); 2) *експертні інтерв’ю* з українськими та словацькими фахівцями у галузі транскордонного співробітництва, реалізовані в 2020 р. (n=18); 3) *результати вторинного аналізу баз даних*, зокрема бази Eurobarometer (Flash Eurobarometer; 2015 р.; n=422).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у розробці концептуальної моделі вивчення кордонів і транскордонних взаємодій, в тому числі на українсько-словацькій ділянці кордону.

Вперше:

– обґрунтовано концептуалізацію феномену кордонів і транскордонних взаємодій у контексті сучасної теоретичної соціології. Аргументовано

доцільність використання трьох вимірів транскордонних взаємодій, локалізованих на міждержавному кордоні та прикордонні: інституційного, соціально-економічного і соціокультурного. Відповідність системи емпіричних показників авторській концептуалізації кордону та прикордоння як тривимірного простору транскордонних взаємодій підтверджено із використанням конфірматорного факторного аналізу;

– розроблено релевантний понятійно-категоріальний апарат із дефініюванням головного рядоутворювального (кордон) та похідних (прикордоння, транскордонні взаємодії, транскордонна мобільність та іммобільність, транскордонне співробітництво) понять. Кордон і транскордонні взаємодії інтерпретовані як соціально зумовлені феномени, неадитивні системи різного порядку складності, що слугують інтенсивним процесам соціальної диференціації і/чи інтеграції відповідно до традиційних і нових соціальних поділів. Сформульовано авторське розуміння поняття прикордоння: це простір (локус), в якому пролягає міждержавний кордон двох чи більшої кількості сусідніх країн, який вирізняється відносною соціально-економічною, історико-культурною своєрідністю та високою інтенсивністю внутрішніх взаємодій, що можуть як диференціювати, так і інтегрувати жителів по різні боки кордону;

– поєднано об’єктивні та суб’єктивні характеристики кордонів і транскордонних взаємодій із застосуванням принципів постнекласичної метапарадигми вивчення зазначених процесів і явищ як соціальних конструктів. Вивчення транскордонних взаємодій загалом і, в першу чергу, на українсько-словацькому прикордонні реалізовано системно, з врахуванням як їх об’єктивних передумов та факторів, так і суб’єктивних чинників динамічності, що формуються масовими уявленнями і практиками транскордонної співпраці та мобільності населення прикордоння.

Уточнено:

– можливості та практики використання теоретичних положень соціології мобільності Дж. Уррі для аналізу проблематики кордонів і транскордонних взаємодій. Обґрунтовано вживання комбінованого поняття

транскордонної мобільності, що виступає відображенням і проявом диференціюючого та інтегруючого впливу сучасних міждержавних кордонів. Наголошено, що принципово новим у сучасних умовах редукції глобалізаційних процесів і розповсюдження пандемії коронавірусу COVID-19 є радикальне збільшення дослідницької уваги до парного поняття – іммобільності як вияву обмеження просторової мобільності. З'ясовано головні причини сучасної іммобільності населення, охарактеризовано режими іммобільності та її різновиди у контексті сучасних українських реалій на прикордонних територіях. Виокремлено дві тенденції у трактуванні транскордонної мобільності: перша полягає у її розумінні і як ресурсу, і як показника соціальної нерівності; друга – у наголосі на «розмиванні», або й повному нівелюванні бар'єрної функції кордонів;

– аналітичний та методичний інструментарії емпіричного моніторингу ефективності соціального управління транскордонними взаємодіями на основі використання положень так званого принципу Парето та його концептуального уточнення Н. Кальдором (Nicholas Kaldor) та Дж. Хіксом (John Hicks). На підставі евалюації інституційних практик транскордонної мобільності та співпраці на прикладі українсько-словацького кордону розроблено низку практичних рекомендацій щодо їх вдосконалення та оптимізації, виявлено проблемні аспекти практик перетину кордону та запропоновано низку заходів із вирішення цих проблем.

Дістали подальшого розвитку:

– традиція соціологічного дослідження соціальних взаємодій на прикордонні як таких, що мають дуальні (інтегруючі та диференціюючі) соціальні функції. Її застосування в сучасних умовах дозволило збагатити соціологічне знання проявами дії цих функцій, з одного боку, в ситуації глобалізації з її інтеграційними інтенціями, нівелюванням кордонів, створенням гібридних стилів життя, характерних для прикордоння, а з другого, – в період пандемії коронавірусу COVID-19, яка поглибила існуючі нерівності між

мешканцями прикордонних територій через їхню належність до країн пострадянського простору або до нових членів ЄС;

– напрям соціологічних досліджень транскордонних взаємодій як істотного елементу соціальної реальності, значення якого зростає в умовах переконфігурації глобалізаційних процесів. Йдеться про збільшення питомої ваги регіонів (насамперед єврорегіонів) у розвитку міжнародної взаємодії та співробітництва, коли регіональні союзи у певних прикордонних просторах за своїми ресурсами і можливостями переважають дії наднаціональних інституцій та міжнародних організацій. На цій основі здійснено соціологічну аналітику процесів формування та функціонування десяти таких єврорегіонів на прикордонні України.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати можуть бути використані для розробки/вдосконалення державних та громадських проектів і програм, спрямованих на оптимізацію соціального управління транскордонними процесами; у проведенні соціологічних моніторингів транскордонних взаємодій на західних та південних кордонах України; у створенні аналітичних розробок та практичних рекомендацій органам державного управління та місцевого самоврядування, недержавним громадським організаціям (НГО) щодо ефективної імплементації кращого досвіду транскордонного співробітництва. Отримані результати є доречними для викладання таких навчальних дисциплін, як «Соціологія політики», «Соціологія міжнародних відносин», «Соціологія міграції», «Соціологія глобалізації» та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати, висновки та положення наукової новизни, що містяться в дисертації, є особистим доробком здобувача. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження були представлені та

обговорені на Міжнародній науково-практичній конференції «Innovative Support to Contemporary cross-border cooperation of Slovakia and Ukraine» (м. Стара Лесна, Словацька Республіка, 16–17 березня 2017 р.); Міжнародній академічній конференції «Multiculturalism and diversity in the 21-st century» (м. Берегове, 27–28 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон – 2018: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 8–9 листопада 2018 р.); Науковому круглому столі «Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування» (м. Київ, 29 березня 2018 р.).

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи відображений в 21 науковій публікації: з них 4 статті – в наукових виданнях України, затверджених МОН як фахові із соціології; 2 статті – у закордонних періодичних виданнях; 4 тези доповідей – у збірниках конференцій; 11 публікацій – в інших виданнях.

Структура дисертації. Структура та обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою і основними завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них та загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 239 сторінок, з яких 163 сторінки основного тексту. Робота містить 14 таблиць та 9 рисунків. Список використаних джерел складає 210 найменувань.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРДОНІВ І ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ

1.1. Дисциплінарні особливості дослідження державних кордонів і транскордонних взаємодій у соціогуманітарних науках

У суспільному розвитку нерідко відбуваються процеси, пов'язані із, здавалося б, несподіваною актуалізацією тих чи інших явищ. Ці явища у своїй історичній долі ніби отримують «друге дихання», зазнають своєрідної соціальної реінкарнації. Щось подібне відбувається в останні десятиліття із соціальним феноменом кордонів та науковою рефлексією щодо цього явища. Причиною підвищеної уваги наукової громадськості до міждержавних кордонів є їх комплексні і в чомусь суперечливі трансформації. З одного боку, у значній частині світу відбувається послаблення кордонів, навіть їхня деінституціоналізація; посилюється транскордонна співпраця між сусідніми регіонами різних країн; держави передають свої окремі повноваження або міжнародним наднаціональним інституціям, або місцевим органам влади та громадським організаціям; усе вагомішим стає вплив глобалізації взагалі та транснаціональних корпорацій зокрема на транскордонні взаємодії. З другого боку, проблематика кордонів і пов'язаних з ними аспектів вийшла на перший план суспільних відносин, зокрема у контексті таких подій, як Brexit, неконтрольований потік до країн ЄС нелегальних мігрантів із зон конфліктів, загострення небезпеки тероризму, фактичне призупинення дії Шенгенських угод щодо спрощеного режиму мобільності між країнами ЄС у контексті заходів, спрямованих на локалізацію поширення пандемії Covid-19 та ін. Ці та інші події відроджують увагу держав, науковців і громадськості до проблематики міждержавних кордонів та транскордонних взаємодій, зокрема до динаміки їх бар'єрної функції.

Як відомо, життєдіяльність людини як соціальної істоти в часовому і просторовому вимірах є регламентованою. Ця регламентація є природною чи

соціальною. Феномен кордону – один із найбільш значимих соціальних регуляторів просторової активності людини. Окрім того, феномен кордону є одним з найбільш парадоксальних, контраверсійних явищ суспільного буття, адже в ньому дуже виразно виступає філософська єдність скінченності і нескінченності (дискретності і неперервності) сущого.

Інтерес до проблематики кордонів і транскордонних взаємодій виявляє сьогодні низка соціогуманітарних наук. Як зазначає вітчизняний дослідник транскордонних взаємодій С. Устич, у розвитку теоретичної рефлексії кордону можна виділити три основні етапи: 1) етап виникнення протоідеї кордону та її примітивно-утилітарного обґрунтування; 2) етап формування теоретичних уявлень про феномен кордонів та їх картографічну матеріалізацію; 3) етап створення розгорнутих концепцій місця та ролі транскордонних потоків у житті суспільства [98]. Третій етап теоретичної рефлексії кордонів розпочався наприкінці XIX – початку XX ст. та означав появу перших систематичних концепцій. Як правило, в центрі цих теоретичних конструкцій лежав той чи інший фактор розвитку кордонів. Скажімо, в основі парадигми, запропонованої Т. Гоулдічем (Holdich) та М. Лайдом (Lyde), були так звані «достоїнства» кордонів – утилітарні аспекти, які можуть використовуватися національними державами [161]. Залежно від того, як вони впливали на посилення або послаблення напруженості чи навіть виникнення війни між державами, їх кваліфікували як добрі і погані. Нижче розглянемо дисциплінарні особливості вивчення кордонів.

Хронологічно інтерес до вивчення кордонів насамперед оформився у межах так званого історико-картографічного підходу. Центральними принципами цього підходу є історизм, тобто спрямованість на вивчення явищ через їх конкретні емпіричні вияви в просторі і часі; розгляд державних кордонів у контексті міждержавних відносин, трансформацій політичного курсу та режимів країн; аналіз динаміки кордонів та транскордонних взаємодій як концентрованого вияву ресурсів сусідніх країн, векторів їх

внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку; системний, комплексний аналіз різнобічних передумов і чинників формування та функціонування кордонів як особливого історично-соціального явища, в тому числі із врахуванням етнічного складу і культурних особливостей населення, структури і спеціалізації господарства, природних ресурсів по різні боки міждержавного кордону.

Кордонам, як і будь-яким іншим соціальним явищам, притаманна власна генеалогія, яка на конкретно-подієвому рівні вивчається історичною наукою. Сьогодні бар'єрна функція кордонів має вельми суперечливий характер: створюючи перешкоди комунікації людей загалом, вона є важливим компонентом захисту економічних інтересів держав, боротьби із злочинністю, зокрема міжнародним тероризмом, дозволяє обмежувати міграційні потоки, що несуть із собою дестабілізаційний потенціал [73]. Тому при оцінці феномену кордонів, безумовно, слід враховувати як конкретно-історичний характер цього явища, так і його внутрішню неоднорідність. Таким чином, історія вивчає генеалогію та еволюцію кордонних розмежувань, конфліктів та транскордонного співробітництва [86].

Зазначимо, що впродовж останніх десятиліть у межах історії як наукової дисципліни відбувся поворот від великомасштабної політичної до локальної та повсякденної історії – тобто зміщення фокуса уваги дослідників на конкретні історичні явища мезо- та мікрорівня. Такий методологічний поворот у межах історичної науки відбувся під впливом критики так званої «великої історії» з боку прихильників постмодернізму та конструкціонізму. Зрештою ця критика привела до формування методологічних позицій нової соціальної історії – напряму, що сформувався у США у 1960-х, 1970-х рр. У центрі уваги дослідників опинилася історія локальних спільнот, історія із перспективи прав жінок, етнічних меншин, медичних практик, освіти неповносправних та ін. Акцент робився не на суспільстві в цілому, а на його окремих частинах [86]. Із позицій методологічного ревізіонізму переглядалися, зокрема, звичні бачення кордонів та транскордонних

взаємодій: там, де традиційна історична наука досліджувала конфлікти, війни та міждержавні угоди, нова соціальна історія досліджувала міжетнічні шлюби, локальні історії повсякдення, прикордоння як соціальний простір, який «чинить спротив» нав'язаним державами політичним рамкам.

Як підкреслює фахівець із політичної географії та геополітики, президент Міжнародного географічного союзу В. Колосов, однією з перших наук, що стала займатися прикордонними територіями, була географія [44]. Проблеми кордонів, зокрема їх делімітацію, вивчали дві основні галузі географії – фізична та соціально-економічна. Географія стала піонером з вивчення політичних кордонів. Так звана нова політична географія, що з'явилася в середині 70-х рр. XIX ст. і тісно пов'язана з іншими соціальними науками, зокрема політологією й міжнародними відносинами, досліджує вплив кордонів та їх стабільності на вирішення територіальних спорів і конфліктів, забезпечення миру.

Історично склалося так, що кордони між державами часто встановлювалися і змінювалися в ході конфліктів, що мали на меті опанування певних територій та відповідного ресурсного потенціалу. Масштабною формою порушення кордону є війна, що супроводжується різними за обсягом людськими втратами[1]. Водночас мілітарна форма транскордонних процесів поступово відходить у минуле, що фіксують відповідні дослідження. Так, виявлено, що в основному конфлікти із застосуванням озброєння сьогодні відбуваються у межах окремих суспільств, а не між суверенними країнами [139]. Така проблематика, як і окремі випадки так званих «розірваних суспільств» (термін С. Гантінгтона), вивчається насамперед політичною наукою**.** Політологія переймається передусім проблемами запобігання та врегулювання спорів і конфліктів, пов'язаних із кордонами і транскордонними взаємодіями, новітніми

[1] Американський вчений Р. Джексон (Jackson) підрахував, що після 1945 року на планеті було всього лише 26 мирних днів [139, с. 201].

суперечливими тенденціями політичного розвитку країн та регіонів Європи, наприклад, таким явищем, як Brexit.

Вважають, що політологічне дослідження кордонів бере початок у 1970-х рр. Головним об'єктом аналізу є роль кордонів у міжнародних конфліктах. Зокрема, вивчається взаємозв'язок властивостей кордонів та їх ролі у виникненні, еволюції та вирішенні прикордонних конфліктів, що має велике значення для вирішення міжнародних та прикордонних спорів і конфліктів, ефективної миротворчої діяльності, транскордонної співпраці. Політичний підхід представляють насамперед американські дослідники Г. Гьортц (Goertz) і П. Діл (Diehl), Г. Стар (Starr), А. Кербі (Kirby) [47].

Окремі дослідники об'єднують два останні дисциплінарні підходи та говорять про географо-політологічний підхід, із позицій якого досліджуються, зокрема: спірні території; фактори, що впливають на зміни кордонів; делімітація та демаркація кордонів; дослідження міждержавних суперечок, пов'язаних із природними ресурсами (наприклад, українсько-румунський судовий спір щодо статусу острова Зміїний). Цей підхід розвивався американськими дослідниками Г. Гьортцом і П. Ділем, які наголошували на необхідності вивчення ролі державних кордонів у міжнародних конфліктах, задля встановлення і підтримання миру. При цьому держави сприймаються як найважливіші суб'єкти міжнародної діяльності, а кордони між ними як жорсткі розділові лінії, що захищають державний суверенітет і національну безпеку. Дослідники створили регресійну модель, що пояснює розподіл територіальних суперечок у часі і просторі. Зокрема, з'ясувалося, що існує прямий зв'язок, поміж розміром державної території та кількістю населення з одного боку і частотою зміни державних кордонів країни, з другого боку. Також були виявлені закономірності розгортання транскордонної динаміки в часі, особливо після зміни територіальних меж сусідніх країн. Дослідники окреслюють імовірні сценарії та моделі конфліктного та безконфліктного вирішення територіальних спорів [139].

Близькими до політологічного бачення кордонів і транскордонних процесів вирізняються науки про міжнародні відносини. Якщо в політології акцент робиться переважно на дослідженнях проблематики кордонів і транскордонних взаємодій в контексті міжнародних конфліктів, то у теоріях міжнародних відносин увага звертається передусім на безпекові питання. Власне, тому світовий досвід концептуального осмислення транскордонної безпеки А. Макаричев аналізує через призму сучасних теорій міжнародних відносин [61]. Дослідник вважає за доцільне виділити в теоретичній рефлексії проблем безпеки кордонів такі напрями: політичний реалізм; теорія раціонального вибору; нова інституційна теорія; функціоналізм і неофункціоналізм; транснаціоналізм; глобалізм; школа досліджень миру; конструктивізм; постмодернізм; неомарксизм та «нові ліві».

Реалізм, на думку дослідника, є однією із найстаріших шкіл зовнішньополітичного аналізу. Він розглядає міжнародну систему як «анархічну», таку, в якій визначальне значення мають егоїстичні інтереси держави. Ця школа, як і пізніший неореалізм, спирається на тезу про те, що світ перебуває в стані постійної боротьби за глобальну гегемонію. При цьому проблеми транскордонної безпеки є відповіддю на зовнішні загрози. Скажімо, європейська інтеграція з цієї точки зору може розглядатися як реакція на післявоєнні американські та радянські амбіції. Нові форми територіальної спільності є способом збалансування тієї чи іншої гегемонії. Згідно з положеннями реалізму слабкі держави приречені групуватися проти своїх потенційних конкурентів. В іншому разі вони будуть грати в міжнародних відносинах підлеглу роль.

Як справедливо стверджує Макаричев, логіка реалізму неминуче призводить до домінування у сфері транскордонного співробітництва питань «високої політики», гальмування центром процесу «субнаціонального регіонального будівництва». Дехто з дипломатичних чиновників вважає, що зростання транскордонних обмінів веде до деформування міжнародних

відносин, не завжди виправданого зростання кількості їх акторів, посилення настроїв регіонального егоїзму на шкоду державній єдності.

В цілому концепція, витримана в дусі Realpolitik, розглядає проблему безпеки кордонів у «жорсткій» площині. Однак політичні потрясіння і, зокрема, загроза міжнародного тероризму та поширення епідемій продемонстрували умовність поділу факторів безпеки на «м'які» та «жорсткі». Терористична, злочинна діяльність, загрози стану громадського здоров'я, які раніше належали до «м'яких» факторів, сьогодні перейшли в розряд «жорстких». Тому доцільно повернутися до концепції неподільної безпеки, всі складові частини якої взаємопов'язані. Із перспективи реалізму державні кордони та міграційні режими слід розглядати в контексті конкурентного протистояння держав, що переслідують власні інтереси, протистоять загрозам, шукають переваги у якості залучення кваліфікованої робочої сили із-за кордону та ін.

Теорія раціонального вибору багато в чому схожа на парадигму політичного реалізму. Однак, якщо реалізм вважає головними акторами державні структури, то «раціоналісти» в такій ролі бачать індивидів. Стверджується, що вирішення всіх політичних питань, у тому числі й тих, що пов'язані з безпекою кордонів, слід залишити раціональним професіоналам. Саме вони оберуть той варіант дій, який приведе до оптимального результату з точки зору співвідношення витрат та кінцевого результату. А. Макаричев доволі скептично ставиться до постулатів цієї теоріїї, бо вважає, що політика ніколи і в жодній країні не розгорталася за сценарієм «раціональної моделі», хоч до неї слід прагнути як до ідеального образу [63].

Функціоналізм та неофункціоналізм виходить з того, що кордони – це свого роду «інструменти диференціації та інтеграції», якими слід користуватися залежно від ситуації. Для успішного розвитку транскордонного співробітництва (та вирішення проблем безпеки кордонів), з точки зору прихильників зазначеної школи, слід домогтися зростання ролі так званих функціональних організацій, побудованих на неполітичній,

технічній основі. Адже саме неполітизовані експерти значно більшою мірою можуть забезпечити створення і поширення (розгалуження) функціональних зв'язків, які в кінцевому підсумку зроблять конфлікти між державами невигідними.

Згідно *з* теорією транснаціоналізму міжнародні відносини слід сприймати як взаємодію не тільки держав, а й недержавних інституцій. «Транснаціоналісти» вважають, що, з огляду на раціональність ухвалюваних рішень, держави часто поступаються недержавним акторам. Найважливішим є те, що дедалі більший спектр взаємодій між суспільствами не піддається державному регулюванню, і це повною мірою стосується транскордонних взаємодій. Недержавні актори прагнуть експансії своєї діяльності. Свідченнями співробітництва «понад кордонами» є торгівля, «народна дипломатія», транспортні мережі, туризм. Усе це слід враховувати при вирішенні проблем, пов'язаних з безпекою кордонів.

Складовою частиною загальної концепції глобалізму є течія, відома як «всесвітній федералізм». Представники цієї течії стверджують, що світ поступово, але неухильно рухається в бік утворення єдиного світового співтовариства, яке ґрунтується на спільних етичних нормах, політичних та економічних принципах. Тому, відштохуючись від тези про «неадекватність кордонів», пропонують посилити регулювання світових технологічних, соціальних та інших (у тому числі і безпекових) процесів з боку інститутів, які можна розглядати як прообраз «всесвітнього уряду».

Саме в рамках школи досліджень миру («peace recearch») відбулася зміна парадигми, тобто перехід від розгляду безпеки переважно в дипломатичному та геополітичних контекстах до субнаціонального рівня (про що вже йшлося). Це вивело проблематику ризиків та загроз за традиційні геополітичні рамки, пов'язані з військовими протистояннями та зовнішньополітичними амбіціями. Таким чином, мирні дослідження звертають увагу на глибоке соціальне коріння явища безпеки. Це й мовна політика, і міжнаціональні відносини. Це також стан зовнішніх кордонів,

транспортної інфраструктури, рівень злочинності й ступінь поширення корупції. На стан безпеки впливають численні соціальні інститути: церкви, фінансово-промислові групи, різні неурядові організації.

Сучасне розуміння безпеки в школі досліджень миру тісно пов'язане з формуванням так званих «спільнот безпеки» («security communities»), у тому числі побудованих за територіальним принципом. В Англії, Данії, Швеції, Норвегії та інших країнах отримав поширення також термін «сек'юретизація» («securitization»), що означає опис конструйованої природи феномену безпеки. Важливість сек'юретизації полягає в тому, що вона дає більший, ніж традиційні теорії, простір для участі незалежних експертів та неурядових організацій у дебатах з питань безпеки та позбавляє державу монополії в цій сфері.

Останнім напрямом, що ідентифікується Макаричевим у теоретичній рефлексії проблем безпеки кордонів, є неомарксизм та «нові ліві». Неомарксисти, зокрема, констатують, що в глобальному масштабі експансія транснаціонального капіталу призвела до «виникнення квазідержавної інфраструктури неформальних зв'язків між елітами». Ця інфраструктура ставить під сумнів значення національних кордонів. Крім того, констатуючи кризу сучасних концепцій розвитку капіталістичного суспільства, прихильники неомарксизму звертають увагу на розвиток неолібералізму як новітньої форми «режиму контролю», в тому числі і в питаннях функціонування кордонів [62].

Певний внесок у вивчення кордонів належить антропології. Йдеться, зокрема, про роботу чеського дослідника Ф. Барта (Fredrik Barth) «Етнічні групи і кордони: соціальна організація культурних відмінностей» (1969) [123]. Дослідник наголошує на важливості вивчення міжгрупових меж і у цьому контексті найбільш плідною є концентрація уваги на спільнотах, які проживають на прикордонні. У межах традиції, започаткованій Ф. Бартом, проводилися численні дослідження. Одним із найбільш популярних об'єктів антропологічних досліджень кордонів є американсько-мексиканський

кордон. У 1998 році О. Мартінез (O. Martinez) ввів у обіг поняття «прикордонні люди» (англ. – border people), аналізуючи особливу соціальну спільноту, яку не тільки розділяє, а й конституює державний кордон [182]. Інший мексиканський дослідник К. Дуарте-Герера (C. Duarte-Herrera), обгрунтовуючи кордони як об'єкт вивчення антропології, робить корисну заувагу про тривимірний характер такого об'єкта: 1) «парадигма прикордоння як периферії», яка концентрується на проблемі взаємовідносин між регіонами та національними центрами; 2) «парадигма кордону як єдиної системи», яка наголошує на відносній єдності спільноти по обидва боки; 3) «парадигма кордону як транснаціонального регіону», яка наголошує на ролі прикордонних регіонів у міжнародних відносинах [149].

Економічні науки займаються різноманітними аспектами інтеграції та глобалізації транскордонного життя, що веде до утворення фактично безкордонних мегаекономічних утворень, таких, до прикладу, як Європейський Союз [103; 143]. Найбільший внесок у економічне вивчення кордонів здійснив американський економіст Ф. Феттер, чия праця «Економічний закон ринкових ареалів» була написана в 1924 р. [162] Дослідник використовує різні терміни – «закон кордону ринкових областей» або «закон ринкових ареалів». У 1950 р. норвезькі вчені К. Хайсон і В. Хайсон уточнили висновки Ф. Феттера і описали вплив кордонів на економічну конкуренцію [162, с. 51]. Зрештою у 1990 р. була опублікована книжка американського економіста К. Оме під назвою «Світ без кордонів», присвячена теоретичним основам аналізу процесів глобалізації, а саме – зміні ролі адміністративних кордонів в економічних процесах [184].

Відомий французький економіст Ф. Перроу різко виступав проти будь-якого втручання політичних інституцій та загалом політичної логіки в розвиток прикордонних процесів і наголошував переваги економічного розуміння явища прикордоння. На думку вченого, кордони держав часто стимулюють економіку прикордонних територій, зокрема у формі виникнення міждержавних виробничих комплексів (особливі комплекси

економічних транскордонних взаємодій автор називає полюсами зростання). Питання стосовно полюсів зростання ускладнюється тим, що «існує конфлікт між економічними просторами великих економічних одиниць (фірм, галузей) і політично організованими просторами національних держав. Перші не збігаються з другими; їх зростання залежить від імпорту, від експортних поставок, від центрів постачання, ринків, зовнішніх по відношенню до національної території» [187, с. 153–154].

Соціальна психологія має свій зріз дослідження проблематики кордонів і транскордонних явищ, наприклад дослідження так званих особистісних меж, групової ідентичності, відчуття групової афіліації, проведення порівняльного аналізу ментальності населення прикордонних територій. Поширеною в психології є типологія кордонів У. Джемса: фізичні, соціальні і духовні кордони. Фізичні кордони – це людське тіло і межі персонального простору. Вони ідентифікуються в контексті фізичної феноменології (тілесної і територіальної) і переживаються як реальна чи уявна риса, яка відокремлює те, що належить Я, що Я контролює, від того, що Йому не належить, де Його контроль і права значно обмежені або повністю виключені. Соціальні межі визначаються місцем, позицією, статусом людини в групі і пов’язані з асиміляцією правил і норм. Соціальні межі встановлені і закріплені в правилах і конвенціях суспільства, оптимізуючи процеси соціалізації і соціальної адаптації. Соціальні кордони допомагають людині не тільки зрозуміти, що належить їй і що вона може вважати своїм, а й усвідомити, за що вона несе відповідальність. Духовні межі охоплюють сфери переконань, цінностей, інтересів і вибудовуються на основі морально-етичних критеріїв [33].

Із точки зору юридичних наук, кордони є важливим, навіть – конституюючим, чинником формування правопорядку, а недоторканність кордону на місцевості забезпечується (за взаємною згодою держав) певним режимом державного кордону. Останній регламентує питання утримання кордону, ведення на кордоні транскордонних взаємодій, зокрема

господарської та промислової діяльності, вирішення інцидентів, перетину кордонів (щодо останнього вживається термін «міграційний режим»). При перетині кордону в місцях розміщення (пунктах) уповноважених контролюючих органів здійснюється візовий, паспортний і митний контроль. Безвізовий режим може встановлюватися як в односторонньому порядку (наприклад, так, як це зроблено Україною стосовно громадян економічно розвинутих держав), так і на засадах взаємності (відповідно до двосторонніх чи багатосторонніх угод).

Подібно ж у площині юридичної науки вивчаються насамперед нормативно-правова основа транскордонних взаємодій і транскордонної мобільності, візові режими та необхідна для цього «сертифікація», на зразок «паспорта» (від франц. passe porte) – документа, що засвідчує особу пред'явника. Історично на початках використання цього різновиду дозвільного документа паспорт давав право покинути (тимчасово чи назавжди) постійне місце проживання, а згодом, у першу чергу, регламентував виїзд громадянина за кордон.

Перші паспорти з'явилися в епоху Ренесансу. В XIV–XV ст. багато урядів стали видавати письмові свідоцтва окремим людям, в яких чиновниками фіксувалися їх імена та вид діяльності. Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. в США був введений принципово новий вид паспортного контролю – біометричний. Новий паспорт відрізняється від старого тим, що має пластикову сторінку із вшитим інформаційним чіпом, на який заносяться особисті дані власника й цифрове фото. Біометричний паспорт став широко використовуватися у міжнародній практиці. Запровадження технологій на зразок біометричного паспорта, а також новітніх технологій біоконтролю (наприклад, так званих «роздягаючих сканерів» чи сканерів температури тіла при перетині кордону), які прямо стосуються проблематики тілесності та етики і водночас транскордонної мобільності, вивчаються біоетикою [144; 161].

Підйом від конкретно-подієвого рівня до узагальнення, на нашу думку, вказує на три можливі «логіки» формування міждержавних кордонів: позаантропогенно-природна (спричинена природними явищами, особливостями ландшафту та ін.), волюнтаристично-конюнктурна (спричинена політичною чи мілітарною кон'юнктурою, окремими політичними рішеннями, угодами), соціально-культурна (спричинена особливостями соціальної диференціації та інтеграції, етнічним та конфесійним складом населення та ін.). Особливий інтерес з погляду соціогуманітарних дисциплін становлять випадки «несинхронності» етнічних, соціальних та культурних характеристик населення з одного боку та конфігурації державних кордонів, які розділяють це населення, з другого боку. Подібні ситуації несинхронності волюнтаристично-конюнктурного та соціально-культурного чинників відзначені гострими конфліктами поміж різними етнокультурними групами, які волею політичних рішень опинилися в межах одного «синтетичного» політичного утворення (колишня Югославія, Судан та ін.). Таким чином, згадана несинхронність може виявлятися у двох модальностях: по-перше, ситуація, коли політичні кордони ділять відносно етнокультурно однорідне населення та, по-друге, ситуація, коли в межах одного політичного утворення об'єднані відмінні групи, між якими може існувати складний історичний досвід конфліктів, але які змушені знаходити спільну мову, зокрема, в питаннях спільного законодавства, освітньої політики, історичної пам'яті та ін. Окремим виявом згаданого явища є ситуація, коли з різних причин кордони ділять на частини не тільки відносно наближене в етнокультурному сенсі населення, але й окремі населені пункти. Так, наприклад, було з Берліном до возз'єднання «двох Німеччин» у 1989 р. Так залишається й сьогодні у випадку з розділеним містом Валга/Валка, розташованим на кордоні Естонії та Латвії. У такий самий спосіб між Україною та Словаччиною розділене село Селменці в Закарпатській області.

Під впливом процесів глобалізації та міжнародної інтеграції політичний підхід розглядає функції кордонів з точки зору нових технологій і засобів

комунікацій. Державні кордони перетворюються в лінії інтеграції, і такий напрям можна пояснити процесом регіоналізації. Регіоналізацію розглядають як рушійну силу інтеграції Європи. З 1980-х років у рамках політичного підходу кордони вивчаються на різних взаємопов'язаних рівнях залежно від еволюції територіальних ідентичностей в цілому. З урахуванням самоідентифікації людини з територіями різного рівня (країною, регіоном, місцевістю) з'явився такий погляд на сучасні кордони, який стали розвивати під кутом зору еволюції територіальних ідентичностей, оскільки стала усвідомлюватися необхідність розуміння значення кордону в житті людей і його ролі в суспільній свідомості. Як зазначають Ю. Пачковський та К. Рейман: «Територіально-просторова ідентичність передбачає наявність у людини психологічного зв'язку з територією проживання: мікрорайон, район, місцева громада, село, селище, місто, територіальна громада, регіон, країна, субконтинент, континент або земна куля. Вона представлена на місцевому, регіональному, державному (національному), глобальному рівнях» [185, с. 104]. Один із українських соціологів-регіоналістів Г. Коржов підкреслює, що «територіальна ідентичність – це сприйняття індивідом себе як представника певної "уявленої спільноти" (за Б. Андерсоном), яка ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя» [43, с. 108].

Розглянуті підходи дали можливість оцінювати зміни значущості кордонів у сучасному світі, а також важливість розуміння того, як кордони впливають на людей і «працюють» у будівництві соціальної сфери ідентичності.

Як бачимо, кожна із названих дисциплін по-своєму розуміє кордони і транскордонні взаємодії і тому насправді різнобічне осмислення останніх найбільш продуктивним є з позицій міждисциплінарної інтеграції. Усвідомлення необхідності переведення теоретичних та практичних розробок проблем кордонів і транскордонних взаємодій на якісно новий рівень – від переважно мононаукового аналізу до міждисциплінарних

досліджень – дедалі більше утверджується в колі вчених. Сучасною тенденцією в науковому осмисленні явища кордонів та їх трансформацій є з одного боку інституціалізація інтегративних дисциплін, таких як лімологія (від лат. limes – межі) та поступове поширення міждисциплінарної інтеграції поміж окремими дисциплінами, що досліджують цю проблематику, з другого.

В той самий час міждисциплінарність передбачає, особливо на початкових стадіях, виокремлення особливостей кожної із соціогуманітарних наук у розумінні сучасних феноменів, різновидом яких є транскордонні взаємодії, а також різноманітні мобільності і співробітництво. Тому надалі методично коректним є з'ясування специфіки соціології у тлумаченні цих феноменів, виявленні спільного і відмінного з метою врахування потенційних можливостей соціогуманітарних наук у прирощенні соціологічного знання, що буде здійснено у наступному підрозділі І розділу.

1.2. Особливості дослідження кордонів і транскордонних взаємодій у соціології

Вагому роль в осмисленні сутності і тенденцій розвитку кордонів і транскордонних взаємодій відіграє соціологія. При цьому вона використовує в першу чергу власний дослідницький інструментарій, зумовлений її специфікою як соціально-поведінкової науки, але не відмовляється й від напрацювань споріднених наук, особливо в сучасній ситуації зростання ваги обміну сенсами між ними і посилення тенденції до міждисциплінарності.

Вперше соціологічне теоретичне осмислення і концептуалізація кордонів були здійснені Г. Зіммелем на початку XX ст. у статті 1903 р. «Соціологія простору». В ній він вперше ставить питання про ті значення, якими володіють просторові умови розвитку суспільства порівняно з його іншими визначеннями і розвитком. До його важливого доробку у цій площині віднесемо також характеристику просторових якостей і просторових утворень. Утім, простір для нього залишається «самою в собі бездієвою

формою», посудиною для суспільних і духовних змістів [195], а багато важливих для соціології ідей в річищі простору залишилися фрагментарними, не об'єднаними в цілісну концепцію. Розмірковуючи про обрамлення простору межами, дослідник вживає метафору «рамки картини» [31]. Зіммель гранично чітко формулює тезу про кордони як повноправний об'єкт соціологічного дослідження та соціальне явище за своєю сутністю: «кордон – це не просторовий факт із соціологічнми наслідками, а соціологічний факт, який формується просторово» [195, с. 11]. Розвиваючи цю думку, соціологи кажуть про значення рамок і кордонів для конструювання соціального досвіду. Важливий крок у соціологічній концептуалізації був зроблений Т. Парсонсом, який звертає увагу на те, що будь-яка система існує і підтримує рівновагу в певних межах. Ці кордони «не нав'язуються ззовні, вони підтримуються особливими якостями, які притаманні елементам системи в ході її функціонування» [186, с. 108].

Як зазначає Л. Божко, в соціології з початку 1990-х рр. тематика кордонів стає надзвичайно популярною, починається «ренесанс досліджень кордону», який зумовлений трьома причинами: по-перше, це пов'язано зі зникненням статичної дихотомії Схід–Захід, а також пожвавленням постколоніальних студій; по-друге, зміни політичної карти, зокрема, у Європі, викликали необхідність перевизначення зв'язків поміж прикордонними соціальними, етнічними та національними ідентичностями; по-третє, дослідження кордонів актуалізувалося у зв'язку із феноменом «відкритості» кордонів, відносно вільним їх перетином людьми, товарами та капіталами [17].

Виникає важливе питання – питання статусу знання про кордони й транскордонні процеси в самій соціологічній науці, яка нині є мультипарадигмальною. Адже значення цих феноменів у житті соціуму величезне, масив теоретико-методологічного і емпіричного знання про них значний. Відомо, наприклад, що «соціологія війн» конституюється як окремий науковий напрям [208]. Але ж з предметної точки зору феномен

війни є частиною явища транскордонних процесів. Тому логічним було б виокремлення такого напряму соціологічної думки, як «соціологія кордонів і транскордонних процесів», як це пропонують деякі автори [106; 128]. Власне, в рамках цього напряму або соціологічної субдисципліни могли б повною мірою бути реалізовані пошуки сучасних соціологів, які займаються зазначеною проблематикою. Для цього у вітчизняній соціологічній думці існують певні напрацювання як методолого-теоретичного, так і методичного скерувань. Наведемо деякі з них.

Українська дослідниця Н. Черниш виділила низку методологічних положень, які стосуються соціологічного вивчення проблематики транскордонних взаємодій [111]. По-перше, як зазначає дослідниця, соціологія транскордонних процесів є одним із найновіших елементів соціологічного теоретизування і практики проведення соціологічних досліджень, яка зробила перші кроки лише у середині – наприкінці XX ст. По-друге, соціологічне вивчення транскордонних процесів не обмежується якоюсь однією сферою суспільства чи галуззю життєдіяльності, а охоплює фактично всі сторони існування особистості, тієї чи іншої соціальної групи, того чи іншого суспільства або й людства у цілому. Це закладає основи для широкої міждисциплінарної теоретико-методологічної та методичної інтеграції. По-третє, як нова гілка соціологічного знання, соціологія транскордонних процесів перетинає у своєму вивченні кордони окремих суспільств і тим самим відходить від традиційного розуміння соціології як науки про певне (окремо взяте) суспільство, особливо в добу глобалізації, коли таким об'єктом соціологічного осмислення стає усе людство. По-четверте, соціологія транскордонних процесів тісно пов'язана із науками про державне управління, має практичну спрямованість та передбачає систематичний соціологічний моніторинг (чи супровід) транскордонних процесів, у першу чергу, транскордонного співробітництва.

Всебічний аналіз соціологічних концепцій кордонів та транскордонних процесів запропонував В. Колосов у роботі «Дослідження кордонів: мінливі

перспективи та теоретичні підходи» [45]. Вчений виділяє два основні теоретичні підходи: традиціоналістський та постмодерністський. Традиціоналістський підхід, на думку дослідника, включає в себе історичну картографію, типологічний, функціональний і політичний методи. Типологічний підхід використовувався для різноманітних класифікацій транскордонних процесів, дослідження їх еволюції та «міфології», всебічного обґрунтування та практичного застосування поняття кордонів як чітко фіксованих ліній. Цей метод активно розвивали: Г. Карсон (G. Curson), Т. Гоулдіх (T. Holdich), С. Фосетт (S. Fosset) (Великобританія), С. Богс (S. Boggs) у США. Розвиток функціонального підходу був започаткований на початку 50-х рр. XX ст. В його рамках активно досліджувався багатосторонній вплив кордонів на різні елементи природного та соціального середовища. Були створені моделі транскордонної взаємодії на різних просторових рівнях, обґрунтовувалося розуміння кордонів як багаторівневого та високодинамічного об’єкта. Цей підхід широко використовувався в прикордонних переговорах та практиці прикордонного співробітництва, при делімітації та демаркації нових політичних кордонів (включно з морськими). Відомими вченими-функціоналістами: є Дж. Прескот (J. Prescott) (Австралія), Дж. Гаус (J. House) (Велика Британія), Дж. Мінгі (J. Minghi), О. Мартінез (O. Martinez) (США), М. Фаушер (M. Fouche) (Франція), Г. Блейк (Blake) (Велика Британія).

За В. Колосовим, у центрі постмодерністських теоретичних конструкцій кордонів та транскордонних процесів лежить теорія світової системи, розвинута соціологом Іммануїлом Валлерстайном на початку 70-х рр. минулого століття у спробі пояснити сутність і процеси капіталізму, індустріальної революції та комплексу взаємозалежностей між першим, другим та третім світами. Ключовим положенням теорії світової системи є теза про те, що світова економіка повинна вивчатися як єдине ціле. Її розвиток характеризується такими провідними тенденціями: асиметрія розподілу ресурсів у центрі, напівперифері та периферії системи;

міжнародний поділ праці, що поглиблюється; вдосконалення транспорту і телекомунікацій.

Додамо, що власне розуміння світової наднаціональної цілісності, що долає міждержавні кордони, представив А. Франк (A. Frank). П. Кутуєв аналізує сутність теоретичної конструкції А. Франка та зазначає, що той зробив спробу створити нову дослідницьку програму, ядром якої є концепція світової системи [53]. Відповідна теоретична перспектива застосовується українськими авторами до аналізу транскордонних взаємодій та зовнішньої міграції українців зокрема. Як зауважує В. Чорна «у макросоціологічному плані має місце обумовленість… міграційних процесів/потоків, насамперед, нерівномірністю розвитку різних територій та соціумів за такими параметрами, як рівень життя, оплата праці, соціальна стабільність, доступність різноманітних благ та культурних цінностей, якість освіти, забезпеченість інформаційно-комунікативними технологіями… В Україні вже давно сформована модель “периферійного капіталізму” з обмеженими можливостями розвитку високих технологій та підвищення рівня життя населення до стандартів цивілізованих країн, неодмінним трендом виступає посилення тенденцій зростання виїзду за кордон освіченої молоді, тобто студентів і випускників ВНЗ, формування в них відповідних намірів, орієнтацій та настанов» [100, с. 131–134].

Великий інтерес у теоретичній рефлексії кордонів викликає проблема безпеки. Як уже зазначалося вище на прикладі досліджень міжнародних відносин, у транскордонну взаємодію суб’єкти вступають з «роздвоєним», суперечливим бажанням: з одного боку використати на свою користь «капітал», переваги комунікації із закордонними партнерами, з другого – вберегтися від ризиків і загроз, що несе з собою ця комунікація. В соціологічній літературі, подібно до класифікації В. Колосова, виділяють традиціоналістські та постмодерністські погляди на безпеку кордонів. Традиціоналістське розуміння безпеки кордонів має кілька аспектів: вузькомілітарний, безпековий та економічний.

Одним із сучасних і перспективних напрямів вивчення кордонів є соціологічний конструктивізм. Об'єктом уваги цього напряму, зокрема, стають прикордонні регіони, вивчення яких як соціальних просторів стало важливою віхою в соціологічному осмисленні транскордонних явищ. Школа конструктивізму наголошує на тому, що процес «регіонобудівництва», в тому числі й безпечна транскордонна взаємодія, неможливий без інтелектуальної складової. Провідниками цього процесу конструкціоністи вважають «інтелектуалів дії» – медіа, управлінців та експертів, які прагнуть конвертувати свої знання в політичний вплив. Недержавні суб'єкти конструювання транскордонної взаємодії розглядаються тому в числі тих, що безпосередньо визначають рівень безпеки кордонів. З цією метою створюються регіональні політико-академічні комплекси, які, в свою чергу, входять у міжнародні «мережі» та інформаційні «потоки».

Представники постмодернізму вважають, що багато існуючих спільностей людей (політичних, релігійних, культурних, етнічних, професійних) діють у масштабах, що перевищують розміри навіть найбільших державних утворень. Тому політичні та юридичні кордони держав-націй дедалі менше відповідають сформованим моделям та зразкам організації життя груп людей. Звідси – поширення позадержавних і позатериторіальних форм самоструктурування політичних, економічних, соціальних, культурних, етноконфесійних та інших процесів. Варта уваги думка Дж. Каміллері (Camilleri), який зауважив: «Ми живемо в період переходу до нової форми громадянського суспільства, де немає чітко позначених кордонів, що базуються на принципі національної ідентичності» [142, с. 38]. Все це потрібно враховувати при плануванні та реалізації транскордонних безпекових проєктів.

Зауважимо, що для сучасного наукового і соціологічного, зокрема, дискурсу притаманне досить ідеалізоване та надмірно гармонійне бачення транскордонних взаємодій. Таке бачення проникає у політичну сферу та громадську думку. Транскордонні взаємодії розглядаються як неконфліктні,

бажані, прямо пов’язані із позитивними наслідками для усіх взаємодіючих сторін. Натомість загрози, небезпеки та латентні форми і наслідки таких взаємодій опиняються поза увагою, хибно сприймаються як такі, що залишилися назавжди в минулому. Одним із представників реалізму в розумінні транскордонних взаємодій є німецький дослідник Ф. Оппенгеймер, який виклав відповідне бачення у межах своєї соціологічної теорії генези держави. У ключі конфліктної парадигми та спираючись на погляди Г. Спенсера та Л. Гумпловича, дослідник наголосив на тому, що кожна держава на початкових етапах існування є соціальним інститутом, нав’язаним групою переможців переможеній групі з метою регулювання панування над переможеними і захисту від повстання всередині держави та нападів з-за кордону. Таким чином дослідник відкидає договірну теорію походження держави і розглядає останню як творця нерівності, як організацію політичних методів хижацького використання певної території, законний і впорядкований спосіб порушення права приватної власності та визискування населення. Книжка Ф. Оппенгаймера «Держава: переосмислення» мала значний вплив на формування лібертаріанського розуміння держави. В контексті вивчення проблематики транскордонних взаємодій окреслені погляди, на нашу думку, є важливими із таких міркувань. По-перше, критичної інтерпретації заслуговує надмірно ідеалістичне розуміння міждержавних кордонів. Останні часто виникають не відповідно до, так би мовити, соціокультурної, економічної та політичної «органіки», а нав’язуються волею політичних суб’єктів. Із цієї точки зору кордони слід сприймати не лише як динамічні, а й часом як «неправильні». Останній термін вживає С. Гантінгтон, описуючи практику колоніальних метрополій з проведення кордонів між своїми колоніями у спосіб, який закладає основу для політичної нестабільності та міждержавних конфліктів між новопосталими незалежними державами, створення анклавів, спірних ділянок, з тим, щоб сіяти розбіжності між народами регіону і консервувати свій вплив відповідно до давньоримського імперативу «розділяй і

володарюй». По-друге, не слід ідеалізувати і самі транскордонні взаємодії як такі, що відповідають моделі «win-win situation», тобто обов'язково передбачають позитивні наслідки для усіх сторін взаємодії. Так, зовнішня міграція у системі «держава-донор – держава-реципієнт» з одного боку створює додаткові можливості чи надає ресурси сторонам взаємодії, але з другого боку може бути пов'язана з «відтоком мізків», втратою людського потенціалу, прекарізацією значних груп населення та дисфункційними явищами у сім'ях мігрантів. Інтенсивні культурні транскордонні взаємодії та активність країн-сусідів у сфері історичної політики з одного боку може свідчити про «стирання давніх образ» і розбудову добросусідських відносин, але з другого боку може мати заохочуючий вплив на сепаратистські рухи в одній із країн-учасниць транскоронної взаємодії.

Як бачимо, існують вагомі підстави виокремлення в структурі сучасного соціологічного знання окремої субдисципліни середнього рівня – соціології кордонів і транскордонних процесів. У той самий час самої констатації цієї потреби недостатньо, оскільки теорії середнього рівня мають бути вбудованими у тричленну вертикаль на чолі із певною загальносоціологічною теорією та із відповідним методичним апаратом емпіричних досліджень насподі. Лише тоді рефлексії стосовно кордонів і транскордонних взаємодій можна буде вважати інституціоналізованим напрямом соціологічної думки сучасності. Але проблему ускладнює те, що сучасна соціологія є, за висловом Дж. Рітцера, наукою мультипарадигмальною. Ця обставина унеможливлює існування одного-єдиного підходу до розуміння кордонів та транскордонних взаємодій і тому вимагає вирізнення різних напрямів соціологічного теоретизування (а також відповідних методик емпіричних досліджень), в яких зазначені феномени піддають осмисленню соціологи, що належать до різних соціологічних таборів.

Для впорядкування наукового дискурсу щодо кордонів і транскордонних явищ доцільно спочатку застосувати метапарадигмальну

модель теоретичної соціології Г. Зборовського. У класифікації, запропонованій цим дослідником, розглянуто історичні умови і передумови виникнення напрямів теоретичної соціології, згрупованих у п'ять метапарадигм: класичну, неокласичну, постнекласичну, некласичну, постнекласичну [34]. Вододілом слугує або належність до соціологічної класики, або відхід від її засадничих принципів. Тому у зазначеній періодизації перші три метапарадигми об'єднують представників соціологічної класики та її осучаснені версії, а дві останні – прибічників некласичного соціологічного думання. Ми вважаємо, що кожна із п'яти метапарадигм вимагає відповідного осмислення кордонів і транскордонних взаємодій. Отже, перша, класична, метапарадигма представлена позитивізмом, марксизмом, еволюціонізмом, веберіанством. Соціологія у цей період фокусується виключно на внутрішньосуспільному рівні. Загалом постулюється єдність людства (у дослідженнях примітивних спільнот соціологи поряд із антропологами знаходять ключ до розуміння сучасних суспільств), проте транскордонним явищам увага практично не приділяється. Міжнаціональні порівняльні дослідження лише зароджуються. При цьому сам простір і його розмежування не є об'єктом соціологічної рефлексії[2]. Водночас уже на цьому етапі відбувається накопичення емпіричних даних, картографування економічних і соціальних структур у прикордонних регіонах, дослідження конкретних ситуацій. З'являються «закони міграції» Е. Равенштайна, які є першими системними теоретичними інтерпретаціями транскордонних взаємодій.

Неокласична метапарадигма представлена неопозитивізмом, неомарксизмом, неоеволюціонізмом, неовеберіанством, структурним функціоналізмом, неофункціоналізмом, радикально-критичними теоріями та теоріями конфлікту. У цих парадигмах і теоріях проблематика кордонів і транскордонних взаємодій продовжує вивчатися у позитивістській

[2] Винятком, який випередив свій час, у цьому сенсі можна назвати праці Г. Зіммеля, зокрема працю «Про просторові проекції соціальних форм» (1908). Місце бачиться йому як сфера кристалізації соціальних зв'язків, відмінності між соціальними групами виявляються в тому числі і через ставлення до соціального простору [31].

перспективі з додаванням низки нових прикладів теоретизування у діапазоні від пом'якшених марксистських версій і до полярної стосовно них конфліктологічної парадигми.

Посткласична метапарадигма представлена постпозитивізмом, постмарксизмом, теорією системного аналізу, теорією модернізації, теорією постіндустріального суспільства, теорією глобалізації та ін. Соціологічні теоретизації, що фокусуються на наднаціональному рівні аналізу, набувають значного впливу на загальносоціологічний дискурс саме на цьому етапі. Зокрема, набуває поширення теорія світ-системного аналізу (І. Валлерстайн, Г. Франк), в науковий обіг входить поняття «світовий ринок праці», розпочинається інтенсивне вивчення міграційних процесів, причому із увагою не лише до приймаючих країн, а й до країн походження мігрантів. Дослідники фокусуються на асиметричності міграційних потоків, на їх взаємозв'язку із нерівністю та дискримінацією.

Принципово інше розуміння кордонів і транскордонних взаємодій притаманне представникам некласичної групи теорій. Некласична метапарадигма представлена символічним інтеракціонізмом, феноменологією, етнометодологією, теорією обміну. На цьому етапі відбувається посилення уваги до суб'єктивізму, поширення якісних методів збору та інтерпретації даних. Вивчення проблематики транскордонних взаємодій збагачене в цей період увагою до щоденного досвіду мігрантів (зокрема, йдеться про так звані border crossing studies – вивчення перетину кордону як особливої соціальної практики). У 1992 р. Л. Малкі започаткувала формування нової соціологічної субдисципліни – соціології транскордонних переміщень, яка охоплює проблематику легальних і нелегальних, добровільних і вимушених перетинів кордонів у їх соціологічному аспекті [180]. Література із студій перетину кордонів зосереджується на транскордонних взаємодіях як на практиках мобільності та відповідних інструментах контролю. Окремі дослідники фіксують у цей період «культурний поворот» у дослідженнях міграції та транскордонних явищ [171].

Постнекласична метапарадигма, за Г. Зборовським, представлений головно інтегративними концепціями, теорією комунікативної дії, постмодернізмом, феміністською соціологією. На цьому етапі з'являються теоретичні побудови, які ставлять просторовий аспект і проблематику кордонів та транскордонних явищ у центр уваги дослідника. Так, наприклад, Дж. Уррі вважає мобільність ключовою характеристикою сучасного суспільства, що визначає існування спільнот та розмиває кордони територіального суверенітету [95]. На цьому етапі відбувається вивчення кордонів як соціального конструкту, відображення минулого і сьогодення стану суспільних відносин, їх ролі як соціального символу та їх значення в політичному дискурсі. У ключі постмодернізму низка дослідників опрацьовували методологію «уявленої географії» – дискурсивних формувань, що водночас відбивають соціально-політичні поділи та конструюють їх [23]. У цей період конституюються такі інтегративні дисципліни, як лімологія (від лат. limes – межі) [46]. Один з провідних американських соціологів А. Портес наголошує на актуальності у сучасних дослідженнях транскордонних явищ таких тем, як: 1) спільноти мігрантів у приймаючих країнах; 2) особливості нових поколінь мігрантів; 3) домогосподарства, гендер та транскордонні явища; 4) держави та міграційні режими; 5) міжнаціональні порівняння. Вивчення кордонів переходить від стурбованості формальними кордонами держави до вивчення кордонів різноманітних соціально-просторових та географічних масштабів, починаючи від місцевого та муніципального і до глобального, регіонального та наддержавного рівня. Такі процеси знайшли відображення у низці концепцій, зокрема в концепціях «самоусунення держави», «субсидіарності» та «Європи регіонів». Концепція самоусунення держави (англ. – state disengagement) передбачає, що держави поступово передають повноваження та відповідальність за соціальне управління у різних сферах, у тому числі у сфері транскордонних взаємодій та співробітництва, приватним національним та міжнародним організаціям [194]. Концепція субсидіарності передбачає впровадження політико-

управлінського принципу, відповідно до якого послуги громадянам необхідно надавати на адміністративно-територіальному рівні, який є найближчим до них, а це передбачає здійснення децентралізації влади та надання максимальних повноважень органам місцевого самоврядування [56]. Концепція Європи регіонів полягає у «переливі» компетенцій держави на користь регіонів, поширенні міжрегіонального і прикордонного співробітництва, управлінні регіональною економікою тощо [51]. Прикордоння на цьому етапі розглядається не як порожнеча і транзитна зона, а як місце творення соціальної реальності нової якості. При цьому прикордоння не тільки виконують інтеграційні функції, а й «виробляють» транскордонні феномени – соціальні групи, практики та ідентичності.

Таким чином, бачимо, що метапарадигмальна модель теоретичної соціології Зборовського, по-перше, дає можливість акумулювати практично всі відомі теоретичні доробки соціологів XX – поч. XXI ст., а по-друге, дає ключ до розуміння кордонів і транскордонних процесів (включно з транскордонними взаємодіями) у різних соціологічних дискурсах, розташованих повздовж осі «класика – некласика», «об`єктивне – суб`єктивне». І хоча в цій моделі і трапляються натяки на інтегративні інтенції, все ж окреслена опозиційна дихотомія превалює і тим самим обмежує дослідницькі ресурси, в тому числі й ті, що стосуються проблематики кордонів і транскордонних взаємодій. Це спонукає до пошуку більш релевантних сучасним умовам напрямів загальнотеоретичної соціології, де б такого ґатунку дефінітивна і змістова дихотомія могла бути якщо не подоланою, то обмеженою, а дослідницькі процедури передбачали б відмову від однобічного («або–або») погляду на соціальну реальність. У цьому сенсі увагу дослідників привертають напрацювання Ж. Тощенка, який вважає, що, незважаючи на багатоманітність трактувань вихідних положень, у сучасній соціологічній науці реально існують і функціонують три парадигми. Він виокремлює, як основу методологічних стратегій соціолога, соціологічний реалізм (об’єкт дослідження – суспільство, соціальні

структури, соціальні інститути), соціологічний номіналізм (об'єкт дослідження – індивід, особистість, соціальні групи і спільноти) і соціологічний конструктивізм (об'єкт дослідження – суспільна свідомість і поведінка в умовах конкретного середовища).

Останній викликає особливу увагу Ж. Тощенка як пошук взаємозв'язку між макро- і мікросоціологією, між об'єктивно-предметним і суб'єктивно-ціннісним підходом, між структурно-функціональною та конфліктологічною орієнтаціями, як такий, що скерований на розгляд об'єкта і предмета соціології в єдності об'єктивних умов і суб'єктивних факторів [93]. Відповідно, ним виділено три парадигми, з яких конструктивістська видається нам найбільш релевантною до об'єкта і предмета нашого дослідження. Адже конструктивістське бачення проблематики кордонів і транскордонних взаємодій передбачає оперування поняттями соціальної реальності в їх аналізі і водночас вимірювання її через свідомість і поведінку людей. Кордони і транскордонні взаємодії мають як об'єктивні характеристики (просторові ознаки і маркування кордонів, їх інфраструктуру у вигляді прикордонних споруд, доріг, будівель тощо; угоди і протоколи про конкретні випадки транскордонних взаємодій, наповненість цих документів конкретними видами транскордонної співпраці і т. ін.), так і думки та відчуття людей, які перетинають кордон або беруть участь у різноманітних формах транскордонної мобільності і співробітництва. По-перше, сьогодні у науковому дискурсі розглядаються не тільки найважливіші політичні кордони, що розділяють суверенні держави, а й єдина система кордонів у суспільстві, включаючи «видимі» розділові лінії, наявні в ландшафті, і невидимі, соціальні, культурні, мовні та конфесійні межі усіх масштабів – від меж між різними локальними сусідськими спільнотами до глобальних макрорегіонів. По-друге, виробництво та модифікація цих ліній розмежування розглядається як основна соціальна потреба – потреба в інтеграції та диференціації, у розмежуванні «нас» від «них», збереженні ідентичності та відносного соціального порядку. По-третє, кордони є

динамічним явищем, яке постійно відтворюється практично всіма формами людської діяльності. Постійний процес (ре)конструювання (re-bordering) кордонів і відповідно транскордонних взаємодій є важливим об'єктом уваги соціологів. Власне, тому теоретичні положення конструктивістської парадигми складають головне методологічне джерело для вироблення теоретичної основи дисертаційного дослідження.

Окрім метапарадигмальних чи парадигмальних теоретичних узагальнень, у соціологічному теоретизуванні сьогодення теоретично плідними є так звані методологічні повороти (англ. turns), які у дослідженні тих чи інших соціальних процесів і явищ сучасності зосереджують увагу на тій чи іншій характеристиці соціуму. Опрацювання даних останнього часу, представлених на світових конгресах та європейських конференціях соціологів, дає можливість вирізнити більше десяти методологічних поворотів у соціології, що сталися протягом останнього часу. Методологічний поворот – це фаза руху від минулого стану до сучасності, пошук і засвоєння нових полів знань на перехресті наук, внаслідок чого виникають площини взаємодій між науками, чи так звані інтерфейси. Дослідники вважають, що для світової соціології наприкінці першої декади XXI ст. характерними були три групи методологічних поворотів:

1) загальнонаукові, методологічні зміни щодо об'єкта і предмета соціології (онтологічний поворот з переведенням уваги з пізнання на буття; поворот до відносин, або relational turn; поворот до повсякдення, або everyday turn П. Штомпки);

2) зміни, що фіксують інтерес до раніше ігнорованих ресурсів соціології (історичний поворот з оформленням історичної соціології; культуральний поворот зі становленням культурсоціології Дж. Александера; поворот до пам'яті людей, або memory turn; наративний – про методику отримання соціологічної інформації через наративи або оповідання);

3) зміни, характерні для розширення розуміння соціологічної дії чи взаємодії (афективний поворот з увагою до емоцій та почуттів; лінгвістичний

з акцентом на соціологічних аспектах мови; прагматичний; семіотичний з пошуками сенсів; етичний) [80]. Усі ці методологічні повороти мають свою історію, хронологію виникнення та вживання у соціологічній науці, свої ресурси, які можуть бути плідно задіяними або у стосунках соціології з іншими науками, або в межах самої соціології.

Як було відзначено вище стосовно класифікації Зборовського, соціологічні уявлення про простір були згадані в ній лише в рамках неокласичної метапарадигми, і то побіжно. І. Кононов слушно зазначає, що з моменту свого виникнення соціологія характеризувалася «нечутливістю» до проблеми простору [48]. Простір виступав пасивним контекстом або, як в Е. Дюркгайма, лише дзеркалом, в якому відбивалися соціальні процеси і взаємодії. Відповідно, кордони виконували функцію закріплення просторової приналежності національно-державних утворень.

Дослідники цієї проблематики пов'язують час актуалізації питань простору в соціології з пізніми 60-ми роками – поч. 70-х рр. XX ст., коли у світі розпочинається стрімка хода глобалізації. Глобалізаційні процеси змушують соціологів кардинально переглянути предмет своєї науки: якщо раніше в центрі їхньої уваги стояло суспільство в його національно-територіальних кордонах, то глобалізація змушує розширювати обрії соціологічного мислення до людства, що населяє земну кулю; тому, проблематика простору, кордонів, транскордонних взаємодій повертається у центр уваги дослідників. Вони розрізняють перший і другий Модерни (як-от У. Бек) і вважають, що соціологія першого Модерну опинилася в «територіальній пастці» ототожнення національної держави, території і суспільства і тому її можна вважати «контейнерною» соціологією [5, с. 51]. Докорінна зміна в розумінні соціології та її предметної сфери у другому Модерні, згідно з Беком, якраз і передбачала висунення простору на одне з провідних місць у соціології глобалізації. У своїй книжці про суть та головні характеристики глобалізації окрему її частину він присвятив аналізу транснаціональних соціальних просторів та процесів, які там відбуваються

(переважно на прикладі міжнародних міграцій). На відміну від першого Модерну, вважає Бек, другий Модерн доби глобалізації з його транснаціональними соціальними просторами анулює прив'язку спільнот до певного визначеного місця. Простір стає глобальним; його локальні виміри та кордони, в яких він існував раніше, втрачають своє значення. Як зазначають з цього приводу українські дослідники В. Подшивалкіна та Т. Мельник: зростає значення глокальних явищ (одночасно глобальних та локальних) і вимірів державної політики [73].

Розширення меж простора, як предмету уваги соціологів, пов'язують також із такою ознакою і символом глобалізації, як Інтернет. Завдяки новітнім інформаційно-комунікативним технологіям Інтернету простір має тенденцію дедалі більше проникати у віртуальний світ; ця тенденція нині втілена у нове поняття «кіберпростору», що також суттєво збільшує наукове зацікавлення вчених просторовою проблематикою, мало дослідженою у цьому аспекті.

Для нашої роботи важливішим є не так «природні» риси і виміри простору, як його нові якості, на які раніше практично не звертали уваги. Підкреслимо, що уявлення про сучасне переозначення простору пов'язують із соціологією глобалізації, яка, згідно зі Зборовським, завершує виділену ним постклассичну метапарадигму. За його логікою, соціологія глобалізації може і повинна відродити лінію класичного осмислення нових глобалізаційних явищ та процесів стосовно кордонів і транскордонних взаємодій. Але, як свідчить детальніший аналіз напрацювань сучасних дослідників, дедалі більше уваги нині звертається на інтерпретації простору, кордонів, транскордонних процесів у постнекласичній версії соціологічного теоретизування з корінням у соціологічній феноменології. Такі звернення, втім, ще не є систематизованими і не мають чітко сформульованих методологічних позицій.

Воістину революційний прорив у цьому значенні був здійснений французькими представниками різних гілок знання А. Лефевром і М. Фуко.

І хоча вони працювали автономно один від одного і займали відмінні методологічні позиції, вони виокремили низку схожих теоретичних положень, які в сучасній соціологічній науці можна вважати методологічними джерелами соціології кордону і транскордонних взаємодій. Наведемо найбільш придатні для нашого дослідження положення з доробку цих учених.

Обидва вони розглядали простір як багатовимірний феномен, в якому виділяли його «природні» властивості та матеріальні форми, які можна виміряти і сприйняти з одного боку, але також як просторові поняття, просторове мислення, ментальні карти з другого. Згодом американський дослідник Е. Соудже (Edward Soja) для позначення цих відмінних тлумачень простору запроваджує поняття «першого місця» (First Space) і «другого місця» (Second Space) [197]. Іншими словами, якщо першим виразом можна означити в сенсі «природного» або об'єктивного простору, то друге поняття має справу з ментальними характеристиками простору, з думками про простір. Важливо, що А. Лефевр іменує цей «другий простір» світом, що уявляється (англ. – «Conceived Space») [58, с. 330].

Але й це ще не все. І Лефевр, і Фуко запроваджують у науковий обіг ще інший, третій за чергою, вид просторового мислення, який являє собою конвергенцію перших двох підходів, коли дослідником обираються різноманітні комбінації обох напрямів: щось – від об'єктивного, щось – від суб'єктивно-ментального простору, і саме це має на увазі Соудже, коли запроваджує поняття «третього місця» (Third Space). Власне, ці положення застосовано і в нашій роботі в тлумаченні кордонів і транснаціональних взаємодій, оскільки багата практика їх вивчення демонструє некоректність абсолютизації якогось одного виміру просторових утворень на шкоду чи із нехтуванням інших, не менш важливих і продуктивних.

Окремо відзначають також три повороти, розробка яких належить Дж. Уррі і які є підставовими в контексті нашої дисертаційної роботи, – поворот складності, поворот мобільності, ресурсний поворот. У межах

обраної теми найбільшу цінність для соціологів становить поворот мобільності. Ми вважаємо, що одним із найбільш помітних і методологічно інноваційних та цілісних є внесок у вивчення транскордонної мобільності британського соціолога Дж. Уррі, який вважає мобільність ключовою характеристикою сучасного суспільства, що визначає існування спільнот та розмиває кордони територіального суверенітету [95]. Соціологія мобільності, запропонована дослідником, ґрунтується на аналізі переміщення як культурного явища, дослідженні «мобільних гібридів» як збірки (англ. – assemblage) людського і матеріально-технічого, відчуттях рухливості сучасного існування. У низці праць Дж. Уррі пропонує перевизначення предмета соціології через поняття мобільності, що дозволяє пов'язати соціальні відносини, процеси і взаємодії, різні види простору та часу і матеріальний «реквізит» цих процесів. При цьому мобільними виявляються не тільки люди, а й численні об'єкти, образи, інформація. Фізичне переміщення набуває значення фундаментального акту, який творить соціальне і породжується соціальним. Ним виділяються п'ять ключових видів мобільності: тілесне переміщення людей, фізичне переміщення об'єктів, уявні подорожі з використанням мас-медіа і навіть розмов, віртуальне переміщення за допомогою телекомунікаційних технологій, а також переміщення інформації за допомогою, наприклад, смс або електронної пошти. Зазначені категорії не є статичними і замкнутими, вони перебувають у постійній взаємодії одна з одною [95].

Дж. Уррі використовує низку метафор для комплексного опису різних аспектів мобільності в сучасному світі. Так, наприклад, аналізуючи проблему міграційних режимів, установлених національними державами, дослідник наголошує на тому, що за умов глобалізації держава втрачає роль «садівника» і приймає роль «лісничого», який за допомогою «єгерів» керує мобільністю і регулює міграцію «дичини» (населення із корисними характеристиками – в демографічному сенсі чи у сенсі освітніх і професійних кваліфікацій) в межах контрольованої території. Держави все більше

втрачають бажання бути «садівником» свого суспільства, а натомість зростає бажання з найменшими зусиллями регулювати переміщення своїх громадян. «Держава-лісничий» зацікавлена, щоб у неї в момент «полювання» було досить «дичини». У разі, якщо «дичини» стає мало, «держава-лісничий» готова розводити її, підгодовувати, доглядати, але тільки до часу, коли ситуація нормалізується.

Яскравим прикладом «держав-садівників» Дж. Уррі вважає колишні соціалістичні держави Східної Європи на чолі з «суперсадівником» СРСР. У період холодної війни були збудовані міцні бар'єри між країнами соцтабору і західними країнами, що ускладнювало навіть культурні комунікації [95, с. 344]. Наголосимо, що приклад, наведений дослідником, є хоч і метафоричним, але в той самий час методологічно плідним. Процедура отримання закордонного паспорта та виїзду за кордон з Радянського Союзу була настільки складною і тривалою, що сама по собі знеохочувала тих, хто хотів виїхати, а окрім того, привертала пильну увагу спецслужб до потенційного мігранта. Перелік документів та дозволів, необхідних для виїзду, включав: характеристику від місцевого осередку комуністичної партії (причому характеристика мала бути підписана керівною трійкою підприємства – директором, секретарем профспілки та секретарем партійного осередку); «об'єктивку» – біографічні дані з ретельним переліком усіх місць праці та проживання охочого поїхати за кордон; довідку про стан здоров'я, зокрема, на підставі аналізу крові; письмове обґрунтування мети поїздки; запрошення (якщо поїздка була приватною); детальний календарний план діяльності за кордоном (!); звіт про зміст поїздки, який громадянин здавав контролюючим органам після повернення з-за кордону. Зібравши необхідні документи, громадянин мав прибути на настановчу бесіду в місцевий партійний осередок для інструктажу про поведінку радянського громадянина за кордоном. Поряд із такою складною та тривалою процедурою існували цілі категорії населення, які були фактично невиїзними – працівники військово-промислового комплексу, неблагонадійні з політичної точки зору громадяни.

Водночас «роль садівника» не є винаходом радянського державного управління. Дж. Уррі пише, що ідея суспільства як обмеженої і замкнутої системи є наслідком європейської ідеї націоналізму і національної держави з чітко визначеною національними кордонами територією, описана, наприклад, у праці І. Фіхте «Замкнута торгівельна держава» (1800 р.). Якщо метафори «садівника» і «лісничого» мали пояснювальну силу щодо національних держав епохи індустріального модерну, то в епоху глобалізації використання цих метафор, як пише Уррі, лише затуманює погляд соціолога і не дозволяє йому звернутися до центральних соціальних процесів і феноменів. Уррі пропонує зробити центральним поняттям соціології поняття «мобільність», яким доцільно замінити статичне і неактуальне поняття «суспільство» [95].

Розрізнені акти мобільності відбуваються не хаотично, а відповідно до можливостей та обмежень, встановлених системою мобільності, – комплексом соціальних відносин і матеріальної інфраструктури, який робить певний вид переміщення можливим, повторюваним, передбачуваним, доступним широкому колу людей та включає не лише людей, а й ідеї, зв’язки, об’єкти інфраструктури та ін. Будь-яке окреме переміщення можливе лише як включене в систему мобільності. Система мобільності є центральним елементом соціального порядку, який регламентує всі можливі соціальні процеси.

У дослідженнях мобільності Дж. Уррі відштовхується від базового поняття «зустрічі». В результаті зустрічей зароджуються базові, засновані на довірі, соціальні зв’язки, в яких генерується мережевий капітал. Системи мобільності формують «звички», повторювані соціальні практики. У контексті транскордонної мобільності важливими є соціальні практики, що реалізуються у межах транснаціональних соціальних мереж [202, с. 156].

Системи мобільності, вплетені у стратифікаційні процеси і загалом у процеси соціальної диференціації та солідаризації, формують соціальні нерівності та ідентичності. Сама по собі мобільність і транскордонна

мобільність зокрема, як зазначає З. Бауман, видерлися на саму вершину ієрархії бажаних цінностей, і свобода пересування, товар, якого завжди не вистачає і який розподіляється так нерівно, скоро стане головним стратифікуючим фактором нашої пізньосучасної постмодерної епохи [124]. За метафоричним визначенням Дж. Уррі, (не)доступ до мобільності в найближчому майбутньому стане основним стратифікуючим чинником, розподіляючи населення світу на шляху до «воріт раю і пекла». Вхід у рай залежить від наявності доступу до достатнього мережевого капіталу, а пекло чекає всіх «мережево-обділених» (англ. – network-deprived) у новому світовому (без)ладі. Низький ступінь мобільності, «локальну скутість» дослідник пов'язує із соціальною периферією транснаціонального культурного простору, до якої люди вимушено «прив'язані» та усвідомлюють свій зв'язок з простором як нездоланну перешкоду та жорстко ідентифікують себе з локальними культурами, що породжує напруженість у взаємодіях з «іншими» та загрожує конфліктами. Немобільність пов'язана з тими, хто виключений з глобального споживання і глобального руху або чиє переміщення викликане війною, бідністю чи екологічною катастрофою [92].

У вимірі ідентичностей в епоху мобільності як центрального системоутворювального явища ідея національної ідентичності поступається місцем більш універсальним моделям спільноти, пов'язаним з поняттям «універсальних» прав особистості, легалізованих міжнародними організаціями, кодексами і законами, включаючи і право на пересування… й екологічні права та ін. [95, с. 350] Мобільність пов'язана з виконанням інституціональних, групових і міжособистісних зобов'язань. Конструювання ідентичності відображає не тільки приналежність індивіда до певної соціальної групи, тобто його статусно-рольову приналежність, а й його ціннісні орієнтації і життєві потреби [172].

У наступному розділі дисертаційної роботи представлена одна з проблем сучасного соціологічного теоретизування, пов'язана із поворотом мобільності, а саме дискусія довкола співвідношення понять «мобільність –

іммобільність», а у третьому розділі використано деякі положення історичного повороту, важливі для реставрації українсько-словацьких історико-культурних зв'язків як тла для розуміння стану міждержавних взаємодій між двома країнами. Наведене засвідчує великий когнітивний потенціал низки методологічних поворотів сучасності і тренду до міждисциплінарності у вивченні кордонів і транскордонних взаємодій, мобільності і співпраці.

Таким чином, можемо констатувати, що в ситуації мультипарадигмальності та зростання числа методологічних поворотів обґрунтування дослідницького кредо соціолога, який займається проблематикою кордонів і транскордонних взаємодій, залежить від обраного ним загальнотеоретичного підходу та методологічних джерел. Як методологічні джерела для формування першої частини теоретичної основи дисертаційної роботи нами була відібрані: парадигма з особливою увагою до об'єктивних та суб'єктивних процесів конструювання кордонів та транскордонних взаємодій; просторовий поворот; поворот мобільності. Наступна дослідницька процедура – аплікація теоретичних положень з цих джерел до конкретного кейсу локального характеру, в нашому випадку до аналізу транскордонних взаємодій між Україною та країною-членом Європейського Союзу, – буде здійснена у наступних частинах дисертаційної роботи.

В той самий час наше дослідницьке кредо буде неповним, якщо не сумістити першу частину теоретичної основи дисертації із її продовженням у другій частині, оскільки при аналізі кордонів і транскордонних взаємодій неможливо уникнути системного підходу в його соціологічній версії.

1.3. Інституційний, соціально-економічний та соціокультурний виміри кордонів і транскордонних взаємодій з перспективи системного підходу

Для соціології з одного боку характерна інтерпретація транскордонних взаємодій через увагу до інститутів, у межах яких відбуваються такі взаємодії, а з другого боку – через увагу до соціально-економічних передумов, чинників та наслідків таких взаємодій. Водночас значну увагу дослідників привертає соціокультурна сфера, як особливий контекст, у якому розгортаються транскордонні взаємодії. Соціологія кордонів і транскордонних процесів охоплює системне дослідження їх інституційного, соціально-економічного та соціокультурного вимірів. Під інституційним виміром маємо на увазі насамперед взаємодії між такими соціальними інститутами, як політичні (насамперед на рівні держав), економічні (формування світової економіки та її регіональних осередків, діяльність транснаціональних компаній тощо), культурні (наука, освіта, релігії) та соціальні (тут на перший план висуваються нові агенти міжнародних відносин – недержавні організації, або NGO; багато останніх функціонують на регіональному чи навіть глобальному рівнях). Інституційний вимір досліджень транскордонних явищ також фокусується на функціонуванні конкретних установ та організацій, що займаються супроводом транскордонних взаємодій через поняття інституційної культури та інституційної ефективності. Соціально-економічний вимір дослідження транскордонних взаємодій тісно переплітається із соціокультурним та фокусується на диференціюючій та інтегруючій функціях кордону. Водночас, на нашу думку, недоцільно виокремлювати сам лише кордон як окремий і самодостатній об’єкт досліджень, а натомість доцільно говорити про прикордоння сусідніх країн, які утворюють особливий комплекс соціально-економічних, соціокультурних та інституційних феноменів: від регіонального ринку праці до міграційних практик та структури ідентичностей жителів прикордоння.

Сучасні транскордонні дослідження відображають спадкоємність і зміну наукової думки. Завдяки дослідженню кордонів ми усвідомлюємо, що гегемонічне панування будь-якої конкретної соціальної теорії у розумінні простору, кордонів і транскордонних взаємодій та її соціальної значимості неможливе. Вивчення кордонів перемістилося від домінуючого колись занепокоєння формальними державними кордонами та етнокультурними взаємодіями до вивчення цих феноменів у різноманітних соціально-просторових та географічних масштабах, починаючи від місцевого та муніципального і до глобального, регіонального та наддержавного рівнів.

Нинішня ситуація свідчить про те, що поле вивчення кордонів і транскордонних процесів відкрило можливості для обґрунтування повсякденного формування останніх шляхом розуміння їх як системи інститутів, соціально-економічних та соціокультурних процесів. Таким чином, кордони дедалі більше сприймаються як такі об’єкти соціального конструювання, які не «даються», а «створюються» [125; 207]. Замість того, щоб цілком зосереджуватися на фізичних кордонах як формальних маркерах територіальності, прикордонна перспектива полягає здебільшого у дослідженні повсякденної побудови кордонів між громадами та групами через ідеологію, дискурси, політичні інститути, ставлення та суб’єктність. Стратегічне використання кордонів, охарактеризоване тут як «прикордонна політика», забезпечує перспективу на межі, що відображає цю сучасну дискусію.

Концепція прикордонної політики піднімає низку питань стосовно владних відносин, що беруть участь у створенні кордонів; це проявляється, наприклад, у напрузі між місцевою політикою та зовнішнім визначенням меж у суспільстві. Представники методології конструкціонізму у такий спосіб розуміють проблематику транскордонних взаємодій: прилеглі території різних країн відзначаються особливою межовою соціальністю, особливими характеристиками населення, яке там проживає. Ці особливості формуються як у цілеспрямований спосіб, так і «самі по собі», тобто впродовж тривалих

періодів часу та під впливом різних чинників [155]. Кордон можна інтерпретувати як інститут, створений суспільством, завдяки якому люди, що живуть у прикордонних регіонах, взаємно впливають одне на одного і який впливає на самосприйняття людей (з точки зору ідентичності, цінностей та інтересів). Українська дослідниця С. Хобта зазначає: «Державний кордон виступає ключовим соціальним інститутом, який задає простір функціонування іншим соціальним інститутам суспільства. Він окреслює межі полів влади» [102, с. 41]. Окрім інституційного виміру, державний кордон є одночасно і культурним феноменом. Те, як саме відбувається конструювання «соціального та культурного аспектів державного кордону», і може бути окремим об'єктом соціологічного дослідження [98], і ми погоджуємося з таким твердженням О. Усенко.

Люди, залучені до транскордонних взаємодій, є суб'єктами культурних змін, оскільки обмінюються не лише споживчими товарами та послугами, а й когнітивними моделями та культурними практиками. Інтеграція прикордонних регіонів має не лише економічний, а й одночасно політичний, соціальний та культурний характер. Громади прикордонних регіонів є свого роду зародками транснаціонального громадянського суспільства. З цього приводу Е. Афонін слушно зазначає: «На сучасному етапі розвитку громадянське суспільство втрачає національні і територіальні кордони. Воно стає все більш глобальним і крос-культурним» [3, с. 11].

Що стосується дебатів про регіоналізм і громадськість, то однією з основних граничних наративів є ідея, що обмеження соціального простору може бути додатковим і ендогенно керованим процесом, який створює спільне поняття спільноти [193]. Разом з тим, обмеження соціального простору все більше характеризується адаптацією до зовнішнього тиску, виробляючи, серед іншого, «постполітичні» переобладнання регіонів, територій та громадських відносин з метою управління територіальними протиріччями глобального капіталізму [117]. Ці два узагальнені контексти налаштування кордону не є взаємовиключними; вони співіснують як

елементи соціального будівництва, що стосуються як окремих географічних просторів, так і функціональних зв'язків, які часто є менш територіально фіксовані.

Феномен глобалізації характеризується безліччю визначень, які підкреслюють все більш міжнародний характер людських суспільств, де велика увага приділяється потокам, мережевій глобальній інфраструктурі та культурній гібридизації. Проте, з точки зору вивчення кордонів, це, мабуть, розуміння глобалізації як взаємопроникнення та трансформації, які є вирішальними. Взаємопроникнення стосується перетворень повсякденного життя та соціально-економічної практики процесами, що діють через національні кордони. Крім того, трансформаційний характер глобалізації підтверджується процесами широкомасштабної дифузії соціальних, економічних і культурних практик та ідей, що циркулюють у транскордонному та глобальному масштабах [157].

Важливою для цієї дискусії є глобалізаційна ідея про світ без кордонів, в якому соціально-економічна, фінансова, екологічна взаємозалежність усе більше виявляють обмеженість державної територіальності та суверенітету й утверджують системність транскордонних процесів по різні боки кордонів. Доведена до крайнощів, ідея глобалізації навіть припускає скасування кордонів будь-яким політично та економічно значущим чином – сценарій, що повторюється в пророцтвах про майбутнє, кероване глобальними технологіями, кіберпростором, потоками капіталу, політичною конвергенцією та міждержавною інтеграцією [190]. У поєднанні з не менш екстремальною моделлю неолібералізму, в якій держава вже не матиме помітної регулюючої ролі, ці процеси можуть призвести до необхідності перегляду та скасування кордонів як таких.

Глобалізація посилила зацікавленість дослідників темою кордонів та активізувала так звану прикордонну тематику з низки причин. Більше того, як стверджував К. Раффестін, політичні кордони – це біо-етно-соціальні константи, які роблять суспільства можливими; кордони – це інститути, без

яких неможливо було б домовлятися «всередині» і «поза межами» будь-якого соціально створеного простору [172]. Немає сутнісних протиріч між політичними, соціальними, культурними кордонами та глобалізацією з тієї простої причини, що кордони виконують дуже фундаментальну соціальну функцію, а саме створюють простори, в яких проходить повсякденне життя. Більше того, глобалізація надала стимул вивченню кордонів і транскордонних взаємодій шляхом збільшення числа потенційних соціально-просторових контекстів, в яких розгортаються політичні, економічні, соціальні та культурні процеси.

К. Румфорд зазначає: «Глобалізований світ – це світ мереж, потоків та мобільності; це також світ кордонів. Можна стверджувати, що космополітизм найкраще розуміється як орієнтація на світ, що тягне за собою постійні транскордонні взаємодії (переговори та перетинання кордонів)… Кордони пов'язують «внутрішню мобільність» нашого життя як з безліччю спільнот, які ми можемо обрати, так і з наскрізними тенденціями політики, що нав'язують свої прикордонні режими таким чином, що це ставить під загрозу мобільність, свободи, права і навіть ідентичність» [189, с. 163].

Як же тоді прикордонні дослідження взаємодіють з глобалізацією – як концепцією, так і процесом? Натхненні глобалізацією, прикордонні дослідження відображають спадкоємність і зміни в науковій думці і, таким чином, вносять істотний внесок у концептуалізацію соціального простору [193]. Завдяки процесам глобалізації вивчення кордонів перейшло від домінуючої проблеми з формальними державними кордонами й етнокультурними областями до дослідження кордонів у різних соціально-просторових контекстах і географічних масштабах. Це викликало перехід до вивчення багатогранних процесів прикордонного контролю і їх соціальних наслідків. Глобалізація також сприяла руйнації поділу між окремими дисциплінарними підходами та створенню метадисципліни прикордонних досліджень. Нині прикордонні дослідження охоплюють широке коло дисциплін: соціальну географію, політологію, соціологію, антропологію,

історію, міжнародне право, а також гуманітарні науки, зокрема мистецтво і філософію.

Ще одним важливим моментом є те, що глобалізація відкрила нові можливості для вивчення повсякденного формування кордонів через їх розуміння як інститутів, процесів та символів. Виходячи за межі виключно державних та територіальних парадигм, нинішній стан дебатів підкреслює, що кордони інституціалізуються внаслідок існування соціально-політичних та культурних розмежувань, що відбуваються всередині суспільств. Матеріальні кордони, наприклад, не виникають виключно як результат війни, соціальної солідарності політичної конюнктури, а створюються та підтримуються культурно-економічними, політичними та соціальними діями. Обмеження включає формальні, а також повсякденні форми прикордонного будівництва та здійснюється за допомогою ідеологічних, дискурсивних і перформативних практик та різних форм суб'єктності. Крім того, повсякденні практики прикордонної політики створюють і відтворюють соціально-культурні кордони. Насправді це вказує на те, що глобалізація кидає виклик традиційним дисциплінарним межам та розумінням явища кордонів. Саме сила глобалізації – реальна чи уявна – є основним аргументом вивчення кордонів: кордони перебувають у постійному процесі підтвердження, заперечення, перетворення і повторного підтвердження.

Як бачимо з наведеного вище, і суспільства в цілому, і транскордонні взаємодії здебільшого досліджуються сьогодні як системні явища, утворення і процеси, а це передбачає долучення до числа методологічних джерел одного із загальнонаукових підходів, а саме системного підходу в його сучасній версії. Практично всі соціологи погоджуються з тим, що й окремі соціальні явища, і конкретні суспільства, і людство в цілому являють собою системи різного роду складності – від простих соціальних систем до складних соціокультурних мегасистем, а отже мають досліджуватись з урахуванням положень сучасної постнекласичної версії системного підходу. Звідси випливає перехрещення предметних полів постнекласичних

соціологічних варіацій, низки методологічних поворотів та системного підходу в його постнекласичних характеристиках. Іншими словами, сучасним трендом тепер є осмислення проблематики кордонів і транскордонних взаємодій не так у класичних (навіть осучаснених) потоках соціологічного знання, а у постнекласичній перспективі. Саме така методологічна процедура дає можливість всебічного розгляду й аналізу кордонів і транскордонних процесів в умовах зростаючої мобільності соціумів та їх складових.

Соціологічні дослідження транскордонних явищ значно активізувалися в сучасному українському суспільстві. Окремі регіональні школи, згадані в попередньому підрозділі, мають істотні напрацювання в інституціоналізації цієї соціологічної субдисципліни – соціології кордонів і транснаціональних процесів. Зокрема, розгорнуте соціологічне трактування кордонів і транскордонних процесів дав С. Устич. Запропонована дослідником системна теорія кордонів і транскордонних процесів полягає саме у врахуванні складної взаємодії різнорідних факторів, пов’язаних із перетином лінії державного кордону. Такий підхід дозволяє чітко розмежувати поняття транскордонних процесів (транскордонних потоків) із іншими усталеними категоріями, які характеризують кордони і пов’язані з ними явища. Системна методологія як інструмент інтегративного аналізу здатна адекватно відобразити природну, органічну єдність різних за своєю природою факторів, що впливають на кордони, – зокрема інституційних, соціоекономічних та соціокультурних [101].

Соціологічний аналіз показує, що трансформація природи новітніх транскордонних процесів під впливом сучасних комунікаційно-технологічних інновацій спричинила тенденцію до «розмивання», а то й повного нівелювання бар’єрної функції кордонів. Це зумовило появу нових соціальних загроз і викликів, таких як «гібридні війни», розгортання інформаційних воєн, здійснення кібератак та ін.

Особливості системного підходу в дослідженнях кордону і транскордонних взаємодій, на думку С. Устича та його послідовників, полягають у дотриманні двох когнітивних принципів: 1) принципу генетично-функціонального аналізу об'єкта; 2) принципу єдності теоретико-методологічного та емпіричного рівнів дослідження.

Так, відповідно до цього підходу транскордонні процеси слід відрізняти від міждержавних відносин. Перші ширші від других за своїм змістом, оскільки охоплюють не тільки широкий спектр суб'єктної й інституційної взаємодії через кордон (що становить зміст міжнародних відносин), а й значну різноманітність природних транскордонних явищ – перетікання, обміну водних і повітряних ресурсів, міграції популяцій тварин (свого роду об'єктну взаємодію) тощо. Звичайно ж, транскордонні процеси багатші за змістом і порівняно з міждержавними відносинами, суб'єктами яких є тільки державні інституції.

У системі транскордонних явищ за критеріями глибини охоплення території транскордонною дією та їх просторових обсягів (масштабів) слід виділити чотири рівні: мікро-, мезо-, макро- й інтеррівень. Мікрорівень транскордонних процесів пов'язаний із перетином державного кордону (організовано чи стихійно, законним чи нелегальним шляхом) конкретними суб'єктами (представниками органів влади, громадських організацій, групами чи окремими громадянами) або товарообміном, природними явищами на місцевому рівні. Мезорівень становлять транскордонні явища, що поширюються на регіони (наприклад, співробітництво регіональних державних органів та територіальних громад, товарообмін, природні процеси і т. ін.). Макрорівню відповідають транскордонні процеси, що за своїм обсягом охоплюють територію всієї держави (наприклад міждержавні відносини, міжнародні відносини загальнонаціональних суб'єктів, міждержавний товарообмін тощо). Інтеррівень транскордонних явищ пов'язаний із перетином кордонів кількох чи навіть багатьох держав.

Системну сутність транскордонних явищ доцільно означувати окремим поняттям – «транскордонна система суспільства» – самоорганізована сукупність компонентів об'єктивного та суб'єктивного походження, які вступають у взаємодію між собою у зв'язку з установленими державами особливими просторовими розмежуваннями (кордонами). Горизонтальний зріз транскордонної системи становить основний компонентний ряд, в який входять транскордонні потреби та інтереси, суб'єкти транскордонної діяльності, власне ця діяльність, її об'єкти та засоби, а також транскордонні відносини. Вертикальний зріз транскордонної системи утворюють її основні підсистеми: техніко-виробнича, економічна, політична та духовно-спеціалізована. Відповідно до обсягу транскордонних процесів транскордонні системи також можуть виступати на чотирьох основних рівнях: мікро- (місцевому), мезо- (регіональному), макро- (загальнодержавному) та інтеррівні (транснаціональному, глобальному).

Як і при дослідженні будь-якого соціального процесу, в ході аналізу кордонів і транскордонних взаємодій дуже важливо забезпечити не тільки рефлекторну, а й прогнозну функцію пізнання, тобто відображати не тільки нинішній стан об'єкта, а й передбачати тенденції його розвитку в майбутньому. На цій же основі слід забезпечити оптимізацію управління цим об'єктом.

Один з найбільш ефективних сучасних методів розв'язання цього «двоєдиного» завдання – моделювання транскордонних взаємодій. Найважливішою теоретико-пізнавальною функцією соціального моделювання, як відомо, є зображення цілісної картини системної різноманітності суспільства у схематичному віддзеркаленні найбільш загальних інтегрально-компонентних, інтегрально-функціональних, інтегрально-динамічних якостей останнього.

Під поняттям «модель» у науці зазвичай розуміють матеріальну чи концептуальну систему, яка: а) у тій чи іншій формі відображає, відтворює деякі суттєві властивості і відносини оригіналу; б) у точно вказаному смислі

замінює цей оригінал, а також; в) водночас з вивченням оригіналу дає про нього нову інформацію.

Як відомо, поняття моделі виникло в XIX ст. у природничих науках, точніше в математичних дослідженнях з несуперечності геометрії. З часом це поняття почало широко застосовуватися і в соціальному пізнанні. Сьогодні моделювання є ефективним засобом пізнання соціальної дійсності, невід'ємною частиною системних досліджень. Мати змогу побудувати моделі, які можуть повністю відобразити властивості об'єкта дослідження і відповідно його призначення, мабуть, і є одним із основних принципів системного підходу.

У сучасній літературі розмежовують поняття «моделювання» у широкому, загально-пізнавальному і у вузькому, спеціальному, значеннях. У широкому розумінні «моделювання» означає всякий пізнавальний процес, який має, як результат поняття, категорії, закони тощо. «Пізнати об'єкт, – вважає І. Новик, – значить змоделювати його. Моделювання в такому розумінні охоплює пізнання за широтою, але не вичерпує його за глибиною». Що стосується вузького розуміння моделювання, то воно означає «...специфічний спосіб пізнання, при якому одна система (об'єкт дослідження) відтворюється в іншій (моделі)» [70].

Гносеологічні основи моделювання у вузькому значенні (а саме воно має для нас інтерес) пов'язані з теорією подібності. Згідно з нею, подібність об'єкта-оригіналу і його аналога-моделі буває ізоморфною (повна відповідність їхніх структур) і гомоморфною (часткова подібність структур). Розрізняють також предметне і знакове моделювання. Перше проводиться на речовій моделі, а в процесі другого використовуються схеми, креслення, формули, логіко-математичні символи тощо.

Моделювання також може бути побудоване на непрямому чи прямому описі системи-оригіналу. Непрямий опис у моделюванні передбачає абстрагування від характеру і складності об'єкта дослідження. Його головним завданням є вироблення математичної формули, яка включає

відоме (те, що є), невідоме (те, що треба знайти), математичний опис, обмеження. При прямому описі, який одержав назву імітаційного, в моделюванні за допомогою формалізованих і неформалізованих засобів відтворюється компонентний склад, структура, функціональні параметри системи-оригіналу.

Надзвичайно важливе значення в моделюванні має спрощення, тобто певне «огрублення» соціальної дійсності, абстрагування від тих чи інших конкретних характеристик системи з метою виявлення її найбільш загальних, суттєвих рис. Визнаний авторитет у теорії систем та кібернетиці Р. Ешбі (R. Ashbee) підкреслював: «Теорія систем повинна будуватися на методах спрощення і, по суті справи, представляти собою науку спрощення» [188].

З точки зору мети нашого дослідження важливим видається виокремлення двох типів моделювання, а саме: якісного (суттєво-змістового) і формально-кількісного. Системна методологія, яка забезпечує міждисциплінарні дослідження, має окремий, аплікативний, тісно пов’язаний з управлінням, інформатикою та моделюванням рівень. Це – рівень системного аналізу. Як відомо, системний аналіз уперше з’явився в роботах корпорації RAND в 1948 р. для виконання завдань військового управління. Абревіатура RAND є скороченням від «Research and Development» (англ. – дослідження і розробка). Результатом цих досліджень стало створення першої методики системного аналізу ПАТЕРН та інших методик, які широко використовуються в США урядовими органами і великими промисловими корпораціями для прогнозування та управління.

Становлення системного аналізу як самостійної методології припадає на початок 60-х рр. минулого століття. Саме в цей період з’явилися перші розробки, виконані за правилами прикладної системної методології. Вони значною мірою ґрунтувалися на добре розроблених і широко застосовуваній математичній теорії дослідження операцій, однак мали і свою специфіку [55]. Перші спроби використання системного аналізу виявилися в цілому вдалими,

і в наступні десятиріччя він набув поширення в різних галузях пізнавальної та практичної діяльності.

У спеціальній літературі можна знайти чимало праць щодо системного аналізу. Більшість авторів усе ж схильні до розуміння його як сукупності теоретико-методологічних засобів дослідження, конструювання систем та керування системами, що включають людський (цілеспрямований) фактор [27, с. 13].

Однією з таких суттєвих рис системного аналізу є його орієнтованість на конкретно-пізнавальне і конкретно-практичне втілення єдності об'єктивного і суб'єктивного в суспільстві. Цією рисою системного аналізу є «продовження», аплікація на рівні соціальної конкретики методологічного принципу єдності суспільних суб'єктів, діяльності, відносин. Системний аналіз прагне знайти такі методологічні засоби, які б дозволили «сумістити», «пов'язати» різнорідні за своєю якістю фактори – предметні, суб'єктно-субстратні, суб'єктно-духовні. При цьому визначається взаємозв'язок різних видів соціального обміну: речовиною, енергією, інформацією.

Іншою важливою рисою системного аналізу є його націленість на дослідження, конструювання і практичне використання штучних систем. Цим він суттєво відрізняється від принципу системності, системного підходу, теорії соціальної системи, зорієнтованих на «просте» відображення системної, переважно природно-історичної якості суспільства. На всіх етапах дослідження соціальних систем і керування ними в тій чи іншій формі постає проблема прийняття рішень. Тому розроблення методологічних настанов пошуку, порівняння і добору альтернативних варіантів рішень становить суттєву рису системного аналізу.

У працях дослідників можна знайти багато різних теоретико-методологічних схем прийняття рішення. На нашу думку, заслуговує на увагу модель, запропонована В. Горєловою та Є. Мельниковою. Всі етапи процедури пошуку, порівняння, вибору і прийняття рішень (таких етапів одинадцять) охарактеризовані в ній з достатньою чіткістю і послідовністю.

Ось який вигляд має ця модель:

1. Аналіз проблеми і визначення її суті, точне формулювання, аналіз логічної структури проблеми (оцінка колишнього стану та прогноз), виділення зовнішніх зв'язків, оцінка принципової вирішуваності проблеми.

2. Визначення, конструювання системи: визначення мети і завдань, формулювання позиції спостерігача, визначення системних об'єктів, визначення підсистем, визначення зовнішнього середовища.

3. Аналіз структури системи: визначення рівнів ієрархії, аспектів розгляду процесів, визначення і специфікація підсистем, специфікація процесів та функцій.

4. Формулювання загальної мети та критерію системи: визначення мети систем вищого порядку, мети й обмежень зовнішнього середовища, формулювання загальної мети, визначення критерію, декомпозиції мети і критеріїв підсистем.

5. Декомпозиція мети, визначення потреби в ресурсах і процесах: формулювання мети вищого порядку, мети поточних процесів і мети розвитку.

6. Оцінка ресурсів: оцінка існуючих технологій і потужностей, існуючого стану, ресурсів, взаємодії з іншими системами, соціальних факторів.

7. Прогноз і аналіз майбутніх умов: аналіз стійких тенденцій розвитку проблеми, прогноз розвитку і зміни середовища, прогноз появи нових факторів, що впливають на систему; аналіз ресурсів майбутнього, аналіз можливих зрушень мети і критеріїв.

8. Оцінка мети і засобів: визначення оцінок за критеріями, оцінка взаємозалежності мети, оцінка відносної важливості мети.

9. Формулювання альтернатив вирішення проблеми і вибір варіантів: оцінка альтернатив за критерієм, порівняння і добір варіантів.

10. Побудова комплексної програми вирішення: формулювання заходів проєктів та програм, визначення черговості мети і засобів для їх досягнення,

розподіл сфер діяльності, розподіл сфер компетентності, розробка плану заходів в умовах обмеження ресурсами і часом, розподіл відповідальності за організаціями, керівниками і виконавцями.

11. Проєктування організації для досягнення мети: призначення мети організації, призначення функцій організації, проєктування організаційної структури, інформаційних потоків, режимів роботи, матеріальних і моральних стимулів [28].

Звідси і така характерна риса системного аналізу, як єдність формалізованого і неформалізованого начал. Розмірковуючи про формалізовані компоненти системного аналізу, маємо на увазі виражене у спеціальних знаках (символах) соціальне знання, яке через виявлення і фіксацію форми системи розкриває і уточнює її (системи) зміст. Д.І. Менделєєв зазначав, що наука бере початок відтоді, відколи починають вимірювати [57].

Історичною тенденцією розвитку формалізації є збільшення пізнавальних можливостей, «охоплення» і вираження спеціальними знаковими мовами зростаючого обсягу соціальної інформації. Разом з тим очевидно, що, попри свої можливості, формалізація не може зняти загально-пізнавальну суперечність відношення між змістом і формою, за якої перший ніколи не вичерпується другою (у цьому разі формалізацією) до кінця. Збереження цієї суперечності зумовлюється багатьма обставинами, зокрема: 1) якісною своєрідністю соціальних систем, яка проявляється в тому, що інформація про деякі їхні компоненти (наприклад, суб'єктивного плану, такі як досвід, інтуїція суб'єктів) з великими труднощами піддається чи зовсім не піддається формалізованому (особливо кількісному, математичному) аналізу; 2) неперервними структурними змінами змісту системи, в результаті яких дослідницькі завдання, пов'язані з формалізацією, неперервно оновлюються; 3) обмеженими можливостями самого апарату формалізації, який, незважаючи на постійний прогрес, далеко не всемогутній і багато в чому залишається недосконалим.

Загалом ми поділяємо дослідницький підхід С. Устича, основні положення якого представлені вище і були сформульовані ним та його послідовниками, в тому числі дисертанткою. Однак аналіз найновіших транскордонних явищ показує, що сформоване ним системне розуміння кордонів і транскордонних процесів за нинішніх умов потребує поглиблення і модифікації. В контексті розвитку загальнотеоретичної складової сучасного соціологічного знання, як зазначають дослідники, можна вважати концепцію С. Устича проміжною (лімінальною) між системно-механістичною картиною світу з одного боку та системно-фізичною і системно-кібернетичною картинами світу сьогодення з другого[3]. Положення його концепції добре корелюють із сучасним станом розвитку загальносоціологічного теоретизування в українській соціології та потребами кращого розуміння суті кордонів і транскордонних процесів в українському прикордонні, оскільки ця галузь соціологічного знання є ще недостатньо розвинута в Україні. В той самий час виникає потреба розширення концептуальних уявлень системного ґатунку стосовно транскордонної взаємодії, співробітництва і мобільності. Нижче назвемо шляхи такої модифікації системної методології вивчення транскордонних явищ.

По-перше, з-серед усієї сукупності різнопланових транскордонних явищ доцільно виокремити саме ті, що входять до предмета соціологічного дослідження, і відтак говорити виключно про транскордонні взаємодії. По-друге, окрім розмежування мікро- мезо-, макро- та інтрарівня транскордонних взаємодій, доцільно говорити про різні виміри відповідних явищ – зокрема про інституційно-організаційний та суб’єктний виміри. У першому йдеться про функціонування формально-бюрократичних правил, таких як правила перетину кордону, візові та міграційні режими. У другому йдеться про відносно неформальні взаємодії поміж окремими особами, групами, спільнотами. І перші, і другі відбуваються відповідно до формально-легальних з одного боку та соціокультурних з другого чинників.

[3] Див. докладніше [111, с. 28].

Додамо також, що у сучасній світовій соціологічній думці стосовно виділення чотирьох рівнів соціологічного аналізу цей четвертий рівень у працях Н. Смелзера має назву не інтрарівня, а мегарівня цього аналізу з його реалізацією в глобальній соціології [85], тому виникає потреба усталення та оновлення понятійно-категоріального апарату і впорядкування його змістової частини з врахуванням системних характеристик.

Отже, формуючи теоретичну основу дисертаційної роботи в цілому, звернемося спочатку до визначень головних рядоутворювальних понять дисертаційного дослідження – понять простору і кордонів. На основі аналізу методологічних джерел, здійсненого вище, наводимо такі дефінітивні пропозиції. Простір – це відкрита суперскладна багатовимірна система природного і/або штучного, не-ентропійного походження, реальне і/або уявне утворення, здатне до самооновлення, саморегуляції, а також переконфігурації своїх складових. Кордони є внутрішніми системними характеристиками простору в єдності своїх об’єктивних і суб’єктивних властивостей, тобто маркерів територіальності і просторово-ментальних уявлень людей; всі вони відзначаються мобільністю, здатністю до перманентних трансформацій і переосмислення. Кордон не має біосоціальних констант; він мислиться тепер як процес, одним з головних наслідків якого є перетворення його на соціальний інститут, а іншим, не менш важливим, – щоденний плебісцит (за виразом Е. Ренана) з приводу його визначень і тлумачень у духовному світі людей. Кордони – це також реальні і/або уявлені лінії розмежування всередині простору, які володіють системними соціально-економічними, соціально-політичними та соціокультурними характеристиками в їхній інтегративній єдності. Транскордонні взаємодії є похідною категорією від поняття кордону і однією з його сутнісних властивостей; також їх можна тлумачити як частину транскордонної системи суспільства, що являє собою самоорганізовану сукупність компонентів об’єктивного і суб’єктивного походження.

До головних положень теоретичної основи дисертаційної роботи віднесемо такі. Кордони і транскордонні взаємодії ми розглядаємо в річищі конструктивістської парадигми та інтерпретуємо їх як соціальний конструкт, який водночас відбиває соціально-політичні поділи та конструює їх (диференціює та інтегрує населення прикордоння зокрема). Кордони і транскордонні взаємодії являють собою відкриті системні утворення різного роду складності та здатності до перманентних трансформацій. Ширші теоретико-методологічні засади та їхня аплікація у дисертаційній роботі вміщені у Додатку Г.

Кордони і транскордонні взаємодії у дисертаційній роботі досліджуємо на мезорівні соціологічного аналізу, тобто на рівні спільнот, які проживають на прикордонні, з виділенням таких аспектів, як інституційний, соціально-економічний та соціокультурний. Ці особливі спільноти сформувалися та функціонують за постійного диференціюючого та інтегруючого впливу міждержавного кордону. Існують сталі взаємозв'язки між досвідом транскордонних взаємодій та відповідними ставленнями мешканців прикордоння з одного боку та іншими вимірами соціальної реальності (етнонаціональна ідентичність, соціальна стратифікація тощо) з другого. Саме проживання на прикордонні розуміємо як особливий режим проживання, пов'язаний із мобільністю. Прикордоння тлумачимо не як порожнечу або транзитну зону, а як місце творення соціальної реальності нової якості, де виникають нові феномени (соціальні групи, практики та ідентичності).

Аналіз досвіду транскордонних взаємодій населення українсько-словацького прикордоння здійснюємо в тому числі і з перспективи історичної вкоріненості сучасних транскордонних процесів. Транскордонні взаємодії також являють собою системні утворення, в яких ми виділяємо, як основні їхні різновиди, транскордонні мобільності і співробітництво. Реалізація цих теоретичних положень та їхня апробація в емпіричних дослідженнях представлена у наступних розділах дисертаційної роботи.

Висновки до розділу 1

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження кордонів і транскордонних взаємодій» представлено наслідки компаративного аналізу головних понять дисертаційного дослідження у низці соціогуманітарних дисциплін. З'ясовано, що специфічні інтерпретації міждержавних кордонів та транснаціональних взаємодій сформульовані головно в межах таких наукових дисциплін, як історія та картографія, політична географія і політологія, культурологія та антропологія, соціальна психологія і соціологія.

Внаслідок здійснення цієї дослідницької процедури виявлено, що означення кордонів і транскордонних взаємодій в цих науках варіюється в діапазоні від абстрактно-схоластичних до конкретно-індивідуалістичних залежно від предметних полів зазначених наук. Для сучасного стану цих наук виокремлено і зафіксовано тенденцію до редукування об'єктивних чинників тлумачення кордонів і транскордонних взаємодій та зростання питомої ваги суб'єктивних чинників, або поступовий відхід від класичних потоків теоретизування на користь некласичних і, останнім часом, постнекласичних уявлень. Здійснено також аналіз визначень головних понять дослідження у виокремлених соціогуманітарних науках з виділенням тих моментів, які можуть бути потенційно продуктивними як для міждисциплінарної взаємодії наук загалом, так і для розробки понятійно-категоріального апарату дисертаційної роботи зокрема.

У розділі виявлено й описано специфіку соціології в розумінні кордонів і транскордонних взаємодій, яка полягає, по-перше, у дослідженнях цих феноменів на різних рівнях соціологічного аналізу та у всіх сферах життєдіяльності суспільства; по-друге, в емпіричній спрямованості соціології, що передбачає апробацію теоретичних положень в емпіричних дослідженнях; по-третє, у відкиданні методологічного націоналізму, тобто ототожнення суспільства загалом з «національним суспільством», обмеженим державними кордонами; по-четверте, у розумінні кордонів як

динамічного соціально детермінованого явища, яке створюється та відтворюється в інституційних та індивідуальних практиках та уявленнях (англ. – re-bordening).

У другій частині цього розділу розкрито особливості застосування соціологічного знання щодо кордонів і транскордонних взаємодій в умовах мультипарадигмальності соціології, що принципово унеможливлює їх одиничне єдине розуміння. Крім того, наголошено на необхідності врахування змін в соціологічному теоретизуванні на різних етапах розвитку соціологічного знання.

Відповідно виділено три головні можливості осмислення зазначених феноменів у рамках аксіоматичних ядер: (1) метапарадигмального і парадигмального вимірів соціологічного теоретизування; (2) просторового повороту і повороту мобільності як двох методологічних поворотів сучасності з використанням таких концептів, як «третій простір» і реконфігуративна мобільність; (3) соціологічного конструктивізму з увагою і до об'єктивних, і до суб'єктивних аспектів і факторів соціологічного аналізу проблеми. Було здійснено авторську аплікацію теоретичних положень цих аксіоматичних ядер до проблематики кордонів і транскордонних взаємодій, внаслідок чого сформульовано першу частину теоретичної основи дисертаційної роботи.

Формування другої частини теоретичної основи дисертації було продовжено у завершальній частині розділу за рахунок використання однієї з версій системного підходу в соціології, яка зосереджувалася на неадитивних характеристиках сучасного суспільства (С. Устич). Ця версія системного підходу в його постнекласичному розумінні побудована з акцентом на зростаючому значенні розуміння систем як таких, що володіють певними природними характеристиками і водночас є відкритими, здатними до самооновлення і саморозвитку, забудованими на не-ентропійних засадах. Це дозволило здійснити конкретизацію цієї версії стосовно теми дисертаційного дослідження в напрямку системного бачення кордонів і транскордонних

взаємодій як систем різного роду складності і масштабності з виділенням інституційних, соціально-економічних та соціокультурних чинників їхнього розвитку, з акцентом на внутрішніх джерелах саморозвитку.

На цій основі в розділі розроблено концептуальну модель вивчення кордонів і транскордонних взаємодій, яка складається з відповідного понятійно-категоріального апарату та сукупності несуперечливих теоретичних положень, принципів та ідей. Представлено та аргументовано запровадження у науковий обіг авторських дефінітивних пропозицій стосовно означень простору, кордону, транскордонних взаємодій, прикордоння. Ця модель ґрунтована на ідейному підложжі соціального конструктивізму в його постнекласичній версії (що вимагає врахування і збалансування об'єктивних та суб'єктивних факторів інтерпретації кордонів і транскордонних взаємодій), положеннях просторового повороту і повороту мобільності, а також на адаптованих до сучасних умов побутування кордонів і транскордонних взаємодій системних характеристиках зазначених феноменів.

Підкреслено, що сформований дисертантом комплекс теоретичних положень є базовими для своєї подальшої конкретизації у виокремленні та аналізі таких головних різновидів формування, функціонування і трансформації кордонів та транскордонних взаємодій, як сучасна транскордонна мобільність і транскордонне співробітництво. Їх аналіз здійснено в другому розділі.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [7; 8; 16; 130].

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТРАНСКОРДОННОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА ЯК ОСНОВНИХ РІЗНОВИДІВ ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ

2.1. Транскордонна мобільність: суть, складові, головні прояви

Представлена у І розділі теоретична основа дисертаційного дослідження вимагає як її проекцію на більш загальні соціологічні концепти, так і свою конкретизацію та визначення її практичного наповнення. Тому виклад матеріалу цього розділу варто розпочати із місця головної і похідних категорій в системі інших соціологічних понять і конструктів, застосованих у дисертації.

Міждержавний кордон – складне, багатоаспектне явище, що має статичний та динамічний аспекти. Динамічною формою існування кордонів ми вважаємо транскордонні процеси, зокрема соціальні, економічні та культурні взаємодії, що реалізуються під час перетину кордону та загалом в особливому просторі прикордоння. Щодо означення цієї групи явищ вживається низка понять, що викликає необхідність упорядкування відповідного термінологічного апарату. Соціологічна концептуалізація транскордонних взаємодій передусім передбачає чітку ідентифікацію основних понять, що відображають транскордонні явища і транскордонне співробітництво та мобільність зокрема. Свідченням того, що в понятійній рефлексії явищ, пов’язаних із кордонами, є великі «білі плями», може слугувати той факт, що в наукових дослідженнях та політико-правових документах одні й ті ж феномени нерідко позначаються різними поняттями. Це викликає потребу більш детального розгляду використовуваного понятійного апарату в річищі транскордонних процесів та здійснення відповідного моделювання.

Із точки зору соціологічної концептуалізації транскордонних взаємодій вкрай важливо «вмонтувати» новітні транскордонні явища у вже існуючу систему соціальних координат, ідентифікувати їх за допомогою такого загального поняття, яке охоплювало б як класичне розуміння кордонів і транскордонних процесів, так

і адекватну рефлексію новітніх форм їх існування. Таким може стати, на нашу думку, поняття системи міждержавних просторових явищ. Це поняття відображає сукупність статичних та динамічних компонентів взаємодії держав, що виникає у зв'язку із фізичним перетином кордонів: встановлену лінію державного кордону; суб'єктні дії, включно із тими, що ведуться з використанням комунікаційних систем (інтернет, радіо, телебачення, супутниковий зв'язок тощо); природні та техногенні процеси (кліматичні, гідрологічні, обмін фауною і флорою тощо). Графічне зображення змісту поняття системи міждержавних просторових явища, запропонованого нами, див. на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Зміст поняття «міждержавні просторові явища»

Джерело: авторська розробка

В той час як термін «транскордонні взаємодії» більшою мірою стосується саме соціологічної проблематики, вживаються й інші терміни (які виходять за межі предмету соціології). Так, термін «транскордонні потоки» (англ. – transborder flows) зазвичай використовується в міжнародних офіційних документах, зокрема у

документах Європейського Союзу, і дослідницькій літературі як синонім до поняття «транскордонні процеси» та «транскордонні взаємодії».

На нашу думку, транскордонні взаємодії також доцільно розглядати як системне утворення менш масштабного (порівняно із кордонами і транскордонними процесами) характеру нарівні із іншими елементами, такими як транскордонні конфлікти або транскордонні міграції, кожне з яких має специфіку свого соціологічного трактування і діапазон та скерування дії. Але в якості предмету соціологічного аналізу нами обрано саме поняття транскордонних взаємодій як таке, що має велике практично-політичне значення для новітньої історії та сьогодення України, переважно не носить негативної конотації, є фіксацією проявів системного роду діяльності, відзначається зростаючими мобільністю та обсягами співпраці населення прикордоння. У свою чергу, системні транскордонні взаємодії також мають свою внутрішню структуру, можуть вважатися субсистемами меншого порядку і запроваджуються для означення двох тісно пов»язаних транскордонних явищ: транскордонної мобільності і співробітництва. Власне такий розподіл відображений у моделюванні головних понять дисертаційного дослідження, побудованому за принципом оберненої піраміди, коли конструкти загального характеру, будучи системами широкого профілю, мають системні складники меншого масштабу і наповнення.

У понятійному апараті нашого дослідження одним з ключових понять є «транскордонна мобільність». Загалом поняття «мобільність» є одним із найбільш вживаних у соціологічному дискурсі. Одним із перших популяризаторів поняття вважається П. Сорокін, який вживає його у зв’язку із необхідністю розкриття динамічних аспектів буття соціального простору [87]. Відповідно йдеться про два типи мобільності – вертикальну та горизонтальну, які стосуються, насамперед, зміни у професійно-статусному вимірі та груповій приналежності. Надалі опісля просторового повороту у соціології науковці почали використовувати поняття «мобільність» і стосовно просторових переміщень, приділяючи особливу увагу транскордонним переміщенням.

У межах цього дослідження ми фокусуємо увагу насамперед на тих аспектах транскордонних взаємодій, які локалізуються у межах та відбуваються між жителями українсько-словацького прикордоння; ці аспекти не є сталими, радше мобільними. Водночас самі інструменти подальшого аналізу мають універсальний характер і опрацьовані в межах значного дискурсу, присвяченого транскордонній мобільності. Перелік центральних категорій, за допомогою яких доцільно розглядати транскордонну мобільність, наводить провідний французький дослідник проблематики міграцій Ф. Дювель. Це такі виміри явища, як: тривалість перебування, локалізація, географія транскордонної мобільності, мета та характер прийняття рішення щодо мобільності, зміни соціальних зв'язків у результаті транскордонної мобільності, політичні, правові та культурно-історичні аспекти транскордонної мобільності [30]. Наведені практичні виміри транскордонної мобільності жителів українсько-словацького прикордоння вивчаються нами в емпіричному розділі дослідження.

З часом та у зв'язку із сучасними соціально-політичними викликами та процесами глобалізації сформувалося парне поняття – іммобільність, яке вказує на відсутність переміщень у фізичному просторі. Подібно – у межах вивчення чинників міжнародної міграції сформувалися поняття факторів відштовхування та притягування (англ. – push and pull factors) [183], а також антиномічне до них поняття «закріплювачі» – тобто чинники, які сприяють іммобільності населення.

Метафорою яка описує сучасні процеси у регулюванні транскордонної мобільності, з точки зору дослідників іммобільності, є «стіна». Стіни, які обмежують мобільність існують у різній формі. Це і повалена в 1989 році стіна між Східною та Західною Німеччиною і мілітаризований відрізок 38-ої паралелі, який розмежовує Північну та Південну Корею і стіна між США та Мексикою, покликана протидіяти потоку нелегальних мігрантів. Саме американсько-мексиканський кордон є символом, який вказує на парадокс існування жорстких «обмежувальних» кордонів в добу глобальної економіки та мобільності. Але разом з тим це і «невидимі стіни» – міграційні режими, карантинні обмеження, індивідуальні заборони на в'їзд та депортації. Переломними моментами

новітньої історії у цьому сенсі називають теракт 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та пандемію COVID-19, що розпочалася у 2020 році.

Найбільш впливовим сучасним дослідником іммобільності та парадоксальних трансформацій кордонів в добу глобалізації є ізраїльський дослідник Р. Шамір (R. Shamir). Дослідник наголошує на тому, що основна маса досліджень глобалізації присвячена відкритості і проникності кордонів, тоді як недостатньо уваги приділяється обмеженням, які несе з собою «глобальний режим мобільності» [196]. Численні обмеження просторової мобільності роблять передчасним твердження про глобалізацію транскордонної мобільності. Статистика останніх трьох десятиліть показує, що людська мобільність ще не вийшла на рівень мобільності капіталу, товарів і послуг. Більше того – у питанні людської мобільності, згідно з авторами, які досліджують іммобільність, спостерігається зворотна динаміка. Зазначимо, що доступні об'єктивні статистичні дані у світовому масштабі не підтверджують зниження показників транскордонних переміщень населення.

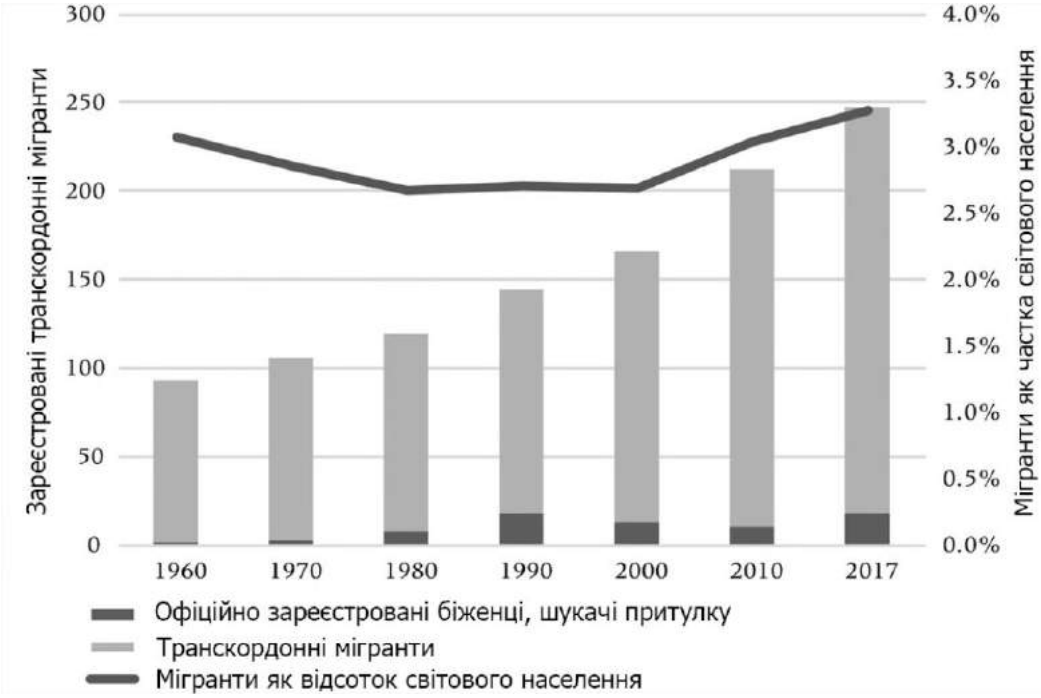

Рис. 2.2. Динаміка числа зареєстрованих транскордонних мігрантів та біженців

Джерело: [156]

Водночас, ці дані поки не зафіксували змін, що відбулися у зв'язку із посиленням міграційних обмежень унаслідок карантинних заходів спрямованих на подолання пандемії COVID-19. Також слід брати до уваги те, що, можливо, доцільніше аналізувати співвідношення міграційних бажань населення світу та реалізованої практики транскордонних переміщень. Дати характеристику динаміці світового режиму (ім)мобільності означає відповісти на питання про те, яка частка бажаючих змінити країну проживання, чи просто поїхати за кордон, змогла втілити це бажання, скажімо, у 2018 та у 2020 роках. Втім, виконання такого завдання є настільки ж бажаним наскільки складним в силу методичних проблем виміру такого співвідношення.

Одним із популяризаторів вивчення іммобільность в сучасному світі є Б. Тернер, який наголошує на актуальності досліджень, які розкривають парадоксальну, непослідовну сутність глобалізаційних процесів. Більше того, за Б. Тернером саме глобалізація та викликані нею інтенсифікація обігу товарів, послуг та інформації стимулювала пожвавлення процесу «спорудження стін» і створення «режимів іммобільності» [201, с. 289]. Дослідник розглядає три види таких обмежень: воєнно-політичні; соціальні і культурні; біологічні. За Б. Тернером глобалізація «продукує» істотні форми нерухливості [201, с. 287].

Німецький науковець Т. Файст виокремлює п'ять головних причин високого рівня іммобільності населення: альтернативні переміщення в межах країн, що розвиваються; масштаби матеріального зубожіння потенційних мігрантів, які не дозволяють частині з них зробити певні інвестиції у власну транскордонну мобільність; різні форми капіталу, пов'язані із місцем проживання (економічний, культурний, соціальний, символічний капітал); застосування короткотривалих переміщень; традиційні уявлення про осілість як ознаку лояльності до політичної спільноти (за принципом «не їду за кордон тому, що я патріот своєї країни»). Тут слід зауважити, що останній з названих чинників сприймається автором як архаїчний, який не відповідає реаліям сучасного динамічного світу [105].

Українська дослідниця І. Мацко-Давиденко підсумовує релевантний науковий дискурс та розмежовує чотири типи чинників територіальної іммобільності, або «закріплювачів»: інституційні, символічні, мережеві та ресурсні (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Концептуальна схема територіальної іммобільності мешканців малого міста

Тип «закріплювачів»	Основні складові
«Інституційні»	Сімейні норми, обов'язки, правила; виробничі норми, правила
«Символічні»	Звички, прив'язаність до міста, до оточення, любов до місця проживання. У ширшому контексті сюди можна віднести стереотипи, погляди, переконання, схеми інтерпретації дійсності, професійну ментальність, культурні особливості
«Мережеві»	Соціальні зв'язки, соціальні мережі, пов'язані з сім'єю та професійною діяльністю, товариські мережі.
«Ресурсні»	Матеріальний і нематеріальний капітал, який мають індивіди.

Джерело: [66, с. 47]

Щодо цього питання існує дві дослідницькі позиції: 1) контроль первинний, мобільність вторинна; 2) мобільність є первинною, а контроль вторинний. Згідно з першою позицією, характеристикою сучасного світу є те, що людська мобільність вписана в рамки глобальної системи, в якій держави, що встановлюють і контролюють режим транскордонної мобільності віддають перевагу іммобільності населення. Згідно із другою позицією, пропонується змістити акцент з верховенства держави в питаннях контролю над територією на примат мобільності і підійти до розуміння суверенітету через призму мобільності, а не навпаки.

Аналіз релевантної літератури демонструє, що основними тематичними напрямами соціологічного дослідження транскордонної мобільності є такі як: 1) дослідження (ім)мобільності в контексті світсистемного підходу, із розглядом вкоріненості цього явища в глобальний ринок праці із притаманними для нього нерівністю та асиметрією розвитку різних територій, суспільств та

економік; 2) дослідження транскордонної мобільності в контексті питань державної, соцієтальної та індивідуальної безпеки із увагою до нелегальної та небажаної (для приймаючих держав) міграції, взаємодій поміж спільнотами мігрантів та резидентним населенням, а також питань безпеки самих мігрантів, які можуть зазнавати різних форм віктимізації у процесі та в наслідку транскордонної мобільності; 3) дослідження, які концентруються, власне, на кордонах у соціально-економічному, інституційному та соціокультурному (символічному) вимірах та на широкому спектрі досвідів перетину кордонів – від тілесного до символічного.

Характеризуючи транскордонну мобільність українців дослідники відзначають різкий її зріст впродовж 1990-их років: «Коли на початку 1990-х рр. обмеження на перетин кордону були зняті, транскордонна мобільність українців стала швидко зростати. Якщо в 1992 р прикордонниками було зафіксовано тільки 4,3 млн. виїздів громадян України за кордон, то до кінця 1990-х рр. ця цифра збільшилася до 15-16 млн. за рік. У 2012 р вона склала 21,8 млн. випадків» [65, с. 84]. В подальші роки вказаний показник постійно зростав, але вже в 2020 році за даними Держприкордонслужби за кордон виїжджали лише 11 млн 250 тис. громадян України, що, за оцінками експертів, пояснюється карантинними обмеженнями транскордонної мобільності [94]. Як теоретичний так і практичний контекст сучасності, таким чином, загострює необхідність вивчення різних аспектів транскордонної мобільності громадян України як загалом так і у напрямку окремих країн-сусідів.

2.2. Особливості і напрями транскордонного співробітництва

Поряд із транскордонною мобільністю транскордонне співробітництво є однією з форм транскордонних взаємодій. Науковий дискурс присвячений транскордонному співробітництву у просторі прикордоння сусідніх країн оперує низкою понять, серед яких поняття регіон, транскордонний регіон, єврорегіон, режим державних кордонів, суб’єкти та виміри транскордонного співробітництва. Як вважають, слово «регіон» походить від латинського

дієслова rego, що означає «керувати». Отже, початкове значення пов'язане з управлінням, а не з обмеженням простору кордоном. Пізніше етимологію поняття «регіон» стали виводити з дієслова regere – ще більшою мірою пов'язаного з виконанням специфічних адміністративних і навіть політичних функцій. Регіон – одна чи кілька межуючих адміністративно-територіальних одиниць держави, де чинним законодавством установлено механізм соціальних, економічних та інших взаємовідносин. Е. Хюрелл (A. Hurrell) у статті «Пояснення відродження регіоналізму у світовій політиці» вказує, що регіон – це природний, органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних та культурних аспектів життєдіяльності людського товариства [164, с. 333]. Кожен регіон є насамперед територією, але самої лише територіальної компоненти недостатньо. У праці «Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі» Е. Томпсон вказує, що концепція регіоналізації на практиці є досить аморфною і в інституційно-організаційному вимірі регіоном можна вважати такі одиниці, які перебувають між рівнями місцевого і національного урядів.

Проблематика соціологічного розуміння регіону лежить в площині визначення вимірів і змісту відносної автономності певної частини соціального простору. У соціологічній теорії структурації Е. Гідденс відзначає просторову вкоріненість соціальних практик та існування регіональних субкультурних локусів, які є певною формою організації соціуму, регламентованою в правовому, управлінському, історичному та культурному вимірах. Єдність регіонального соціуму при цьому забезпечується схожістю життєвих настанов населення. У цьому процесі міждержавні кордони відіграють суттєву роль, але це не означає, що останні завжди є таким собі прокрустовим ложем, що підлаштовує під себе «живу» соціальність [153].

Із соціологічної перспективи визначив зміст поняття «регіон» провідний вітчизняний дослідник регіоналізму І. Кононов. На його думку, регіоном є «основна субнаціональна територіальна одиниця індустріальних та інформаційних суспільств, що пов'язана з існуванням особливих

територіальних спільнот, які формуються з локалізацією кластеру практик... Регіон є етнотериторіальною спільністю, для якої характерна власна ідентичність» [50, с. 8]. Дослідники відзначають наступну тенденцію у сучасному соціологічному осмисленні явища регіону – це збільшення ознак, які беруться до уваги дослідниками. Наприклад, можуть бути виділені такі ознаки регіону, як фізико-географічна, економічна, політико-адміністративна, етнічна, соціокультурна, правова, політична [4].

В українській соціології проблематика вивчення регіонів як особливих відносно однорідних соціальних утворень розглядається, переважно, з увагою до внутрішньоукраїнського виміру проблеми.

Однією з перших спроб створення мапи регіонів України не за географічним чи вузькоекономічним, а за соціальними та соціокультурними критеріями є робота О. Стегнія та М. Чурілова «Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження» (1998) в якій автори використали різні офіційні статистичні показники, які групувалися шляхом факторного аналізу та дозволяли виявити латентну структуру рівня промислового розвитку, рівня добробуту населення, ступеня доступності культурних цінностей і національно-культурних особливостей адміністративнвх областей [88].

Авторитетним вважається дослідження О. Вишняка, який на підставі критеріїв культурної ідентифікації, мовних преференцій та електорального вибору виділив п'ять макрорегіонів України: Донбас та Крим (Донецька та Луганська області, АР Крим, м. Севастополь); інші південно-східні області (Дніпропетровська. Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області); перехідний регіон Північного Сходу та Кіровоградська область (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області); Центральна Україна (м. Київ, Вінницька, Київська, Хмельницька, Черкаська області); Західна Україна (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) [19; 20]. Значним є внесок у дослідження регіоналізму у внутрішньоукраїнських межах міжнародного трендового соціологічного проєкту «Львів–Донецьк: групові

ідентичності та лояльності, 1994–2004», реалізованого групою дослідників у складі: Н. Черниш, В. Сусака, В. Середи, О. Маланчук та ін.

Як зазначає Н. Міхно, на сьогоднішній день в українському соціологічному дискурсі, незважаючи на наявність низки наукових робіт, спостерігається незавершеність процесу парадигмального, концептуального та операціонального визначення регіону [67]. Дослідження транскордонних регіонів є малою мірою популярними серед українських соціологів. Ця «біла пляма» свідчить про дисонанс із тенденціями розвитку світової науки та соціології зокрема, адже тема регіоналізації, зокрема у транскордонному вимірі, завойовує увагу все більшого числа дослідників, політиків та громадськості [203].

Загалом транскордонний регіон ми розуміємо як простір, в якому пролягає міждержавний кордон двох чи більшої кількості сусідних країн та який відрізняється відносною соціально-економічною та історико-культурною своєрідністю і високою інтенсивністю внутрішніх взаємодій, що може як диференціювати, так і інтегрувати мешканців по різні боки кордону. Нечисленний перелік праць українських соціологів, присвячених проблематиці транскордонних регіонів, значною мірою стосується так званих єврорегіонів. При цьому інтерес до проблематики єврорегіонів виявляють, в основному, соціологи, які працюють у прикордонних західних областях країни.

Європейська практика транскордонного співробітництва в основному використовує поняття «єврорегіон» – це певний географічний простір, який включає частини територій двох або більше країн, які координують свою діяльність в економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя. Єврорегіон є формою транскордонного співробітництва між територіальними спільнотами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, спрямованою на координацію взаємних зусиль і здійснення узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права для розв’язання спільних проблем і в інтересах людей, які населяють його територію по обидва боки державного кордону [103].

Єврорегіон – організаційна форма співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав, що здійснюється відповідно до дво- або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво. Як слушно зазначає Г. Щерба, «єврорегіони – вища організаційна форма транскордонної співпраці, що характеризується наявністю системи управління та фінансування цієї діяльності. Єврорегіони створювалися з метою вирішення спільних проблем, зокрема підвищення життєвого рівня населення прикордонних територій, розбудови комунікаційної інфраструктури, співробітництва у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, культури, довкілля тощо» [115, с. 42].

Єврорегіон із соціологічної перспективи пропонуємо розуміти, перш за все, як прикордонні спільноти, у межах яких суб'єкти різного рівня (індивідуальні, групові, інституційні) взаємодіють у сфері економіки, культури, освіти, транспорту, екології та які створюються на основі принципів субсидіарності – посилення регіонального і локального рівня управління через перенесення компетенції на максимально низький адміністративний рівень. Основною метою створення єврорегіонів є об'єднання зусиль прикордонних територій (місцевих органів влади) для оптимізації розвитку в соціально-економічній сфері та поліпшення життя населення цих територій. Напрями діяльності єврорегіонів є різноманітними. Це, зокрема: розширення співпраці регіональної влади і місцевого самоврядування; збереження спільної культурної спадщини, організація культурного обміну; розвиток співробітництва у сфері освіти; реалізація спільних заходів з охорони природи прикордонних територій; розробка спільних проєктів розвитку транспортної інфраструктури; узгодження планів розвитку регіонів та розробка загальних стратегій [52]. Передумовами створення єврорегіонів є збіг низки умов, серед яких: політична воля центральної влади країн-сусідів, підтримка ініціативи з боку місцевої влади та спільноти, наявність культурних чи етнічних зв'язків суміжних територій, спільна історична спадщина або спільність інтересів (політичних і соціально-економічних). У цілому в основі формування транскордонних об'єднань лежить прагнення сусідніх територій до досягнення

стратегічного партнерства, в результаті чого утворюються порівняно невеликі за площею регіони, рівень інтеграції в яких може навіть перевершувати ступінь взаємозалежності між територіями-учасниками і іншими регіонами держави, до якої вони належать.

Єврорегіони істотно різняться за юридичним статусом і організацією, але мають багато спільних рис: функціонують на постійній основі, а не тимчасово для виконання певних проєктів; володіють окремою ідентичністю та суб'єктністю; у своєму розпорядженні мають власні адміністративні, технічні і фінансові ресурси; мають власну систему прийняття рішень; об'єднують дві або більше адміністративно-територіальних одиниць, що є частинами різних держав; здійснюють співробітництво на регіональному, а не на державному рівні; мають власні органи і структури управління; розвивають численні напрями співпраці, в тому числі і пов'язані із соціальними та соціокультурними проблемами.

Дослідники відзначають, що спочатку єврорегіони виникли в рамках інтеграційних процесів «знизу», ініційованих самими регіонами і муніципалітетами, спираючись на історично тривалі міжрегіональні зв'язки прикордонного співробітництва. Ідея єврорегіонів народилася в Західній Європі після закінчення Другої Світової війни та полягала в тому, щоб не допустити її повторення і щоб відбулася заміна ненависті між народами на їх взаємну співпрацю. Основним поштовхом для створення єврорегіонів були політичні мотиви, спрямовані на зменшення агресії між націями. В початковий період створення єврорегіонів особливого значення для транскордонних зв'язків набуло культурне співробітництво. Перший єврорегіон з'явився в 1958 році, на кордоні Німеччини і Голландії (єврорегіон Euregio) [147]. Виявилося, що, окрім політичних цілей, єврорегіони добре реалізують економічні цілі.

Теоретичною основою втілення такої форми транскордонної співпраці, як єврорегіон, є конструктивізм, який сформувався в науці про міжнародні відносини під значним впливом соціології. Перші публікації із використанням цього методологічного напряму для обґрунтування доцільності створення та

поширення єврорегіонів пов'язують з іменами Т. Picce (Thomas Risse), Дж. Чекела (Jeffrey Checkel), Т. Крістіансена (Thomas Christansen) [144]. Конструктивізм – це широкий, насамперед соціологічний, методологічний підхід, який використовується для аналізу різних аспектів соціального життя, включаючи міжнародну реальність. Він належить до напряму постструктуралізму, припускаючи, що міжнародна реальність є частиною соціальної реальності. Регіони відрізняються від держав, але подібні у тому, що вони є людськими конструкціями. Вони є результатом подвійного процесу побудови: по-перше, їх уявляють еліти і маси населення та, по-друге, їх створюють інституційно, через закони та інші правила і норми. Створення та функціонування єврорегіонів з перспективи конструктивізму – це процес взаємного формування інтересів та ідентичностей їх учасників. Ця перспектива зосереджується на цінностях та принципах, які є обов'язковими для взаємодії та інтеграції. У конструктивізмі важливу роль відіграють не тільки відносини між членами інтеграційної структури, а й контакти між цією структурою та зовнішнім світом. Соціальні, політичні, культурні та економічні взаємодії між гравцями (тобто державами, регіонами, неурядовими організаціями, бізнесом), розміщеними в сусідньому географічному розташуванні, створюють простір, який допомагає створити спільну регіональну ідентичність [146].

Головними рисами, що характеризують єврорегіони, є:

а) географічна – єврорегіон – це територія, яка має конкретне географічне положення;

б) політична, адже частини цієї території перебувають під юрисдикцією суверенних держав;

в) адміністративна – єврорегіон утворюють прикордонні регіони держав, що мають спільний кордон;

г) функціональна – єврорегіон – це форма транскордонного співробітництва. Як правило, єврорегіони – це багатонаціональні території, де проживають представники кількох етнічних груп.

Участь у транскордонному співробітництві та входження до єврорегіону є добровільними. В першу чергу, від такої співпраці очікуються економічні вигоди, пожвавлення інвестиційних надходжень, запровадження пільгового оподаткування. Важливе значення має також співробітництво в галузі науки і культури, взаємне пізнання і порозуміння між представниками певних територій та створення сприятливіших умов життєдіяльності. У Західній і Центральній Європі налічується майже 100 єврорегіонів. В Україні вздовж західного кордону з країнами Центральної та Східної Європи створені такі єврорегіони, як «Карпатський єврорегіон». «Буг», «Нижній Дунай», «Верхній Прут». Розвиток єврорегіонів надає можливість Україні на практиці випробувати європейський інтеграційний потенціал. Метою створення єврорегіонів є організація та координація спільної діяльності, сприяння економічному, науковому, екологічному, освітньому співробітництву, а також підтримка окремих проєктів розвитку прикордонної інфраструктури сусідніх територій, сприяння розвитку контактів між громадянами країн-членів єврорегіонів, визначення потенційних напрямів багатостороннього співробітництва країн-учасниць.

Наразі за участю України створено 10 єврорегіонів («Буг», «Карпатський єврорегіон», «Нижній Дунай», «Верхній Прут», «Дніпро», «Слобожанщина», «Ярославна», «Дністер», «Донбас», «Чорне море»), у функціонуванні яких беруть участь, крім тимчасово окупованих територій, 15 областей України та адміністративно-територіальні одиниці 12 зарубіжних країн [40]. Треба зауважити, що в межах єврорегіонів, створених спільно з Російською Федерацією («Донбас», «Ярославна», «Слобожанщина»), співпраця припинена.

Транскордонне співробітництво для України з одного боку є важливим елементом інтеграційного процесу, що здійснюється шляхом оптимального поєднання можливостей і ресурсів прикордонних регіонів суміжних країн, а з другого – допомагає розв’язанню спільних проблем і сприяє соціально-економічному розвитку цих регіонів. Такий тип двостороннього співробітництва є істотним чинником поліпшення міждержавного клімату, а

також дієвим засобом ліквідації диспропорцій в економічному і соціальному розвитку по обидва боки кордону.

У системі відносин Схід–Захід транскордонне співробітництво на новому східному кордоні ЄС виконує три основні функції. Перша – соціально-практична – пов'язана з вирішенням конкретних економічних, соціальних, екологічних та інших проблем, які турбують жителів прикордонних територій. Вона зорієнтована на повсякденне життя людей, їх інтереси, здоров'я, благополуччя. Окрім першої, утилітарної за своїм характером соціально-практичної функції, транскордонне співробітництво виконує й другу – не менш важливу – комунікаційну, забезпечуючи налагодження містків між Сходом і Заходом, функцію цивілізаційного діалогу. В різних проєктах, акціях, заходах у рамках ТКС беруть участь мільйони людей різних ідеологічних, геополітичних орієнтацій, етнічної і релігійної належності. Народна дипломатія зближує їх, руйнує укорінені раніше у свідомості стереотипи.

Третя функція – геополітична – це функція запобігання конфліктам, що випливає з двох попередніх. Спільне вирішення різних проблем, активна формальна та неформальна комунікації сприяють формуванню у жителів прикордонних регіонів, громадян східноєвропейських держав неупередженого ставлення як до сусідніх країн зокрема, так і до Європейського Союзу та Заходу загалом [101].

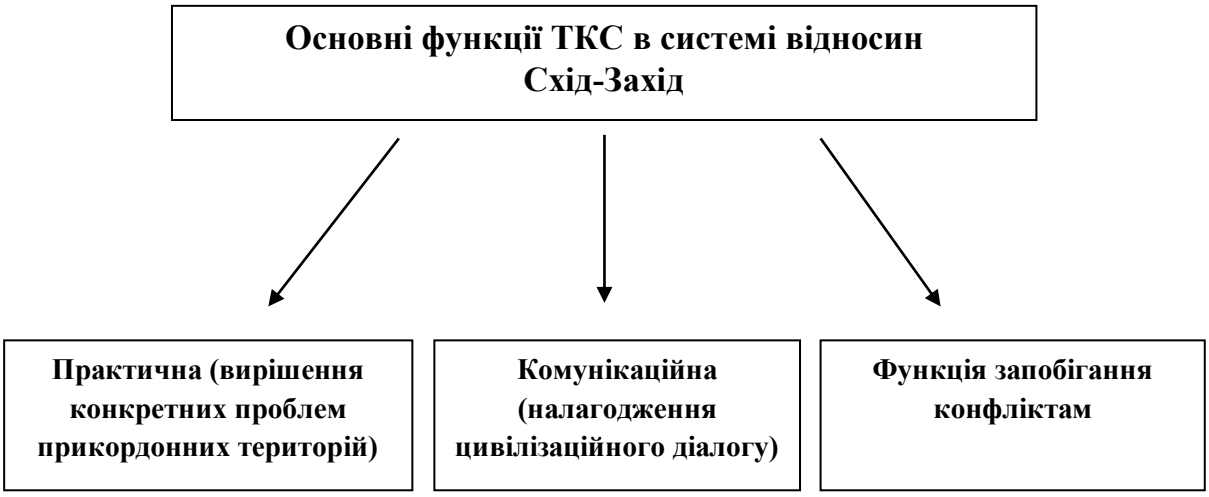

Рис. 2.3. **Основні функції ТКС у системі відносин Схід–Захід**

Джерело: авторська розробка

Транскордонні процеси на новому східному кордоні ЄС, в тому числі в Карпатському регіоні, розвиваються у вельми специфічному соціальному середовищі. Без урахування реального впливу цього середовища на процеси транскордонної комунікації неможливо зрозуміти їх сутність і прогнозувати тенденції розвитку. Дослідження соціокультурних характеристик цього контексту є необхідною умовою успішного соціального управління транскордонними процесами.

Наступним важливим у вивченні транскордонної співпраці поняттям є «режим державних кордонів», адже у певному сенсі саме кордони виступають системоутворюючим інститутом особливого соціального простору транскордонного регіону. Дуже істотне значення має те, яким чином узгоджуються чи вступають у дисонанс політичні кордони та етнокультурні характеристики населення прикордоння, якою мірою вираженою є бар'єрна функція кордону, якою мірою вільним та інтенсивним є перетин кордону та якою мірою транскордонні взаємодії впливають на розвиток спільнот, які мешкають по обидва боки кордону.

Під режимом державного кордону мають на увазі систему правил і механізмів функціонування та перетину кордону, а також діяльність конкретних суб'єктів і служб безпосередньо уздовж лінії кордону, в пунктах пропуску, в окремих зонах і населених пунктах, що визначається національним законодавством і міждержавними угодами. Дослідження перетину кордону (англ. – border crossing studies) вважають сучасним та перспективним напрямом розвитку соціології транскордонних взаємодій. Такі дослідження охоплюють широкий спектр проблем, найпомітнішими серед яких є проблема нелегального перетину кордону і нелегальної міграції загалом, тіньові практики, пов'язані з перетином кордонів, біоетичні аспекти перетину кордонів, проблеми віктимізації мігрантів та ін.

Вже зазначалося вище, що поняття «транскордонне співробітництво» входить до складу більш широкого поняття системного характеру «транскордонні взаємодії» як його складова. Воно стосується відносно

інституціоналізованих взаємодій, які здійснюються відповідно до міжурядових угод чи угод між широким спектром суб'єктів – від індивідуальних до інституційних, зокрема, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємництва, організаціями громадського сектору та ін.

Суб'єктами транскордонного співробітництва можуть виступати як окремі індивіди, їхні формалізовані та неформальні групи так і територіальні громади, їхні представницькі органи, місцеві органи виконавчої влади, що взаємодіють з територіальними громадами та відповідними органами влади інших держав. Вузькоюридичне визначення пов'язує транскордонне співробітництво з нормативно-правовим підґрунтями у вигляді чинного законодавства національних держав та угод про транскордонне співробітництво. Соціологічна перспектива значно розширює спектр залучених у цей процес суб'єктів та можливих форм співробітництва.

Нижче наводимо схему соціальних вимірів транскордонного співробітництва на основі бачення суспільства як цілісної системи за Н. Черниш:

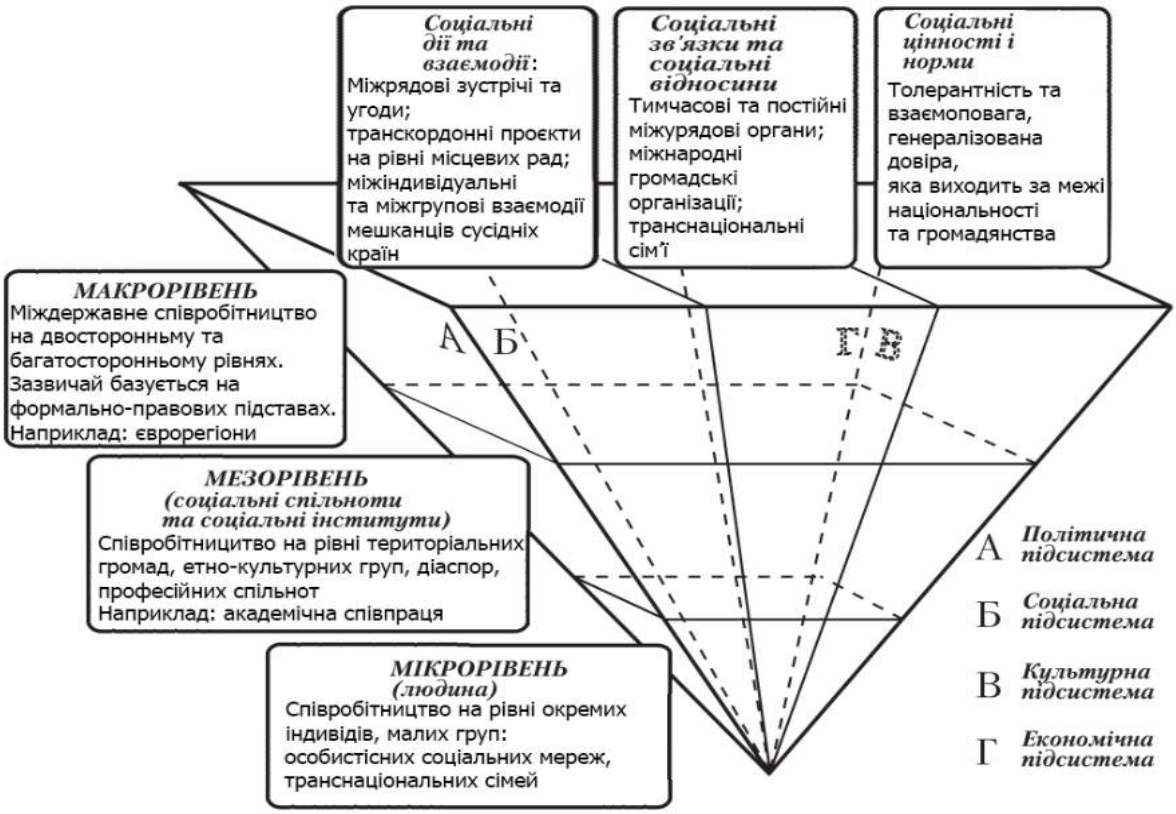

Рис. 2. 4. Соціальні виміри транскордонного співробітництва

Джерело: [112, с. 151]

Із формально-предметної точки зору міжнародно-правові документи встановлюють, що транскордонне співробітництво може охоплювати, зокрема, теми розвитку прикордонної інфраструктури, туризму і рекреації, екології й охорони навколишнього середовища, боротьби зі злочинністю, культурного обміну тощо.

Тривалий час поняття «транскордонне співробітництво» інтерпретувалося як ідентичне до поняття «прикордонне співробітництво», тобто співробітництво суміжних прикордонних територій держав. Проте реальне життя, практика транскордонного співробітництва змусили внести в це трактування принципові корективи. Річ у тім, що дедалі частіше відносини співробітництва встановлювалися і розвивалися не тільки між суміжними регіонами, а й між тими регіонами, що не мали територіальної дотичності. Як бачимо, транскордонне співробітництво є складовою частиною, однією з форм міжсуб'єктних, міжнародних відносин. У зв'язку з відносною нерозвинутістю транскордонних процесів та їх примітивними формами з одного боку та тим, що зазвичай вони мали місце на територіях, безпосередньо прилеглих до кордонів з другого, транскордонна комунікація тривалий час (аж до останніх десятиліть) асоціювалася з прикордонною. Проте під впливом революційних технологічних змін (зокрема, виникнення принципово нових засобів транспорту та зв'язку) і пов'язаних із ними глобалізацією та динамізацією суспільного розвитку в другій половині минулого століття масштаби, інтенсивність та різноманітність форм транскордонних процесів небачено зросли. За цих умов «вміщувати» принципово нову якість транскордонної комунікації в прокрустове ложе поняття «прикордонні відносини» («прикордонні зв'язки»), як це нерідко робиться в теоретичних дослідженнях і політичних документах, стало некоректим з наукової точки зору і контрпродуктивним – з практичної.

Як зазначають Ю. Пачковський та К. Рейман, «розвиток транскордонного співробітництва – це можливість отримати позитивний досвід міжкультурного діалогу, а також залучити потенціал місцевих громад

для відновлення місцевих історичних та культурних традицій, що в майбутньому сприятиме розвитку патріотизму, культурного туризму та підприємництва» [72, с. 101].

Аналіз наукової літератури дає можливість виділити такі принципи транскордонного співробітництва, як: повага до державного суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів держав; чіткий розподіл повноважень та відповідальності між суб'єктами ТКС, урахування під час укладення угод про транскордонне співробітництво повноважень суб'єктів та прав учасників; гармонізація загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; узгоджене усунення політичних, економічних, правових, адміністративних та інших перешкод для взаємної співпраці; відповідальність усіх рівнів влади у вирішенні проблемних завдань; партнерство, комплексність, ефективність взаємної співпраці; пріоритетність співпраці у культурній сфері, яка є передумовою формування нової якості транскордонних взаємодій.

Існує низка обставин, які водночас визначають зміст транскордонного співробітництва регіонів України з регіонами країн-сусідів та становлять проблему для розвитку цього співробітництва. По-перше, йдеться про те, що розширення ЄС у східному напрямку означає вихід його на рубежі безпосереднього територіально-суб'єктного дотику, контакту з тими суспільствами, які донедавна були частиною геополітичної, економічної і військової системи колишнього Радянського Союзу. В нинішніх східноєвропейських державах, у тому числі їх прикордонних регіонах, досі відчутними є наслідки низькоефективної системи організації економіки державного соціалізму.

Скажімо, Україна за рівнем ВВП на душу населення значно поступається країнам–членам Євросоюзу. Так, за розрахунками, середній показник 15 країн ЄС (ЄС-15) до показника в Україні відносився як 5:1, а 25 країн (ЄС-25) до українського показника – як 4:1. Нині відставання України від країн–членів ЄС за рівнем економічного розвитку набагато

перевищує ті порогові величини, які є допустимими для учасників інтеграційних об'єднань. Відповідно, внесок регіонів у транскордонну співпрацю із західними сусідами, переважно, є асиметрично малим. Ця особливість отримала наукову і політичну рефлексію і спричинилася до певного нехтування західними сусідами України можливостями транскордонного співробітництва. Наприклад, у такий спосіб ще у 2000 році зарубіжні дослідники описували транскордонні відносини регіонів Словаччини: «Західний регіон [Словаччини] отримує переваги від сили австрійської та чеської економіки, тоді як інші регіони межують з відносно слаборозвиненими регіонами сусідніх країн з нижчими рівнями розвитку; Особливо негативного впливу у цьому сенсі зазнає східний регіон Словаччини, який межує із Закарпатською областю України… Існує значний контраст між динамічною Братиславою, яка пов'язана з Віднем, та відносно депрессивною східною Словаччиною, яка межує із українським Закарпаттям» [122, с. 648]. Відзначимо, що у відповідному науковому дискурсі словацьких дослідників відбулися істотні зміни і більш сучасні публікації поряд із висвітленням транскордонного контексту асиметрії соціально-економічного розвитку західних і східних регіонів Словаччини наголошують на позитивних наслідках «вливання» у словацьку економіку десятків тисяч українських трудових мігрантів, які є відносно висококваліфікованою, але поряд із цим «недорогою» робочою силою [174].

По-друге, нові східні рубежі значною мірою збігаються з розподільчими лініями східно- і західноєвропейської історії. Історичні і геополітичні долі народів Центральної Європи і Балтії з одного боку і Східної Європи – з другого при всій їх формаційній спільності відносно різні. Ці народи входили в різні державні утворення. Якщо перші в геополітичному сенсі орієнтувалися зазвичай на Західну Європу, то історичний розвиток інших проходив під значним впливом євразійських векторів світової політики. І відносини ці складалися по-різному. З погляду історичної ретроспективи, саме в контурі нинішніх нових розподільчих ліній

містився один з основних епіцентрів військових конфліктів в Європі (польсько-російські та польсько-українські війни, російсько-французька військова кампанія, Перша та Друга світові війни). Висловлюючись образно, можна стверджувати, що в цій смузі Європи історично сформувалася певне геополітична напруга [117].

По-третє, вихід ЄС до меж з Україною означає також безпосередній етноцивілізаційний дотик Заходу і Сходу Європи. Йдеться про взаємодію різних етнічних європейських груп зі східнослов'янським населенням, його своєрідною культурою, релігією (переважно православ'ям) і т.п. Основним змістом цієї взаємодії, безумовно, є взаємне збагачення культур. Але існування певних складнощів у цьому процесі, які, в першу чергу, позначаються на прикордонній комунікації, не викликає сумніву. На необхідність врахування існуючих культурно-цивілізаційних відмінностей Західної і Східної Європи звертає увагу С. Гантінгтон [55]. Подібні відмінності в етноцивілізаційному діалозі країн Західної і Центральної Європи свого часу відчувалися набагато менше через менш інтенсивніші транскордонні взаємодії.

Вказані вище геополітичні і цивілізаційні чинники, безумовно, значною мірою визначають характер нового Східного кордону ЄС, істотно впливають на зміст процесів транскордонної комунікації в Карпатському регіоні. В Україні транскордонне співробітництво нині розглядається у двох площинах – як інструмент розвитку прикордонних територій і як фактор реалізації її євроінтеграційних прагнень.

Приєднання Угорщини, Польщі, Словаччини, Румунії до Європейського Союзу сприяло системним і якісним змінам у транскордонному співробітництві, які опираються на європейські інструменти політики добросусідства, з травня 2004 р. здійснюються безпосередньо на нових спільних східних кордонах ЄС, включають не лише двосторонні або багатосторонні відносини держав Центральної та Східної Європи, але стосуються відносин з Євросоюзом у цілому.

Курс України на євроінтегрцію, її прагнення стати повноправним членом ЄС, використовуючи для цього найефективніші і найдієвіші форми транскордонного співробітництва, роблять актуальнішим вивчення і емпіричні дослідження цього питання. Українські регіони мають гострі проблеми в соціально-економічному розвитку, а різка їх диференціація за різними показниками, особливо за інтегральним показником – індексом людського розвитку – є чинником суспільної напруги, асиметрії у розвитку та відчуження між регіонами. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи запропонував методику виміру інтегрального індексу регіонального людського розвитку. Результати вимірювання ілюструють – рівень розвитку прикордонних регіонів різниться досить істотно. У відповідному ранжуванні західні прикордонні регіони мають переважно вищий ранг, аніж східні прикордонні регіони країни, але істотно різняться між собою за рівнем людського розвитку. Найкращим серед прикордонних регіонів у цьому сенсі є становище Чернівецької області (перше місце за рівнем регіонального людського розвитку), а найгіршим – Волинської серед західних прикордонних регіонів (11-те місце) та Херсонської серед східних прикордонних регіонів (21-ше місце) [39, с. 72]. Така ситуація вказує на крайню соціальну диференціацію і на необхідність вивчення власне прикордонних процесів як ймовірного чинника такої диференціації.

Завдання, що постають перед соціальним управлінням у сфері транскордонних взаємодій, є різноплановими. У полі уваги політико-управлінських кіл зазвичай опиняється саме соціально-економічна проблематика, але не менш важливими із точки зору соціології є соціальні сприйняття кордону та поширені практики населення прикордонних територій. Головним завданням співробітництва на кордоні з ЄС, яке реалізується через єврорегіони «Буг», «Карпатський», «Нижній Дунай», «Верхній Прут» та ін., є подолання диспропорцій соціально-економічного характеру та сприйняття кордону не як лінії розподілу, а як можливостей для посилення його контактної функції. Розвиток транскордонного

співробітництва у пострадянському прикордонні, поряд із завданнями економічної і культурної співпраці, має вирішити проблеми психологічного дискомфорту, а також реалізувати один з базових принципів регіональної економіки – обмежений централізм.

Висновки до розділу 2

У другому розділі реалізовано низку дослідницьких процедур, які можна вважати проміжними між формуванням сукупності теоретичних положень першого розділу та їхньою апробацією в емпіричних дослідженнях, в тому числі за участю дисертантки, у третьому розділі дисертаційної роботи. Такі проміжного характеру процедури готують базу для теоретичної інтерпретації та практичної операціоналізації головних понять, формулювання робочих гіпотез, які в сукупності утворили важливу складову методологічної частини програми авторського соціологічного дослідження. Тому у цьому розділі з'ясовано місце окресленої проблематики у загальній системі соціологічних понять стосовно кордонів і транскордонних взаємодій із залученням системного підходу, просторового повороту, повороту мобільності та положень соціологічного конструктивізму. Згідно з ними здійснено соціологічне моделювання загальної концептуальної схеми дослідження, в якій головним, найбільш ємним за змістом і релевантним поняттям є «система міждержавних просторових явищ». Воно відображає сукупність статичних та динамічних компонентів взаємодії держав, що виникає у зв'язку із фізичним перетином кордонів; суб'єктні та інституційні дії, включно із тими, що ведуться з використанням комунікаційних систем, а також природні та техногенні процеси. Визначено, що центральним для дисертаційного дослідження є поняття кордону, яке впродовж останніх десятиліть, окрім метафоричного уподібнення до стіни чи бар'єра, набуло конкретизованих значень місця та інституту. Акцентовано, що кордони як місце пов'язані із поняттям «прикордоння» – особливого простору інтенсивної соціальної взаємодії,

інтеграції та диференціації, є місцем інтенсивних соціальних комунікацій, творення нових ідентичностей. У теоретико-практичному значенні кордони як системний соціальний інститут відтворюються численними соціальними практиками та функціонують відповідно до формальних і неформальних правил. Важливим аспектом сучасних соціологічних уявлень про кордони є наголос на їх динамічності. Уточнено також наближене до сучасних соціальних практик розуміння кордону; воно означено як система статусно-рольових позицій, формальних та неформальних правил і повсякденних практик, завдяки яким здійснюється диференціація та інтеграція населення прикордоння, вибудовуються та змінюються бар'єри та соціальні дистанції, а також формуються нові соціальні групи, практики та межові (маргінальні) ідентичності. Поняття «транскордонні взаємодії» є вужчим і стосується саме об'єкта вивчення соціології. Транскордонні взаємодії в їх теоретико-практичному розумінні визначено як складну систему взаємообумовлених індивідуальних і групових соціальних дій та зв'язків, що реалізуються, відтворюються циклічно (дії одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь на дії інших суб'єктів) та зосереджуються територіально у соціальному просторі прикордоння. Конкретизовано також авторське розуміння поняття «прикордоння»: це простір (локус), в якому пролягає міждержавний кордон двох чи більшої кількості сусідніх країн та який відрізняється відносною соціально-економічною та історико-культурною своєрідністю і високою інтенсивністю внутрішніх взаємодій, що може як диференціювати, так і інтегрувати жителів по різні боки кордону. Суміжним до поняття «прикордоння» є поняття «транскордонний регіон», яке, на відміну від першого, вживається переважно у прикладному політико-правовому дискурсі.

Наголошено, що соціологічні дослідження транскордонних взаємодій у вітчизняній та зарубіжній соціології торкаються переважно проблематики транскордонної мобільності та співробітництва. У цих частинах розділу ці поняття дістають свого означення та конкретизації, виділено їх внутрішні

структурні складники і в такий спосіб здійснено необхідні підготовчі дослідницькі процедури для організації і проведення емпіричних досліджень. Транскордонна мобільність потрактована в контексті регіонів та єврорегіонів, а також режиму державного кордону. Наголошено, що дотична до вивчення соціального простору проблематика регіонів як особливих системних соціально-культурних та соціально-економічних утворень вивчається майже виключно у внутрішньо-національному вимірі, подібно як і проблематика кордонів як чинника інтеграції та/або диференціації соціального простору, у чому й полягає вияв і слабкість методологічного націоналізму. Аргументовано, що транскордонна мобільність як системний феномен середнього масштабу має свою внутрішню структуру і складники, а відтак і сукупність релевантних понять, які деталізують її суть, зміст і скерованість.

Особливо наголошено, що принципово новим у сучасних умовах редукції глобалізаційних процесів і розповсюдження пандемії коронавірусу COVID-19 є радикальне збільшення дослідницької уваги до парного поняття іммобільності як вияву обмеження просторової мобільності. З'ясовано головні причини сучасної іммобільності населення, охарактеризовано режими іммобільності та її різновиди. Всі ці питання введено у контекст сучасних українських реалій, в тому числі і на прикордонних територіях. Але наведені дані скоріше підважують, ніж потверджують перетворення іммобільності на домінанту транскордонних взаємодій на україно-словацькому прикордонні, що вимагає подальших досліджень.

Транскордонне співробітництво проаналізоване в розділі крізь призму різних підходів до його вивчення, у таких його конкретизованих сутнісних рисах, як мета і принципи формування й функціонування; генеалогія та історія; системні і якісні зміни, трансформація та реконструкція системи транскордонного і прикордонного співробітництва тощо.

У розділі особливу увагу приділено потенціалу транскордонної співпраці для України і сусідніх країн, політиці східного партнерства та діяльності 10 єврорегіонів у нашій країні з їх програмами. Виокремлено

основні тенденції розвитку транскордонного співробітництва в Україні, наголошено на ролі державних і недержавних структур в його реалізації, виокремлено низку проблем, які характеризують український кейс транскордонного співробітництва в його локально специфічних проявах. Окремо акцентовано на завданнях транскордонного співробітництва в контексті соціального управління. На цій основі сформульовано головні перспективи транскордонної співпраці на кордонах України, насамперед у її відносинах із Словаччиною.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [7; 15; 16].

РОЗДІЛ 3
ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВА ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОРДОНІВ І ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМОДІЙ

3.1. Компаративний аналіз українських та зарубіжних емпіричних досліджень кордонів і транскордонних взаємодій

Найперше розглянемо діяльність освітніх та громадських інституцій Європейського Союзу у царині прикордонних досліджень. Відомо, що вивченням суспільних настроїв у цьому об'єднанні держав займається уповноважена структура, що зветься Євробарометром. Євробарометр (Eurobarometr) – міжнародний проєкт регулярних опитувань громадської думки, що здійснюється під керівництвом Європейської Комісії. Одним з основних партнерів Євробарометру є група Taylor Nelson Sofres (TNS) – світовий лідер в галузі маркетингових досліджень [151].

Аналіз опублікованих Євробарометром упродовж чотирьох десятиліть, і особливо в останні роки (після розширення Європейського Союзу на схід), матеріалів показує, що, на жаль, серед них обмаль спеціальних досліджень проблем прикордоння, тим більше присвячених транскордонним процесам на новому східному кордоні Європейського Союзу. В дослідженні, проведеному в 2006 р. і присвяченому наслідкам розширення ЄС, у дотичній формі порушуються і деякі питання функціонування кордонів та сучасного розвитку прикордонних регіонів. Це викликає здивування, адже поза належною увагою опинився пласт гострих проблем, що спричинюють постійні дискусії в науковому та експертному середовищі.

Одне з нечисленних досліджень Євробарометру, присвячене проблематиці транскордонних взаємодій, датоване червнем 2015 р. В його межах опитано понад 40 тис. осіб із прикордонних територій країн Євросоюзу. Більшість опитаних (53%) мали досвід поїздок до сусідньої країни. При цьому південний схід Європи відзначається меншою кількістю людей, які мають досвід подорожей до сусідньої країни. Респонденти, які

мають досвід поїздок у сусідні країни, найчастіше робили це під час туристичних поїздок (44%). Далі у списку: 26% – придбання товарів чи послуг, 17% – відвідини друзів, 11% – відвідини родичів, 11% – для ділових цілей та 7% – використання послуг певних інституцій у сусідній країні (освітні, юридичні, медичні послуги).

Опитування, зокрема, мало на меті оцінити взаємну довіру між жителями сусідніх країн. Було виявлено, що 82% респондентів почували б себе комфортно («частково» або «цілком») у всіх ситуаціях, що стосуються громадян сусідньої країни. Було виявлено, що існує відмінність у рівні довіри в країнах Західної та Східної Європи. Відносно низькі рівні довіри зафіксовані між жителями Німеччини та сусідніх східноєвропейських країн.

За допомогою опитування були визначені 5 проблем транскордонної співпраці: 1) правові чи адміністративні перешкоди; 2) географічна доступність; 3) мовні відмінності; 4) соціальні та економічні відмінності; 5) культурні відмінності. Мовні відмінності виявилися найбільш істотними перешкодами (57%). Найбільші мовні перешкоди виникають між Німеччиною та її східними сусідами, Австрією та її східними сусідами, а також на прибалтійських кордонах. Соціально-економічні відмінності є другою за важливістю перешкодою (46%). Ця перешкода рідше згадується в скандинавських країнах, а найчастіше згадується в Німеччині та у її східних країнах-сусідах. Юридичні та адміністративні відмінності – третя перешкода на шляху транскордонних взаємодій (45%). Ця перешкода найменше згадується в прикордонних регіонах Скандинавії та Прибалтики. Культурні відмінності значно менше згадуються як перешкода (32%). Ця перешкода частіше згадується на східних кордонах Німеччини та в прикордонних регіонах між Польщею та її сусідами.

Юридичні та адміністративні перешкоди охоплюють такі питання, як невизнання освіти та кваліфікації, відмінності в системі соціального забезпечення, пенсійній та податковій системах, роумінгові збори за комунікацію. Рішення, запропоновані респондентами для подолання цієї

основної перешкоди, включають, серед іншого, таке: гармонізацію виконання регуляторних домовленостей ЄС та більша гнучкість щодо імплементації регіонального законодавства у прикордонних регіонах; розвиток структури транскордонного співробітництва, такої як Єврорегіони; розвиток європейської кредитно-трансфертної системи в освіті; обмін інформацією та документами між місцевими адміністраціями для скорочення адміністративних процедур; створення багатомовних веб-сторінок державних органів сусідніх країн тощо [163]. Запропонована в рамках Євробарометру класифікація проблем розвитку транскордонних взаємодій була використана в межах авторського дослідження, що надає можливість зіставлення результатів авторського дослідження із іншими подібними даними.

Проблематика прикордоння і транскордонних процесів, звичайно ж, не може не цікавити українських соціологів. Ще в 1988 р. в Ужгородському державному університеті була створена одна з перших в Україні лабораторій соціологічних досліджень, в якій активно працювали відомі українські соціологи: О. Пелін, О. Стегній, М. Чурилов. Лабораторія отримала цінний матеріал щодо впливу транскордонних процесів на міжетнічні та міжконфесійні відносини у прикордонному регіоні. На жаль, вкрай обмежені ресурси не дозволили в той час провести повноцінне дослідження з прикордонної тематики.

Сьогодні ситуація із науковим супроводом транскордонних взаємодій поміж Україною та країнами-сусідами є більш задовільною. Як зазначається у монографії колективу авторів Інституту регіональних досліджень імені М. І. Долішнього «Розвиток транскордонного співробітництва», одним із важливих напрямів наукового супроводу транскордонної співпраці України та країн-сусідів є «здійснення моніторингу розвитку транскордонних регіонів, що дасть можливість проаналізувати диспропорції розвитку прикордонних територій в транскордонному регіоні та виявити відповідний потенціал для формування нових форм транскордонного співробітництва» [81].

Друга, вже більш вдала спроба здійснити таке дослідження була зроблена в 2007 р. Тоді новостворений Інститут транскордонного співробітництва виступив ініціатором і замовником пілотного соціологічного дослідження «Новий східний кордон Європейського Союзу: питання транспарентності, безпеки і транскордонного співробітництва (Польща, Словаччина, Угорщина, Україна)». Це дослідження було виконане під керівництвом П. Токаря [91]. До його організації було залучено дослідницькі центри, урядові та неурядові структури, місцеві органи влади, фонди та громадські організації – всього 10 представництв у чотирьох країнах – учасницях проекту (Польща, Словаччина, Угорщина, Україна).

Зусиллями організаторів та учасників проєкту, в тому числі понад 30 спеціалістами різного профілю, 60 інтерв'юерами та бригадирами, опитано 712 респондентів віком від 18 до 75 років з 14 сіл та 4 міст у Закарпатській та Львівській областях України, 8 сіл та 2 міст Люблінського та Підкарпатського воєводств Польщі, 8 сіл і 3 міст Кошицького та Пряшівського країв Словаччини, 6 сіл та 2 міст Саболч-Сатмарської області Угорщини.

Експертні оцінки дали 115 респондентів із числа науковців, прикордонників, митників, політиків, депутатів органів місцевого самоврядування, інших спеціалістів. Результати дослідження репрезентативні за всіма головними ознаками: статтю, віком, освітою, національністю, віросповіданням, родом занять опитаних та іншими.

На запитання про рівень міждержавних відносин Польщі, Словаччини, Угорщини з Україною 64,3 відсотка респондентів з цих країн оптимістично оцінили їх як високий, вищий за середній або середній. Майже такою була й їх оцінка рівня транскордонного співробітництва – 60,9 відсотка. Значно обережніше відповіли опитані жителі прикордонних регіонів на запитання «Який вплив справив вступ Польщі, Словаччини, Угорщини в Європейський Союз на розвиток їх транскордонного співробітництва з Україною?». 46,7 відсотка респондентів розглядають цей вплив як позитивний і

39,1 відсотка оцінили його негативно або скоріше негативно. Ще більш стриманими є відповіді на запитання про те, як позначиться на розвитку прикордонного співробітництва запровадження нових правових норм обслуговування громадян на кордоні? 46,3 відсотка опитаних вважають його негативним, 21,4 – не змогли на це запитання відповісти [91].

Матеріали проведеного дослідження дають інформацію про актуальний стан транскордонного співробітництва між зазначеними державами для порівняльного аналізу рівня його розвитку, оцінки роботи консульських та прикордонних служб. Можна з упевненістю констатувати, що результати цього міжнародного пілотного проєкту з одного боку становлять значний практичний інтерес, з другого – підтверджують продуктивність запропонованого підходу вивчення транскордонного співробітництва.

Ті чи інші аспекти новітнього транскордонного співробітництва знайшли своє відображення в інших дослідженнях українських соціологів як на центральному, так і на регіональному рівнях, причому не тільки на західному, а й на східному кордонах України. Так, у рамках міжнародного проєкту за фінансової підтримки Програми Європейського Союзу ІНТАС (INTAS) у 2005–2007 рр. було вивчено вплив транскордонного співробітництва на розвиток підприємництва в західних областях України. Методом цього дослідження стало поглиблене інтерв'ю для кейс-стаді із застосуванням напівструктурованих схем [36].

Значні можливості для здійснення масштабної і цілісної роботи із соціологічного відображення сучасних транскордонних процесів надала реалізація проєкту «Кордони очима людей», про який уже згадувалося. Проєкт виконувався за програмою ENPI Європейського Союзу в сегменті Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна.

Загальною метою проекту було формування соціологічного сервісу транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України. Специфічними цілями були визначені: 1) розроблення методології та інструментарію соціологічного аналізу транскордонного

співробітництва; 2) створення Міжнародного центру соціологічного аналізу транскордонного співробітництва (МЦСА) як спеціального механізму міжнародного моніторингу транскордонних процесів, що забезпечить надійний «зворотний зв'язок» між органами управління транскордонним співробітництвом та їх безпосередніми учасниками – населенням прикордонних регіонів Угорщини, Румунії, Словаччини та України; 3) проведення стартового міжнародного соціологічного дослідження транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України; 4) розроблення навчально-методичного пакета курсу «Соціологія транскордонних процесів» для впровадження у навчальний процес вищих навчальних закладів сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України. Період реалізації проекту: 06.2012–05.2014. Аплікантом проєкту був Інститут транскордонного співробітництва, м. Ужгород, Україна. Партнерами: KIUT Асоціація регіонального розвитку, м. Загонь, Угорщина, Ужгородський національний університет, м. Ужгород, Україна. До виконання проєкту були залучені провідні фахівці-соціологи, зокрема з України, Словаччини, Угорщини, Румунії.

Робота, започаткована цим дослідженням, була продовжена в наступних проєктах, виконаних за підтримки Програми Норвезького фінансового механізму (проєкти «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України» (2016–2017 рр.) та «Новітня історія в Карпатському регіоні» (2017–2018 рр.) за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень; в обох проектах автор виконувала обов'язки менеджера.

Системна методологія неминуче «замикається» на регулятивних, управлінських аспектах розвитку транскордонних взаємодій. Адже очевидно, що в процесі зворотного зв'язку, як і інформаційного обміну в цілому, реалізується насамперед потреба системи в регуляції, упорядкованості. Здійснюється це в процесі обміну інформацією (зокрема, зворотного зв'язку)

між компонентами системи, а також її гнучкого реагування на дестабілізуючий вплив середовища.

Оптимізувати систему транскордонних взаємодій з допомогою управління – значить домагатися, щоб проблеми, які постають, вирішувалися у стислі строки і з найменшими витратами ресурсів – людських, матеріальних, енергетичних, витрат часу. Основна рекомендація системно-прикладної методології у зв'язку з цим – зменшення ентропії соціальної системи, тобто її невпорядкованості, що має тенденцію до зростання разом з ускладненням суспільного життя. Досягти цього можна двома шляхами: 1) через розширення і поглиблення об'єктивної інформації про соціальну систему і 2) через удосконалення структури останньої.

Соціальна інформація – це відомості (зокрема, знання) про навколишній світ, що передаються людьми одне від одного. Розширення і поглиблення соціальної інформації забезпечується розвитком інформаційного виробництва. Неухильне зростання виробництва інформації є однією з найхарактерніших рис сучасних науково-технічних змін. І це зовсім не випадкове явище. Воно виражає загальноісторичну тенденцію зростання ролі людини як об'єкта соціальної системи в цілому і її техніко-економічної підсистеми зокрема. Ця проблема в останні десятиліття привертає значну увагу.

Сучасні науково-технічні зміни викликали справжній інформаційний вибух. У науковій літературі наводиться багато фактів, що засвідчують драматизм ситуації, в яку потрапило людство перед небезпекою «тотальної інформаційної експансії».

Велике значення в умовах стрімкого нагромадження соціальної інформації має ефективна організація її зберігання, нагромадження, передачі, прийому і використання. Інформаційними системами, які включають усі ланки проходження інформації від виробника до споживача, нині займається спеціальна системно-прикладна наука – інформатика, її роль в інформаційному забезпеченні суспільства неухильно зростає.

Найбільшу складність становить вимірювання складних атрибутивних ознак (ознак-оцінок), особливо тоді, коли це пов’язано з оцінкою їх інтенсивності. Попри невіришені методичні проблеми виміру такого типу, все ж доцільно покладатися на експертні оцінки інтенсивності прояву тих чи інших аспектів транскордонних взаємодій. Уникнення суб’єктивності досягається з одного боку статусними характеристиками обраних експертів та з другого боку взаємною «верифікацією» відповідей експертами.

Розробкою загальних принципів і методів такого вимірювання займається кваліметрія («квалі» – якість, властивість та «метрео» – вимірювати) – прикладна математична дисципліна, яка недавно виникла. Виклад основних засад кваліативного дослідження міститься у фундаментальній роботі Я. Гендла (Hendl) [159].

Основним методом вимірювання атрибутивних ознак нині є експертна оцінка за допомогою балів. Вона ґрунтується на виявленні кількісної міри складних атрибутивних ознак суб’єктом пізнання – експертом. При цьому неможливість установлення точної кількісної характеристики тих чи інших якісних властивостей системи певною мірою компенсується суб’єктивними оцінками експерта, що ґрунтуються на його знаннях, досвіді та інтуїції. «Суб’єктивними» одиницями виміру в цьому разі виступають бали, тобто експертне кількісне вираження складних якісних властивостей системи. Пізнавальні можливості експертної оцінки на основі балів спеціалісти характеризують у цілому позитивно. Бальна експертна оцінка, – підкреслюється, наприклад, у вже цитованій праці «Кількісні методи в історичних дослідженнях», – «...дозволяє значно поглибити вивчення багатьох явищ суспільного життя порівняно з їх описовим аналізом, бо відкриває шлях для, хай і дуже неточної, але кількісної оцінки відповідних якостей» [44, с. 13].

Існують й інші достатньо ефективні методи соціальних вимірювань (рахунок, контент-аналіз). Нема сумніву, що з розвитком математичних

дисциплін методика вимірювання соціальних явищ буде вдосконалюватися, а точність кількісних характеристик соціальних властивостей – зростати.

Можна припустити, що жодна з розглянутих обставин, які гальмують розвиток кількісного аналізу, не є нездоланною. Адже і відповідне «доведення» якісно-змістової теорії, і належне оволодіння суспільствознавцями математичними знаннями, уміннями і навиками, і вдосконалення математичного і вимірювального апаратів – усе це проблеми, які так чи інакше будуть вирішені. Зусилля ж, витрачені на це, без сумніву, сторицею повернуться у результатах, які обіцяє застосування кількісних методів пізнання соціальної дійсності.

Прикладне значення системного аналізу зводиться до двох його основних функцій: 1) методологічного забезпечення конкретно-наукових системних розробок; 2) системно-теоретичної орієнтації практичної, перетворювальної діяльності людини. Методологічна роль системного аналізу щодо конкретних наукових розробок фокусується на системно-методологічному забезпеченні з одного боку формалізованих (зокрема, кількісних) і з другого – неформалізованих наукових пошуків.

В останні десятиліття формалізовані, кількісні соціальні дослідження, виконані за правилами системного аналізу, перестали бути рідкістю. Особливо поширились вони в економічній історії, демографії, прикладній соціології, праві, історії міжнародних відносин [64]. Можна говорити про виникнення в рамках цих дисциплін відносно самостійних напрямів, які займаються аплікацією методології системного аналізу до проблематики соціальних наук.

На основі методології системного аналізу інтенсивно розвивалося глобальне моделювання (наприклад, у рамках Римського клубу та Міжнародного інституту прикладного системного аналізу) [178]. Сформувалися два основні напрями глобального моделювання: в одному прагнуть побудувати адекватну модель світу, в другому – адекватну модель вирішення глобальних проблем. Обидва ці напрями знайшли достатньо повне

висвітлення в науковій літературі, де відзначалися як сильні, так і слабкі їхні сторони. Системний метод використовується не лише в дослідженні глобальних, загальнолюдських проблем. Він активно аплікується в наукових розробках проблем сфер суспільного життя.

Зразком такої аплікації стосовно політичної сфери може бути відома праця Д. Істона (Easton) «Категорії системного аналізу політики» [37; 102]. Метод системного аналізу поширюється також на дослідження питань, пов'язаних і з історією людства. Історична наука за порівняно короткий час досягла значних успіхів в обґрунтуванні принципів формально-кількісного дослідження історії, розробленні питань вимірювання різних за своєю природою суспільних явищ, вирішенні багатьох методико-процедурних проблем. Існують і системно-аналітичні дослідження конкретних історичних проблем.

Об'єктом одного з подібних імітаційних досліджень [99] обрана сторінка історії давньогрецьких полісів, а саме період Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н. є.). Дослідники поставили перед собою мету – побудувати і проаналізувати імітаційну соціально-економічну модель конкретного історичного періоду. У процесі вирішення поставленого завдання було виконано низку операцій: традиційними методами досліджено історичний період, обраний для математичного моделювання; складено словесну модель історичного процесу; розроблено графічну блок-схему причинних зв'язків моделі; розроблено математичні рівняння і співвідношення, які відображають зв'язки між всіма параметрами процесу; розроблено і складено блок-схему обчислювального процесу на алгоритмічній мові; досліджуваний процес проімітований з використанням комп'ютера; проаналізовано й оцінено найважливіші результати проведеної роботи.

Як бачимо, в ході дослідження автори застосовували різні формальні та неформальні методи системного аналізу. Зокрема, для вирішення деяких питань економічного, політичного, воєнного характеру використовувалася суб'єктивна оцінка операторів-експертів, що аналізували перебіг

імітаційного експерименту. Оцінюючи свою роботу в загальному, автори вказують, що їхня спроба дозволяє розглянути одну з подій періоду найвищого внутрішнього розвитку Давньої Греції на відносно багатому матеріалі джерел і літератури [99].

Підтвердженням цього може слугувати, наприклад, вирішення за правилами системного аналізу проблеми війни і миру. Розчленовуючи цю проблему (систему) на низку підпроблем (підсистем) – медико-біологічну, екологічну, політичну, соціально-культурну, військово-технічну та ін., а потім інтегруючи одержані за ними окремі висновки, вчені дійшли загального висновку: людство досягло такого рівня розвитку, на якому вкрай важливі питання міжнародного співжиття не можуть вирішуватися воєнним шляхом, оскільки це загрожує самому існуванню людської цивілізації. Іншими словами, зроблено важливий висновок про історичну межу воєн. На основі цього висновку сформульовано, зокрема, ідею цілісності сучасного світу.

З точки зору виконання практичних завдань суттєво-змістове та формально-кількісне моделювання (в тому числі з використанням комп’ютерної техніки) має виняткове значення як для визначення (уточнення) параметрів об’єкта дослідження, так і опрацювання його показників (індексів).

Поняття соціальних показників стало активно використовуватися для дослідження суспільних явищ у другій половині минулого століття. Це пов’язано з посиленням прагматичних засад соціальних наук, орієнтацією їх на практичне вирішення гострих проблем суспільного розвитку. Для вимірювання особливо складних, багатофакторних об’єктів останнім часом застосовують поняття «синтетичного показника» – величини, яка є результатом об’єднаних оцінок окремих критеріїв та може представляти собою суму балів експертних оцінок.

Це поняття нерідко виражає як кількісні (квантитативні), так і якісні (кволітативні) характеристики явища. Сьогодні навколо визначення

синтетичних показників різних сторін суспільного життя спостерігається справжній бум. Неможливо уявити собі, скажімо, міжнародні відносини, інвестиційну діяльність без використання цих загальновизнаних оцінок. Таким, наприклад, є індекс рівня глобалізації країн світу (KOF Index of Globalization), створений у 2002 р. при Швейцарському економічному інституті (KOF Swiss Economic Institute) за участю Федерального Швейцарського технологічного інституту (Swiss Federal Institute of Technology). Індекс позиціонується як комбінований показник, який дозволяє оцінити масштаб інтеграції тієї чи іншої країни в світовий простір і виконати порівняння різних країн за його компонентами. Автори проєкту визначають глобалізацію як процес, який руйнує національні кордони, інтегрує національні економіки, культури, технології та управління, а також виробляє складні відносини і взаємозв'язки, опосередковані через різноманітні потоки, що включають людей, капітали, ідеї і так далі. Тому Індекс включає в себе змінні, що вимірюють економічні, соціальні та політичні аспекти глобалізації. Індекс складається з 2002 року [35].

Не менш важливим є «Звіт про глобальну конкурентоспроможність 2006–2007», оприлюднений нещодавно Всесвітнім економічним форумом. Він підготований на основі визначення «індексу глобальної конкурентоспроможності». Індекс – синтетичний. На третину він складається із статистичних даних, на дві третини – з експертних оцінок, для чого в 2006 р. було опитано 11 тис. топ-менеджерів компаній, що працюють у 125 країнах [180].

Сьогодні методологія і методика рейтингових оцінок використовується у широкому спектрі різнопланової діяльності. Одним із найбільш інноваційних застосувань подібних індексів є числова оцінка новоприбулих до США, які оцінюються з точки зору терористичної небезпеки. Висновки ґрунтуватимуться на різного роду інформації, аж до того, що пасажир їв у літаку. На основі рейтингу проводяться додаткові перевірки пасажирів і затримання підозрілих осіб. Ті, хто прилітає у США, не зможуть дізнатися,

який рейтинг їм було присвоєно, або змінити його. Дані зберігатимуть протягом 40 років. Інформація може бути передана американській поліції, судовим органам, а також зарубіжним урядам [150]. Нарешті, один з останніх прикладів. В умовах загострення проблем української економіки в кінці 2013 р. Міжнародне рейтингове агентство Moody's знизило суверенний і корпоративний рейтинги до низького рівня CAA1, що спричинило різке падіння вартості та спровокувало розпродаж українських цінних паперів.

Як бачимо, інтегральне та співвідносне вимірювання стало невід'ємним атрибутом будь-якого соціального управління, потужним фактором підвищення його ефективності. У цьому плані не є винятком і управління таким складним об'єктом, як транскордонні взаємодії. Основними індексами транскордонних взаємодій, на думку автора, є: «Географічне і демографічне середовище»; «Історичні, політичні та духовні фактори»; «Правові основи»; «Конфліктогенні чинники – ризики та виклики»; «Інфраструктурні характеристики»; «Контакти між людьми»; «Економічна співпраця»; «Інтегроване управління кордонами та їх безпека»; «Поліпшення якості навколишнього середовища». Аналіз індексів транскордонних потоків сприяє оптимізації їх розвитку, передусім управління.

Як уже зазначалося, на функціонування кордонів впливають різнорідні фактори. Частина з них має кількісний (квантитативний) вимір (наприклад, кількість громадян і товарів, що перетинають кордон). Інша частина піддається тільки неквантитативним (якісним) оцінкам (скажімо, політичні, етнічні, правові відносини тощо).

Можна виділити два рівні інформаційної обробки та прийняття рішення з проблем розвитку транскордонних взаємодій:

1. Отримання інформації про фактори відкритості і безпеки транскордонних потоків та її аналіз, що здійснюється спеціалізованими інститутами (прикордонна, митна служби, міністерства внутрішніх справ, економіки тощо), підготовка пропозицій для органів влади. Ці структури, як правило, приймають оперативні управлінські рішення.

2. Синтез інформації, прийняття політичних рішень (як правило, середньо- та довгострокових). Суб'єктами цього рівня є державні органи (наприклад, уряд).

Для забезпечення ефективного управління транскордонними процесами однаково важливі як функція аналізу, так і функція синтезу. Без систематичної, надійної, достовірної, об'єктивної та повної інформації і факторних прогнозів неможливе їх коректне препарування (обробка). Проте, якщо синтезовані рішення будуть хибними чи значно відхилятимуться від реальності, це може серйозно ускладнити практичну діяльність суб'єктів транскордонних взаємодій.

Варто підкреслити особливу роль органів прийняття синтезованих рішень. Саме вони, володіючи повною та різнобічною інформацією про розвиток транскордонних взаємодій**,** можуть зробити висновки про їх реальне співвідношення в конкретній ситуації і в конкретному місці. І, звичайно, без належного оволодіння наукою та мистецтвом прийняття складних рішень, що стосуються комплексів різнорідних факторів, це зробити неможливо. Тому викладені вище підходи повинні бути адресовані найперше їм.

У наступній частині третього розділу задемонстровано, по-перше, можливості аплікації до вивчення українських реалій дотичних до теми ідей і принципів зарубіжних емпіричних досліджень обраної проблеми, а по-друге, особистий внесок дисертанта у реалізацію власної методології та методики аналізу соціальних аспектів транскордонних взаємодій в їх двох складових на українсько-словацькому прикордонні. Але на початку вважаємо за доцільне окреслити запропоновані Дж. Александером «фонові конструкції» емпіричних досліджень, або, іншими словами, здійснити реконструкцію історичного фону, на тлі якого стануть більш зрозумілим відмінності і схожості у поставах респондентів з українсько-словацького прикордоння.

3.2. Соціальні аспекти транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні в історії та на сучасному етапі

На початку цього підрозділу представимо історико-соціологічний огляд українсько-словацьких транскордонних взаємодій та проаналізуємо соціальні аспекти цих взаємодій на сучасному етапі, спираючись на статистичні дані та дані, отримані автором у межах емпіричних досліджень – масового опитування жителів українсько-словацького прикордоння та експертного опитування.

Масове опитування на тему «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України» проводилося у 2017 р. за стандартизованою анкетою та охопило близько тисячі жителів Закарпатської області та сусідніх словацьких самоврядних країв (див. додаток А та додаток Б). Експертне опитування проводилося восени 2020 р. та охопило 18 експертів – українських і словацьких науковців, працівників державних структур та громадських організацій, залучених до процесів українсько-словацької транскордонної співпраці (див. додаток В).

Поєднання синхронного та діахронного підходів відповідає сучасним тенденціям міждисциплінарних взаємозбагачень та, зокрема, так званому історичному повороту в соціальних науках, популяризованому впливовим американським соціологом, політологом та істориком Ч. Тіллі [200, с. 38]. Історія українсько-словацьких відносин історично розгорталася на фоні приналежності територій проживання цих народів до складу інших, переважно імперських, державних утворень. Угорське королівство, Габсбурзька імперія, Радянський Союз – були тими політичними оболонками, які в певні історичні часи об’єднували територію сучасного українсько-словацького прикордоння, а в інші часи роз’єднували її.

Багатовимірність та важливість транскордонної українсько-словацької співпраці цілком може бути описана із використанням означення В. Подшивалкіної та Т. Мельник: «Необхідність транскордонного

співробітництва базується: на багатовікових міжетнічних зв'язках, що сформувалися під час зміни кордонів та передачі території від однієї країни до іншої; на повсякденних потребах людей, зважаючи на багаточисленні змішані шлюби та поліетичні відносини; на історично високому рівні освітянських зв'язків…, на потребах сучасного бізнесу» [73, с. 295].

Подібно, соціальна та соціокультурна інтеграція та диференціація населення українсько-словацького прикордоння відбувалася під впливом масштабних політичних процесів. Перші контакти відносно інституціалізованих представництв українського та словацького населення прикордоння датуються серединою XIX ст. у контексті революційних подій у тогочасній Габсбурзькій імперії та пошуку координації автономістських прагнень двома спільнотами [181]. Подальший період історії Східної Європи загалом відзначався інтенсивними процесами націєтворення і супутніми конфліктами на території українсько-словацького прикордоння, пов'язаними, зокрема, із національно-визвольними прагненнями двох народів та спробами інституціоналізації Словацької Радянської Республіки із столицею в Пряшеві і Кошице (1919) та Карпатської України із столицею в Хусті (1938).

У подальший період історики відзначають істотний вплив, який справив на українсько-словацькі відносини в регіоні період Другої світової війни та, зокрема, діяльність антирадянського українського підпілля. В. Вятрович зазначає: «Рейд відділів УПА набув значного розголосу в словацькому суспільстві, дії українських повстанців стали темою численних репортажів місцевої преси». Через дії радянської пропаганди Перший та Другий словацькі рейди УПА справили на громадськість цієї країни істотний вплив, негативно налаштовуючи проти національно-визвольного українського руху [24]. Зауважимо тут, що, на нашу думку, названі події є не стільки ситуативними і випадковими, скільки ілюстративними для певного дисонансу, який мав і має місце у традиції становлення національної ідентичності в Україні та Словаччині: якщо становлення незалежницьких прагнень та ініціатив українців мало антикомуністичний, антирадянський

характер, то у випадку словацького суспільства національне відродження спиралося на панславізм, москвофільство, соціалістичні та комуністичні ідеї [22]. Вказаний дисонанс, на жаль, і сьогодні дещо затьмарює загалом гармонійні міждержавні українсько-словацькі відносини. Зокрема це стосується таких двох аспектів, як політика щодо національних меншин двох країн, а також оцінка словацьким політикумом конфлікту на Сході України.

Питання етнічних меншин традиційно були і залишаються важливими для двосторонніх відносин. У Словаччині проживає українська діаспора, водночас її кількісний склад є мінливим (від 10 до 55 тис. осіб) і, як зазначають дослідники та опитані нами експерти, українська меншість у Словаччині розділена в питанні самоідентифікації. Експертна оцінка ролі діаспор у транскордонній співпраці на українсько-словацькому прикордонні виявилася дещо суперечливою. Частина експертів обмежилися загальним визнанням важливості діяльності діаспор, та не деталізували особливості українсько-словацького прикордоння. Низка експертів надали більш конкретні відгуки щодо діяльності української та словацької діаспор. Відгуки, які стосувалися міжнаціональних відносин, найчастіше супроводжувалися згадками про діяльність угорської діаспори на Закарпатті. Щодо останньої вживалися такі означення, як «помітна», «бурхлива», «подекуди конфліктна».

Порівняльна оцінка української та словацької діаспор по обидва боки кордону відрізнялася. Окремі експерти наголошували на кризовому стані української діаспори в Словаччині: «*Це пояснюється її поділом на дві етноідентифікаційні групи – українці та русини. Однак навіть в таких умовах спільнота є спроможною підтримувати елементи навчання рідною мовою в школах, Пряшівському університеті, культурні фестивалі та інші заходи. Велику роль відіграє також греко-католицька та православна церкви»* (Експерт 3); *«Українська діаспора в Словаччині досить активна і за останній рік їй вдалося відстояти українську школу в м. Пряшів, а щодо словацької діаспори, то її діяльність в Україні малопомітна»* (Експерт 8).

Організовані форми діяльності українців у Словаччині включають діяльність таких організацій, як: Словацько-українське товариство, Спілка українських письменників Словаччини, Музично-драматичний ансамбль ім. Т. Шевченка у Братиславі та ін. Щодо діяльності словацької діаспори на Закарпатті, то у 1992 р була заснована Ужгородська культурно-освітня організація «Матіца Словенска» (словац. – матір словаків). У 2010 р. в Ужгороді з'явилася перша та єдина школа з поглибленим вивченням словацької мови. Щотижня на телеканалі «Ua: Закарпаття» виходить програма «Slovenské pohľady» («Словацькі погляди»), яка у зв'язку зі змінами регіонального мовлення тепер більше фокусується на особистих історіях учасників словацької спільноти. Також словацька редакція випускає дві радіопрограми на радіо «Тиса FM». У м. Кошице діє редакція передач для національних меншин на телеканалі STV2. Кожний другий вівторок місяця транслюється українською мовою передача «Тележурнал національних меншин» (Експерт 11).

Водночас опитані нами експерти відзначали й істотні проблеми у функціонуванні української спільноти в Словаччині. Є проблеми із забезпеченням викладання української мови у школах Словаччини. За даними посольства України в Словаччині, на сьогодні в країні працює три українські школи: у селах Орябіна та Удол – невеличкі школи, поєднані з дитячими садками, де навчаються загалом близько 40 учнів, та з'єднана школа (початкова та гімназія) імені Т. Г. Шевченка в місті Пряшеві. Гімназія нараховує 13 класів, де навчаються 240 учнів, а викладання проводиться українською та словацькою мовами. Окрім державних шкіл, у країні працює кілька гуртків української мови (у містах Кошице і Свідник) та Недільна школа в Братиславі. Школа існує виняткова на зібрані батьками учнів кошти, приміщення для занять надали благодійники, а вчителі працюють на добровільних засадах (Експерт 11).

Загалом експерти по-різному оцінювали ступінь реалізації потенціалу української та словацької діаспор у транскордонній співпраці двох країн, але

водночас відзначали, що коли останні активізуються, їхня діяльність не має конфліктного характеру, зосереджується в культурно-освітній сфері.

У 1990-х рр. русини Словаччини, які раніше визнавалися українцями, отримали право самоідентифікації. У Словаччині правовий статус русинів як національної меншини закріплений офіційно з усіма правовими наслідками; в Україні русини не отримали такого статусу, що викликало певні непорозуміння між двома країнами, особливо в 1990-ті рр. Істотною для української влади у цьому питанні є протидія сепаратизму на Закарпатті, а влада Словаччини, натомість, вважає пріоритетом у питанні русинів маркування культурних прав цієї меншини.

В експертному опитуванні ми ставили питання щодо міжнаціональних відносин на українсько-словацькому прикордонні та гостроти релевантних проблем. Відповіді експертів коливалися від заперечення будь-яких ризиків чи загроз до розкриття особливостей «русинського питання» та латентних викликів, пов'язаних з ним. Увага експертів зверталася насамперед до етнонаціональної політики словацької влади як до ключового чинника, що визначає згадані виклики. «*У 1990-х роках у Словаччині русини були визнані як окрема етнічна спільнота («четвертий східнослов'янський народ»), розпочалося державне сприяння конституюванню русинської мови. Але головне, в Східній Словаччині, в основному в Пряшівському краї, етнічні українці отримують менше державної підтримки, аніж русини*» (Експерт 4); «*Показники останніх переписів населення в Словаччині демонструють, що чисельність русинів дещо зростає, а чисельність українців дещо зменшується. У 2008 р. у Пряшівському університеті було створено Інститут русинської мови та культури, завданням якого є підготовка вчителів, наукові дослідження та розробки в галузі стандартизації літературної мови, відмінної від української, за державної підтримки Словаччини розвивається видавнича справа*» (Експерт 11).

Як зауважували експерти, для повного розуміння таких заходів та етнонаціональної політики Словаччини в цьому питанні слід врахувати, що

для словацької влади русинське питання також є певним викликом, відповіддю на який обрана саме формалізація відповідної спільноти, введення її функціонування в правове поле. Узагальнену думку експертів щодо аналізованого питання, на нашу думку, можна окреслити словами: «Ризики є, але вони латентні». Масове опитування жителів українського прикордоння виявило, що 3,1% респондентів назвали національність «русин». Зауважимо тут, що інструментарій опитування не містив такої альтернативи, але містив альтернативу «Інша», яка, власне, і дала можливість певній частині опитаних самостійно вказати «національність» русин. Незначна частка таких осіб, на нашу думку, вказує на сконструйований характер «русинського питання», адже одна і та сама етнокультурна група в двох сусідніх країнах має відмінний статус, який може мати зв'язок із певними політичними «проєкціями».

Сучасний воєнний конфлікт на Сході України, що розпочався у 2014 р., також проілюстрував відмінність підходів влади двох країн. При цьому словацька сторона утримувалася від самостійних заяв із засудженням країни-агресора і формувала свою політику щодо цього питання у руслі загальноєвропейської політики. У цьому випадку також можемо говорити не про випадковість, а про ілюстрацію закономірності, яка вказує на, умовно кажучи, «посткомуністичний синдром» словацького суспільства. Як слушно зазначає М. Воротнюк, «Словаччина є четвертою країною – членом ЄС за кількістю школярів, які обрали російську мову як другу зарубіжну мову (після Литви, Естонії та Латвії), з 20,5% у 2013 р. Тому в очах багатьох словаків більш жорстка позиція щодо російської агресії проти України прирівнюється до русофобії» [21]. У межах авторського експертного опитування були отримані співзвучні свідчення: «*У Словаччині доволі впливовими є проросійські політичні сили, які лобіюють інтереси РФ. Але в цілому влада Словаччини підтримує антиросійські санкції ЄС, в ООН завжди голосує на підтримку України, бере участь в групі В9, яка об'єднує країни східного флангу НАТО. Показово, що Словаччина була єдиною серед*

країн – членів ЄС – сусідів України, де не було жодної негативної реакції на Закон України «Про освіту», прийнятий у 2017 році» (Експерт 4).

Загалом новітня історія українсько-словацьких міждержавних відносин офіційно бере початок з 1 січня 1993 р., коли між державами було встановлено дипломатичні відносини. Головною ініціативою з міжнародного співробітництва на словацько-українському кордоні в наступний період одностайно визнається створення єврорегіону. У межах українсько-словацького співробітництва укладено значну нормативно-правову базу – більше ніж 100 договорів та угод міждержавного, міжурядового та міжвідомчого характеру. Зауважимо, що культурна близькість, відсутність принципових розбіжностей, а також відносно безконфліктна історія взаємодій (порівняно, наприклад, із українсько-польським історичним досвідом) дозволяє Україні і Словаччині розвивати близькі і взаємовигідні відносини.

Масштаби транскордонних взаємодій і, зокрема, трудової міграції українців до Словаччини є значно меншими, аніж до сусідньої Польщі, але в межах регіону, а саме – Закарпатської області та прикордонних самоврядних країв Словаччини українські трудові мігранти істотно визначають характер процесів на ринку праці. Число вакансій на ринку праці Словаччини стрімко зростає і станом на березень 2019 р. становило 95 000 вакантних місць. Частково така потреба заповнюється працівниками з-за кордону. Найбільшим є попит на працівників автомобільної промисловості (42%), фахівців інших технічних спеціальностей – будівельники, сантехніки та ін. (22%). Понад чверть дозволів на працю для іноземців в Словаччині видані громадянам України, загальне число яких на ринку праці цієї країни становить близько 30 тис. осіб. Відповідно, українські трудові мігранти є найбільшою групою іноземних працівників у Словаччині з виразною тенденцією до зростання (принаймні у докарантинний період). Опитані нами експерти зазначають: «*Словаччина часто слугує для подальшого транзиту в інші країни Європи. Це пов'язано з тим, що у цій країні простіше виготовити документи, які*

приймають інші члени ЄС. Що стосується працевлаштування в самій Словаччині, то це в основному робота в західній частині країни, зокрема в її столиці Братиславі» (Експерт 8).

Нижче наводимо дані про кількість українців у Словаччині, які впродовж останніх років отримували дозвіл на перебування в цій країні (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Кількість дозволів на перебування, виданих громадянам України у Словаччині за роками

Рік	Тимчасові	Постійні	Разом
2018	14 235	682	14 917
2017	7 455	548	8 036
2016	5 315	466	5 808
2015	5 524	550	6 103

Джерело: [198]

Як бачимо, впродовж періоду спостереження відбувся істотний ріст числа українців, яким надаються дозволи на перебування в Словаччині. При цьому такий ріст спричинений значним збільшенням тимчасових дозволів на проживання, що відбувалося після 2017 р. (року укладення Угоди про Асоціацію Україна–ЄС). Про масштаби транскордонного руху осіб на українсько-словацькому кордоні дізнаємося із наведеної нижче таблиці. Число перетинів українсько-словацького кордону зростає і станом на 2018 р. наближалося до трьох мільйонів перетинів за рік.

Також у Словаччині навчається велика кількість громадян України. В академічному році 2016/2017 в Словаччині навчалося 1 258 студентів з України.

Таблиця 3.2

Число осіб із різним громадянством, які легально перетинають кордон України та Словаччини за роками

Прикордонний перехід / рік	2015	2016	2017	2018
Ubľa	522942	580193	631733	667612
Vyńné Nemecké	1110859	1343294	1567368	1740954
Maťovské Vojkovce	12206	12256	12204	12159
Veľké Slemence	175720	194418	231001	246667
Čierna nad Tisou	30900	33300	37745	38824
Разом	1852627	2163461	2480051	2706216

Джерело: [198]

Більшість з цих студентів навчалися в Університеті Пряшова (328) та Технічному університеті в Кошице (304), ймовірно, через географічну близькість до українського кордону.

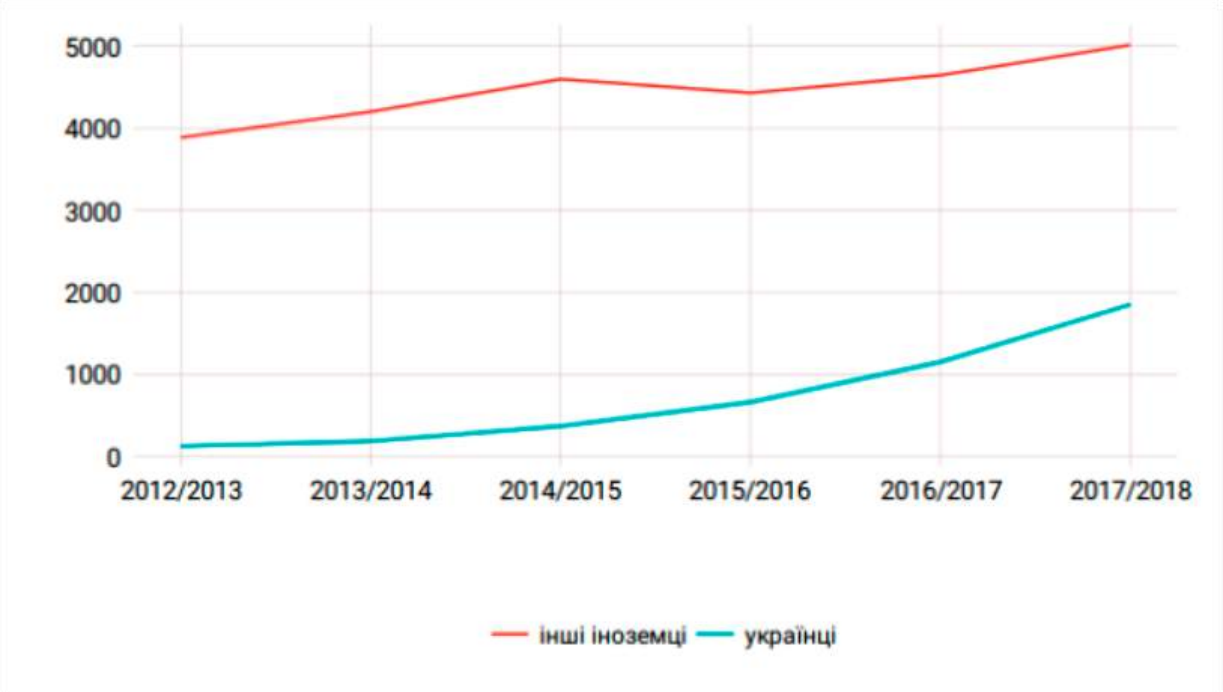

Рис. 3. 1. Динаміка числа українських студентів у Словаччині

Джерело: [96]

Зросла як абсолютна кількість українських студентів (зі 188 студентів денної форми навчання у 2013/2014 до 1851 студента у 2017/2018) навч. рр., так і частка українських студентів серед усіх іноземних студентів у Словацькій Республіці (з 3% у 2013/2014 навч. р. до майже чверті всіх іноземних студентів у 2017/2018 навч. р.). Це збільшення кількості українських студентів у десять разів збіглося зі зменшенням кількості студентів-словаків через демографічні зміни та еміграцію словацьких студентів до сусідньої Чехії.

Результати онлайн-опитування показують, що українські студенти, які приїхали до Словаччини на навчання, обирають вищу освіту за кордоном передусім через надію знайти кращу роботу в ЄС – або через отримання самого диплома, або через отримання нових знань. Майже половина респондентів стверджують, що незадовільні умови життя (медицина, транспорт, доступність і якість житла) належать до трьох основних причин, чому вони вирішили навчатися за кордоном. Водночас студенти рідко визнають, що вони хотіли б навчатися за кордоном через відмінності в освітній системі України та Словаччини, такі як обладнання в університетах або легший вступ. Можливість покращити свою конкурентоспроможність на українському ринку праці завдяки освіті за кордоном не є важливим чинником для більшості респондентів онлайн-опитування. Попри поширений стереотип, військовий конфлікт на території України є вирішальним фактором виїзду з України з метою отримання освіти за кордоном лише для кожного десятого респондента – попри те, що більшість респондентів проживають у країні менше 4 років.

На вибір Словаччини як країни для продовження освіти більше вплинула доступність освіти, ніж майбутні перспективи на ринку праці. Українські студенти обирають Словацьку Республіку за фінансову доступність освіти і просту процедуру вступу. Більше того, суттєва кількість студентів і випускників зазначили, що обрали Словаччину через зручне транспортне сполучення з Україною. Насправді, кращі умови життя, які були

одним із головних факторів виїзду з України, не були важливим чинником у виборі країни призначення. Це, ймовірно, означає, що будь-яка країна, яку розглядають як потенційне місце отримання вищої освіти за кордоном, має кращі умови життя, ніж Україна. Результати онлайн-опитування не підтримують іще одну поширену думку, що українські студенти обирають Словаччину, щоб возз'єднатися з родичами, які раніше були трудовими мігрантами в Словаччині. Лише кілька студентів обрали бажання бути ближче до родичів, які живуть у Словаччині, як важливий чинник вибору країни [96].

Рис. 3.2. Відповіді українських студентів у Словаччині на запитання щодо чинників вибору цієї країни для навчання

Джерело: [96]

Думка експертів щодо явища освітньої транскордонної мобільності в українсько-словацьких транскордонних взаємодіях була такою: «*Протягом останніх років збільшується кількість українців, які здобувають вищу освіту в Словаччині. Студенти мають доступ до безкоштовної вищої освіти словацькою мовою, а міграційні закони поступово пом'якшуються, щоб полегшити в'їзд студентам. Через невелику кількість абітуієнтів на деяких спеціальностях вступні іспити в словацьких навчальних закладах були замінені на процедуру вступу, а знання мови не завжди ретельно перевіряють. Водночас університети і спеціальні установи просувають словацьку вищу освіту в Україні. Українські студенти переважно навчаються на соціальних та гуманітарних спеціальностях. Українські студенти в основному сприймають Словаччину як країну з легким доступом до вищої освіти, яка для них є просто першою на шляху до інших країн Європейського Союзу*» (Експерт 11).

Загалом, оцінюючи чинники освітньої транскордонної мобільності української молоді, зокрема у словацькому напрямку, погодимося із А. Фесенком, В. Чорною та Є. Осіповою щодо комплексності таких мотивів: «Молоді люди розглядають міграцію не тільки як джерело отримання нового соціального досвіду, зокрема в освітньо-трудовому та в культурному плані, але й за певних обставин як можливість стати інтегральною частиною соціально-економічного та соціокультурного середовища країни-реципієнта, вдало інвестувати там свій «людський капітал» та стати частиною привабливого в ціннісно-цивілізаційному плані соціуму» [101, с. 132].

Значення освітньої мобільності складно переоцінити, адже, як доречно зазначають В. Подшивалкіна та В. Пундєв, «одним з головних механізмів формування громадянської активності та громадянської ідентичності на засадах толерантності одних спільнот стосовно інших є контекстність вищої освіти полікультурного регіону» [76, с. 135].

Втім, обидві країни одна для одної є невідомими сусідами, свого роду terra incognita, а словацькі мас-медіа висвітлюють Україну переважно через

призму тематики війни, конфлікту, корумпованості [21]. Зазначимо, що вакуум інформації та контактів стає проблемою, яка загострюється у контексті пандемії COVID-19 та відповідних карантинних заходів. Експертна оцінка стану поінформованості жителів українсько-словацького прикордоння про країну-сусіда виявила, що українці більшою мірою поінформовані про Словаччину, в той час як увага та зацікавленість словаків більшою мірою спрямована на інші країни ЄС. При цьому найвищий рівень поінформованості та зацікавлення транскордонними взаємодіями із країною-сусідом притаманні жителям населених пунктів, у яких функціонують КПП. У таких випадках кордон виступає основним інфраструктурним об'єктом, який відіграє визначальну роль у формуванні щоденних практик населення у різних сферах – від господарської діяльності до дозвільної.

Окремі експерти звернули увагу на обмеженість знань та зацікавлень населення прикордоння у тому, що стосується транскордонних взаємодій: «*Населення прикордонних територій – це, здебільшого, сільське населення. Вони розглядають транскордонну співпрацю на побутовому рівні. Про перспективи інституційного співробітництва та вирішення проблем прикордонних територій мова в цьому випадку не йде, хоча мала би*» (Експерт 10). Відзначимо, що у такій оцінці стану поінформованості та зацікавлення населення прикордоння транскордонними взаємодіями, на нашу думку, є сенс: як українські, так і словацькі суміжні території мають низький рівень урбанізації, інформаційні можливості населення часто обмежені, наприклад, коли йдеться про рівень інтернетизації.

Інтенсивність транскордонних взаємодій поміж Україною та країнами-сусідами останнім часом в умовах пандемії коронавірусу COVID-19 суттєво знизилася. Нижче наводимо показники, що характеризують транскордонну мобільність на ділянці українсько-словацького та українсько-польського кордону. Попри очевидну різницю масштабів транскордонних потоків із цими двома країнами, для нас важливою є можливість зіставлення динаміки

транскордонних переміщень у докарантинний та карантинний періоди (див. табл. 3.3.).

Зауважимо, що показники перетину державного кордону ілюструють власне інтенсивність транскордонних взаємодій, але не можуть використовуватися для оцінки масштабів зовнішньої міграції чи її цілей. Л. Калашнікова та В. Чорна справедливо зауважують: «Статистика враховує факти перетину кордону, але не кількість мігрантів, включаючи трудових мігрантів. Необхідно використовувати дані, отримані з цього джерела, із зазначеними застереженнями, особливо коли мова йде про визначення мети поїздки, оскільки останнє фіксується типом візи, що отримана, або від того, яку інформацію повідомив мігрант. Насправді, очевидно, що така інформація не завжди є повною та об'єктивною» [170, с. 3].

Таблиця 3.3

Динаміка транскордонних переміщень осіб на ділянках українсько-польського та українсько-словацького кордонів в 2019 – 2020 рр.

Ділянка українського кордону	Січень – Жовтень 2019	Січень – Жовтень 2020	Коефіцієнт динаміки транскордонної мобільності
Українсько-польська	21,862 млн фактів перетину державного кордону особами (в Україну – 10,896 млн, з України – 10,966 млн)	у січні – жовтні 2020 року – 7,071 млн (в Україну – 3,426 млн, з України – 3,645 млн)	0,32
Українсько-словацька	2,662 млн фактів перетинудержавного кордону особами (в Україну – 1,376 млн, з України - 1,286 млн)	у січні – жовтні 2020 року – 668,2 тис. (в Україну – 322,1 тис., з України – 346,1 тис.)	0,25

Джерело: [38]

Результати експертного опитування були цілком співзвучними з отриманими показниками офіційної статистики перетину кордонів особами: *«Чинні правові та політичні рамки (в частині в'їзду, перебування та працевлаштування) у докарантинний період створили можливість для циркуляції, що, у свою чергу, стимулює і підтримує короткострокову мобільність і водночас послаблює довгострокову міграцію або міграцію з метою постійного проживання. У карантинний період з метою протидії поширенню COVID-19 мобільність на українсько-словацькому кордоні значно зменшилась*» (Експерт 9); «*Кількість громадян Словаччини та України, які подорожують у сусідню країну, суттєво зменшилася у карантинний період. Окрім загальних обмежень, рекомендованих країнам–членам ЄС Європейською Комісією, Словацька Республіка запровадила більш «жорсткі» вимоги щодо в'їзду громадян третіх країн, включно з Україною (обмежена кількість підстав для в'їзду, подвійне тестування, довгий період самоізоляції та ін.). На даний час, з числа громадян України на території Словаччини перебувають, майже виключно, особи, які мають дозвіл на проживання – в основному це особи, які легально працевлаштовані в СР, та студенти»* (Експерт 3).

Експерти звернули увагу на латентні зміни «якості» транскордонних переміщень: «*Великою мірою зменшилася прикордонна торгівля, адже раніше словацькі громадяни дуже часто приїздили на шопінг-тури у Закарпаття. Тепер це все припинилося*». Подібною є і ситуація зі співпрацею українських та словацьких підприємців загалом (Експерт 8); *«Рух на українсько-словацькому кордоні був дуже жвавим. З початком карантину він суттєво знизився: немає пасажирських автобусів, руху на приватних автомобілях. Залишився рух вантажних авто, втім час від часу виникають шалені черги через затримки зі словацького боку»* (Експерт 4). Один з експертів зазначив, що зміни показників перетину особами українсько-словацького кордону в докарантинний та карантинний період не зменшили

потік нелегальної міграції, водночас оцінити цей потік кількісно є вкрай складно (Експерт 10). «*Україно-словацький кордон часто використовують для перевезення нелегалів із Близького Сходу*» (Експерт 8).

Міграційний потік з України за кордон, зокрема у західному напрямку, є одним із найбільш масштабних та важливих соціально-економічних процесів новітньої історії нашої країни, відповідно, не викликає здивування той факт, що проблематика міграції українців в країни ЄС є досить ґрунтовно досліджена. Водночас цей значний обсяг наукових праць має виразні тематичні спрямування (це: економічні, демографічні та соціальні передумови і наслідки міграції українців за кордон; соціально-демографічний портрет українських мігрантів; негативні соціальні явища, пов'язані із зовнішньою міграцією, – віктимізація, декваліфікація, порушення трудових прав, соціальне сирітство та ін.). Тим часом праць, присвячених транскордонним взаємодіям та кордону як особливому соціальному явищу, інституту, що формує численні соціальні практики та формує соціальну реальність, бракує. Особливо це стосується соціологічного дослідження окремих кейсів – конкретних міждержавних кордонів та транскордонних явищ між Україною та країнами-сусідами.

Наголосимо, що станом на час написання цієї роботи за дуже невеликим винятком, немає соціологічних праць і, тим більше, поглиблених цілеспрямованих емпіричних досліджень транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні. Нечисленні подібні дослідження реалізовані колективом дослідників, до якого входить автор цієї роботи.

Зазначимо, що брак дослідження цієї проблематики притаманний не лише українській, а й словацькій соціології. Так, ми виявили лише поодинокі соціологічні дослідження словацьких науковців з проблематики українсько-словацького кордону. Їх результати переважно стосуються інституційно-організаційних аспектів транскордонних процесів [91], мають дескриптивний характер, концентруються на соціальному портреті українських трудових

мігрантів у Словаччині та на особливостях сприйняття українських мігрантів у словацькому суспільстві і медіа. Такою є робота Т. Мадленяка (T. Madleňák) та Т. Чованцової (T. Chovancová) «Реальність української трудової міграції до Словаччини», опублікована у 2019 р. [179].

Дослідники застосували метод дискурс-аналізу та дослідили тексти, що містяться у Словацькому національному корпусі (SNK) – електронній базі даних, що містить в основному тексти словацькою мовою. Аналізувалися офіційні публікації, періодичні видання та велика кількість інших онлайн-текстів. Метою дослідників було виявлення особливостей сприйняття у словацькому суспільстві словацько-українських відносин, транскордонних взаємодій та українських мігрантів на ринку праці цієї країни. Автори виявили, що Україна й українці дуже малою мірою висвітлюються суспільним і медіа дискурсом у Словаччині. Як зазначають дослідники, «хоч тема економічної міграції є токсичною та дає поживу для різних теорій змови і міфів, навколо теми українських мігрантів таких міфів не виникає. Однак це може змінитися найближчим часом із більшою кількістю українців, які приїжджають до Словаччини у пошуках роботи» [179, с. 34].

Як зазначалося, тема сучасних українсько-словацьких транскордонних процесів фактично відсутня у науковому дискурсі обох країн. Чи не єдиним винятком є робота колективу дослідників, до якого входила, зокрема, автор цієї роботи. В рамках проєкту «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів в транскордонному співробітництві Словаччини й України» було розроблено інструментарій для проведення моніторингового емпіричного соціологічного дослідження, який ставить за мету дослідити і вивчити через призму громадської думки населення сусідніх Словаччини та України основних складових словацько-українського транскордонного співробітництва. Було проведено моніторингове емпіричне соціологічне дослідження на території Словаччини та України з метою апробації

розробленої методології соціологічного супроводу словацько-українського транскордонного співробітництва та окремих його процесів.

Виходячи із прийнятого в європейському співтоваристві визначення поняття «транскордонне співробітництво», під яким розуміють будь-які спільні дії, спрямовані на посилення добросусідських відносин між територіальними спільнотами, органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами транскордонних взаємодій, акцентуємо увагу, що саме за допомогою соціологічного супроводу цього процесу можна визначити основні орієнтири та тенденції змін у відносинах прикордонних територій.

В анкету, розроблену групою експертів для соціологічного дослідження, було включено низку питань (блоків питань) відповідно до індикаторів, які можуть оцінити транскордонні процеси за їх основними суб'єктами – жителями прикордонних регіонів, тими, кого сучасні зміни міграційного режиму на Східному кордоні ЄС торкнулися в першу чергу. Питання анкети стосуються як рівня оцінки нинішнього функціонального становища кордону та взаємодії населення по різні його боки, так і особистих поведінкових цінностей та мотивів людей, які проживають на прикордонних територіях.

Дослідження проводилось методом особистого анкетування респондентів, які проживають на прикордонній території Словаччини чи України. Вибіркова сукупність склала: 498 жителів прикордонних населених пунктів Закарпатської області і 448 жителів Пряшівського та Кошицького самоврядних країв Словачиини. Далі ми наведемо низку емпіричних даних, які були зібрані в ході цього дослідження з метою порівняльного аналізу ставлення населення прикордонних територій двох країн до різних аспектів транскордонних взаємодій. Нижче розглянемо відповіді жителів двох прикордонних територій (української та словацької) щодо таких показників, як: соціально-демографічні характеристики; практики транскордонної мобільності із концентрацією на практиках перетину міждержавного

кордону; ставлення до історичних та культурних питань транскордонного співробітництва.

Насамперед розглянемо демографічний портрет населення прикордонних територій двох країн. Розподіл роспондентів із прикордонних територій України та Словаччини за статтю виявив, що існує досить істотна розбіжність: частка жіночого населення відповідних територій Словаччини істотно більша (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Розподіл опитаних за статтю (%)

Стать /Країна	Україна	Словаччина
Жінка	53,1	61,1
Чоловік	46,9	38,9
Всього	100,0	100,0

Джерело: авторська розробка

Розподіл опитаних за рівнем освіти виявив, що населення українських прикордонних територій у середньому має дещо вищий рівень освіти, зокрема коли йдеться про освітні ступені вищої освіти. Водночас, є і інші відмінності. Так, у випадку словацької вибірки взагалі не виявлено осіб із неповною початковою освітою (менше 4-х класів середньої школи) в той час як у випадку української вибірки є незначна група із таким рівнем освіти (1,5%, n=7). Натомість у випадку словацької вибірки значною є група осіб із неповною середньою освітою (атестат за 8–9 класів середньої школи) (30%, n=134) (див. табл. 3.5.).

Мешканці Словаччини схильні значно краще оцінювати своє матеріальне становище. Так, зокрема, більше половини опитаних словацьких респондентів повідомили, що живуть у повному достатку (таку ж відповідь дали лише близько 12% українських респондентів).

Таблиця 3.5

Розподіл опитаних за рівнем освіти (%)

Найвищий досягнутий рівень освіти / Країна	Україна	Словаччина
Неповна початкова освіта (менше 4-х класів середньої школи)	1,5	--
Неповна середня освіта (атестат за 8–9 класів середньої школи)	3,0	30,0
Повна середня освіта (атестат про повну середню освіту за 10–11 класів середньої школи)	24,2	42,3
Додаткове навчання на базі повної середньої освіти	2,8	--
Середня спеціальна освіта (училище, коледж, технікум)	20,8	12,4
Повна вища освіта (спеціаліст)	19,7	--
Базова вища освіта (бакалавр)	13,6	--
Повна вища освіта (магістр)	14,2	15,3
Аспірантура, вчений ступінь	0,2	--
Всього	100	100

Джерело: авторська розробка

На серйозну матеріальну скруту вказали понад 7% українських респондентів, а серед опитаних мешканців словацького прикордоння осіб із таким рівнем самооцінки матеріального стану не виявилося (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Розподіл опитаних за самооцінкою матеріального добробуту (%)

Матеріальне становище сім'ї / країна	Україна	Словаччина
Живемо у повному достатку	11,9	52,6
Вистачає на все необхідне	47,2	31,6
Вистачає тільки на прожиття	24,7	5,3
Вистачає лише на продукти харчування	7,1	--
Відмова від відповіді	9,1	10,5
Всього	100,0	100

Джерело: авторська розробка

Характеристики інтенсивності участі населення у релігійних заходах виявили значно вищий рівень релігійної участі мешканців словацьких прикордонних територій. Понад 10% мешканців українського прикордоння повідомили, що відвідують церкву раз на рік або рідше. Натомість серед словацьких респондентів таких осіб не виявилося – усі опитані відвідують церкву частіше (див. табл. 3.7). При цьому понад 40% мешканців словацького прикордоння відвідують церкву частіше ніж раз на тиждень (!).

Таблиця 3.7

Розподіл опитаних за рівнем інтенсивності релігійних практик (%)

Частота відвідин релігійних служб / країна	Україна	Словаччина
Більше ніж один раз на тиждень	7,6	44,4
Раз на тиждень	23,9	27,8
Приблизно раз на місяць	18,7	16,7
Кожні 2–3 місяці	11,5	--
Тільки на окремі свята	21,3	--
Приблизно раз на рік	8,9	--
Рідше	2,8	--
Ніколи	0,7	---
Відмова від відповіді	4,6	11,1
Всього	100,0	100

Джерело: авторська розробка

Істотною характеристикою соціальної ситуації прикордонних територій є тривалість проживання їх жителів у своїх населених пунктах, наявність чи відсутність серед жителів груп населення, які відносно недавно змінили місце проживання. Дослідження показало, що серед опитаних респондентів на прикордонних територіях Словаччини та України переважна більшість

населення – відповідно 63,2% та 66,4 % – усе своє життя постійно проживає в даній місцевості. Частка населення, яке проживає на цих територіях менше 5 років, становить всього 8% та 9,9%.

Отримані дані поряд із виявленими надалі високоінтенсивними практиками перетину кордону свідчать про циркулярний характер міграційного руху населення прикордонних територій. Ці висновки збігаються із таким спостереженням Н. Коваліско, О. Ровенчак та Х. Ілик: «Особливістю сучасної української міграції є те, що вона має транснаціональний характер. А це означає, що її домінуючою формою є циркулююча коротко- чи довготривала тимчасова міграція переважно одного члена сім'ї, який за допомогою різних способів зв'язку підтримує контакт з тими членами родини, які залишилися вдома, тобто здійснює транснаціональні сімейні практики… циркулюючий характер досліджуваної міграції та географічна близькість двох країн дає нам можливість говорити про транснаціональний характер міграції, основні дійові особи якої часто живуть у стані «між державами», тобто між географічними просторами, однак в одному і тому ж соціокультурному просторі, що поєднує дві країни, певною мірою розмиваючи державний кордон між ними» [42, с. 182–184].

Також ми отримали свідчення того, що люди, які проживають на прикордонних територіях, належать до категорії постійного населення визначених територій, на які можуть спрямовувати свою діяльність різні суб'єкти громадської та державної діяльності задля покращення ситуації в сфері транскордонного співробітництва.

Запитання про оцінку важливості відносин своєї та сусідньої країни – Словаччини виявило досить передбачувані результати. Для населення українських прикордонних територій такі відносини є значно важливішими. Так, понад 10% опитаних українців вважає такі відносини «дуже важливими». У той же час вказану альтернативу не обрав ніхто з опитаних громадян Словаччини. Натомість понад 30% опитаних словаків зазначили, що відносини із сусідніми регіонами України не мають для них практично

ніякого значення. Подібних відповідей серед українців виявилося майже наполовину менше (19,1%). Ймовірно, такі відповіді зумовлюються насамперед асиметричним характером транскордонних взаємодій та міграційного потоку зокрема (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Розподіл відповідей на запитання
щодо оцінки важливості відносин між країнами (%)

Яке значення особисто для Вас та Вашої сім'ї мають відносини жителів вашої країни із сусідньою країною (стосовно Словаччини та України)?	Україна	Словаччина
Дуже важливе	10,9	--
Достатньо важливе	33,2	15,8
Маловажливе	34,7	36,8
Практично не мають значення	19,1	31,6
Важко відповісти \ відмова від відповіді	2,1	15,8
Всього	100	100

Джерело: авторська розробка

Зазначимо тут, що для українців, які охарактеризували своє матеріальне становище як відносно добре, притаманне ставлення до українсько-словацьких відносин як до більш важливих. Двовимірний аналіз отриманих результатів та застосування тестів Chi square та One way Anova підтвердили статистичну значимість взаємозв'язку поміж цими двома змінними ($p<0,05$). Ймовірно, такий розподіл пояснюється тим, що інтенсивність транскордонних взаємодій є корелятом інших вимірів мобільності людини, в тому числі і виміру матеріального добробуту.

Важливість і необхідність відносин жителів територій по різні боки кордону між Словаччиною та Україною підтверджуються також і тим, що

чимало людей мають у сусідніх країнах власних родичів чи близьких друзів. Таких в обох країнах є: в Словаччині – 26,3%, в Україні більше – 36,5%. Між показником наявності у сусідній країні родичів та близьких друзів і ставленням до важливості транскордонних відносин також існує зв'язок із високою статистичною значимістю **(**p<0,001). Також прослідковується взаємозв'язок двох характеристик респондентів: чим більше опитані мають родичів та друзів у сусідній країні, тим більш важливими є для них взаємовідносини з жителями по інший бік кордону (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Кростабуляція відповідей на запитання «Як Ви характеризуєте матеріальне становище сім'ї?» та запитання «Яке значення особисто для Вас та Вашої сім'ї мають відносини жителів Словаччини з сусідніми регіонами України?» (%)

Як Ви характеризуєте матеріальне становище сім'ї? / Яке значення особисто для Вас та Вашої сім'ї мають відносини жителів Словаччини з сусідніми регіонами України?	Дуже важливе	Достатньо важливе	Маловажливе	Практично не мають значення	Важко відповісти \ відмова від відповіді	Разом
Живемо у повному достатку	20,6	31,2	27,3	9,5	11,4	100
Вистачає на все необхідне	17,2	36,3	24,2	9,5	12,8	100
Вистачає тільки на прожиття	11,3	18,2	32,1	21,2	17,2	100
Вистачає лише на продукти харчування	7,6	14,2	44,1	24,9	9,2	100
Відмова від відповіді	2,1	7,6	42,1	31,8	16,4	100

Джерело: авторська розробка

Зафіксована картина асиметричності транскордонних взаємодій Україна–Словаччина, а також наявність взаємозв'язку низки характеристик респондентів, їх мобільності та ставлень до важливості відносин двох країн була підтверджена й іншими показниками. Так, питання про частоту поїздок громадян двох країн у сусідню країну дало такі результати (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Розподіл відповідей на запитання:
«Як часто Вам доводиться відвідувати сусідню країну (Словаччину / Україну), що межує з Вашою областю?» (%)

Як часто Вам доводиться відвідувати сусідню країну (Словаччину / Україну), що межує з Вашою областю?	Україна	Словаччина
Не доводилося відвідувати жодного разу	46,3	57,9
Кілька разів на рік	23,0	10,5
Кілька разів на місяць	6,4	3,4
Один раз на кілька років	22,0	21,1
Важко відповісти/ відмова від відповіді	2,3	7,1
Всього	100	100

Джерело: авторська розробка

Як бачимо, баланс відвідуваності між прикордонними регіонами виразно позитивний на користь громадян України, які виявляють високу транскордонну мобільність. При цьому близько третини опитаних виявляють ознаки практикування циркулярного типу міграційного руху (відповіді «Кілька разів на рік» та «Кілька разів на місяць» набирають сукупно 29,4% ствердних відповідей). Натомість серед громадян Словаччини циркулярний тип міграційного руху в українському напрямку значно менш поширений

(13,9%), хоч і в цьому випадку можемо говорити про відносно масове явище циркулярності як одної з моделей міграційної поведінки словаків. Значна асиметричність поширеності поїздок у сусідню країну в цьому регіоні, очевидно, пояснюється тим, що для населення словацьких прикордонних територій відкритий та значно привабливіший європейський економічний простір[4].

Найпопулярнішою метою поїздок в Україну для словаків виявився туризм та, зокрема, економічний туризм (шопінг) – 15%. Ще для 10,5% такою метою були відвідини родичів та друзів. 21,1% відсотка закарпатців побували в прикордонних регіонах Словаччини з метою туризму, 12,4% – для відвідин родичів, друзів, а 5,1% – з метою економічного туризму. Як бачимо, мотиваційні відмінності візитів не дуже суттєві. Прикметно, що 9,5% закарпатців їздили в Словаччину з діловою метою (ймовірно, може йти мова про виконання оплачуваної роботи), а з боку словаків таку мету дослідження не зафіксовано зовсім. Низка питань дослідження стосувалася процедури перетину кордону. Саме цей аспект транскордонних взаємодій до недавнього часу цілком випадав із фокусу уваги дослідників. Між тим, практики перетину кордону є дуже важливим показником характеру як міграційного режиму між сусідніми країнами, так і міждержавних відносин. Дослідження цього аспекту із фокусом на досвіді і сприйняттях населення обох, розділених кордоном, сусідніх країн є, наскільки нам відомо, новизною для української соціології. Відповіді на запитання про те, наскільки респонденти задоволені можливостями відвідування сусідньої країни, розділилися таким чином (див. табл. 3.11).

[4] Зазначимо, що явище трудової міграції за кордон є досить поширеним в Словацькому суспільстві. Так, станом на початок 2020 року 138 тисяч словаків працювали за кордоном, а близько 10% словацьких громадян працездатного віку мають досвід виконання оплачуваної роботи за кордоном. При цьому найбільш популярними напрямками є Австрія, Чехія та Німеччина [122].

Таблиця 3.11

Розподіл відповідей на питання: «Наскільки Ви задоволені можливостями та умовами відвідування сусідньої країни?» (%)

Наскільки Ви задоволені можливостями та умовами відвідування сусідньої країни?	Україна	Словаччина
Повністю задоволений	19,2	10,3
Частково задовлений	19,7	5,3
Наскільки задоволений, настільки ж і незадовлений	8,2	7,6
Частково не задовлений	3, 7	4,2
Зовсім не задоволений	2.8	5,1
Не знаю / не відвідую сусідні країни	44,7	65,2
Важко відповісти/ відмова від відповіді	1,7	2,3
Всього	100	100

Джерело: авторська розробка

Виявилося, що словаки, як і передбачалося, меншою мірою практикують перетин кордону з Україною. Таким чином, частка прикордонного населення, яке не має досвіду перетину українсько-словацького кордону, в Україні становить 44,7%, а в сусідній Словаччині аж 65,2%. Серед тої частки населення, яка вдається до транскордонної мобільності, відносно позитивно оцінюють можливості та умови відвідування сусідньої країни українці (38,9%). Словаки, які відвідують Україну, відносно позитивно оцінюють можливості та умови таких відвідин меншою мірою (15,6%).

Щодо того, чи виникали в опитаних проблеми із виїздом до сусідньої країни, ствердно відповіли 21% словаків та 33,1% українців. У 21,3% словаків були проблеми із митним контролем, в 14,8% українців найбільшою

проблемою стало тривале очікування перетину кордону. Прикметно, що 8,5% закарпатців мали проблеми із отриманням візи (див. рис. 3.3).

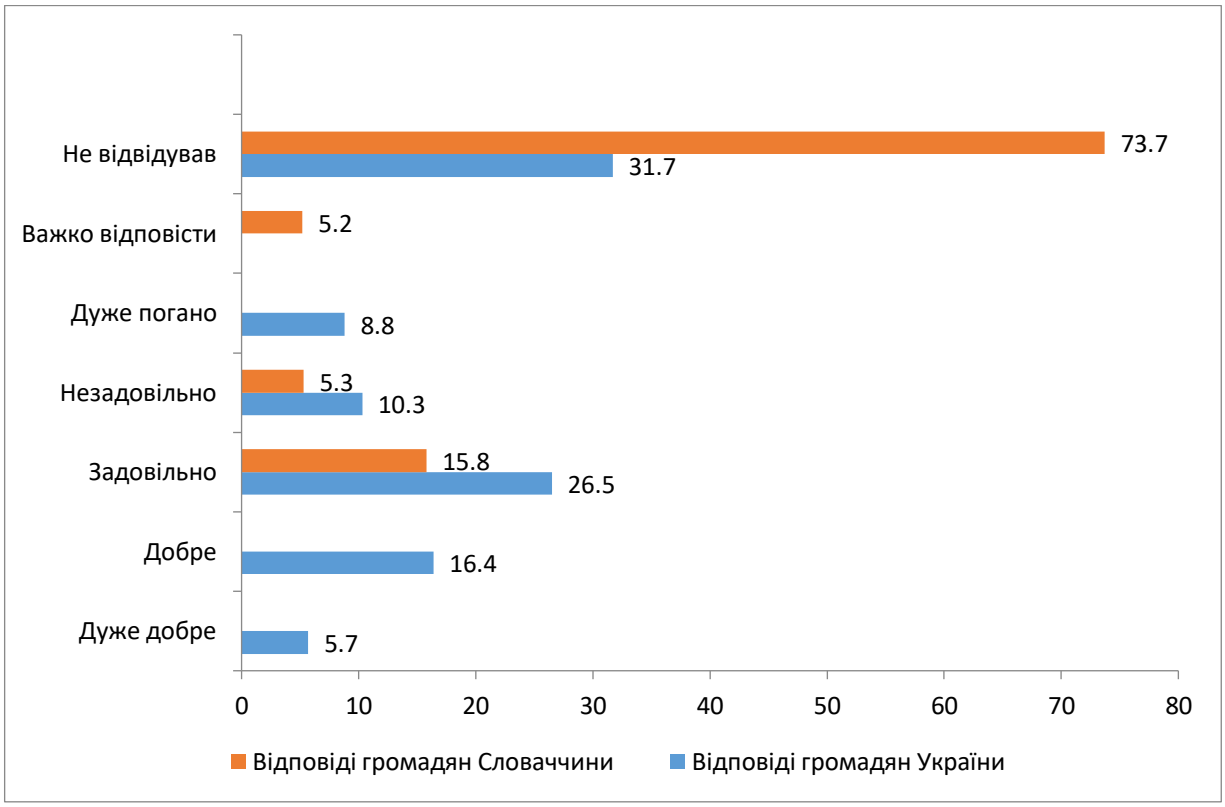

Рис. 3.3. Оцінка роботи митної служби України громадянами України та Словаччини

Джерело: авторська розробка

Як бачимо, оцінка українськими громадянами митної служби своєї країни є значно критичнішою за оцінку української митної служби громадянами Словаччини. Так, зокрема, 8,8% українських респондентів оцінили роботу української митної служби як дуже погану. Словаки переважно відносно нейтрально оцінюють роботу української митної служби. Щодо оцінки громадянами обох країн роботи митної служби Словаччини, то серед обох груп переважає нейтральна оцінка. При цьому близько 10% як словаків, так і українців оцінюють роботу цієї служби як дуже добру. Українці оцінюють роботу словацьких митників загалом позитивно: «добре» – 22,5%, «задовільно» –16,4 %, «дуже добре» – 9,4 %.

Негативні ж оцінки такі: «незадовільно» – 6,1 %, «дуже погано» – 3,9 % (див. рис. 3.4).

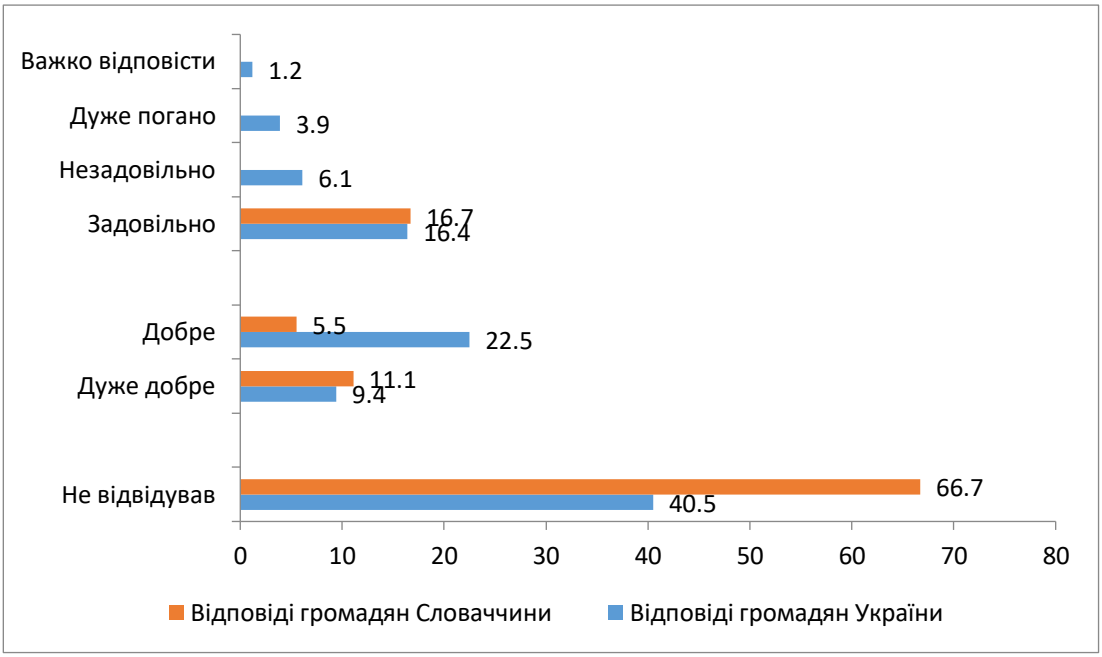

Рис. 3.4. Оцінка роботи митної служби Словаччини громадянами України та Словаччини

Джерело: авторська розробка

Із оцінкою роботи прикордонної служби двох країн ситуація виглядає подібно: як українці, так і словаки відносно гірше оцінюють діяльність української прикордонної служби та відносно краще – словацької. Близько 33% опитаних словаків оцінюють роботу своїх прикордонників позитивно. Оцінки «незадовільно» не висловлено. В українців же великий відсоток негативних оцінок функціонування прикордонних органів: «незадовільно» – 11,6 %, «дуже погано» – 6,7 %. Позитивні оцінки складають тільки близько 40% із усіх опитаних. Серед недоліків у роботі цих служб словацькі респонденти називали «корупцію серед працівників» – 10,5%, «високий рівень бюрократії» – 5,3%, «повільне і байдуже обслуговування» – 5,3%. Українці називали подібні проблеми, але частка осіб, які вказували на ці проблеми є у всіх випадках більшою: «корупція (хабарництво) серед працівників» – 22,1%, «повільне і байдуже обслуговування» – 12,6 % «високий рівень бюрократії» – 7,8%.

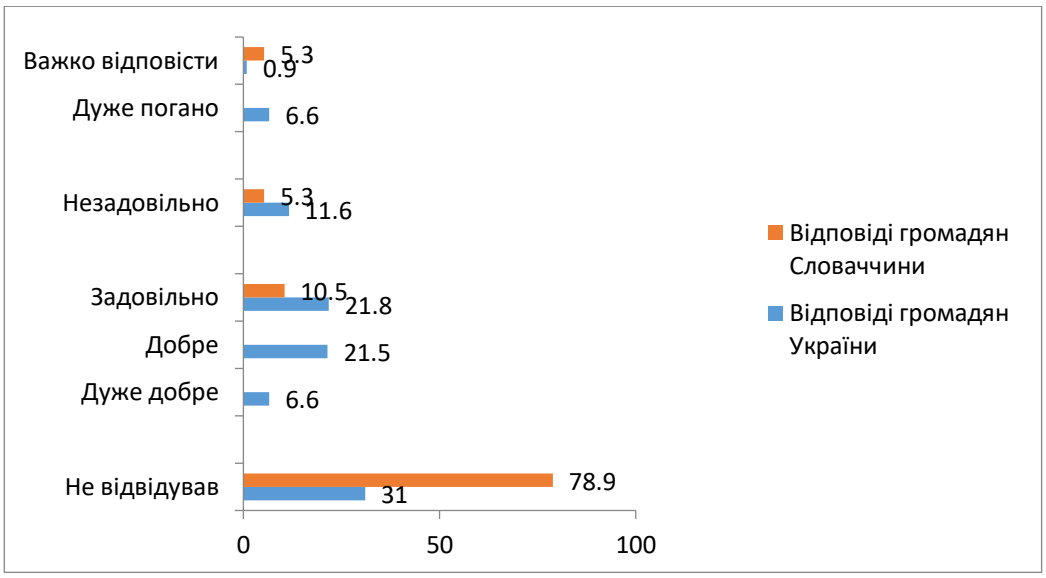

Рис. 3.5. Оцінка роботи прикордонної служби України громадянами України та Словаччини

Джерело: авторська розробка

Оцінку «задовільно» роботі прикордонних органів України дало 10,5% опитаних словаків, «незадовільно» – 5,3%. Українці оцінюють роботу словацьких прикордонників так: «добре» – 20,6%, «задовільно» –15,3%, «дуже добре» –13,1%. Негативні ж оцінки такі: «незадовільно» – 6,2%, «дуже погано» – 2,9% (див. рис. 3.6).

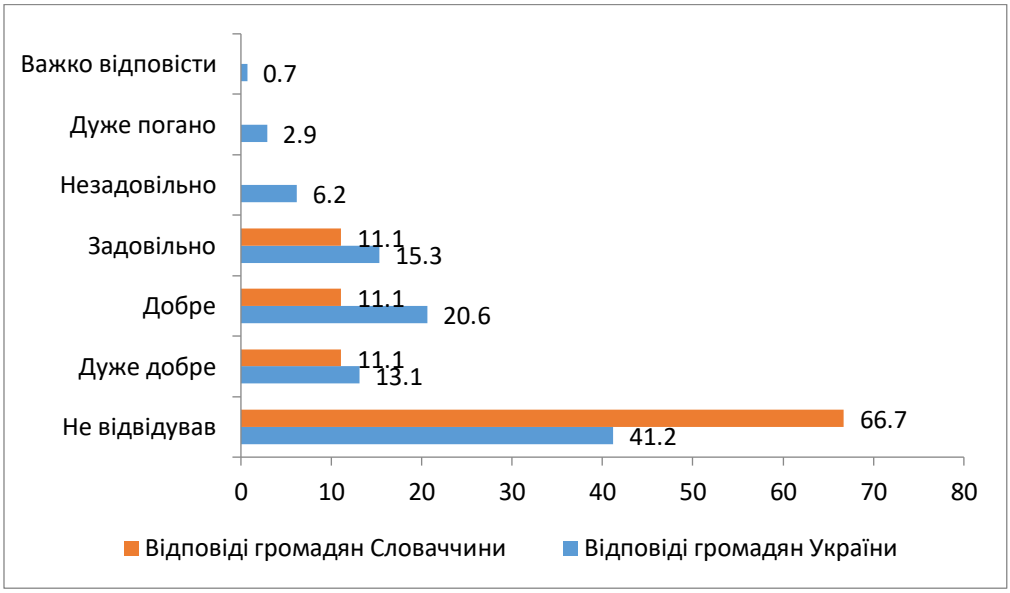

Рис. 3.6. Оцінка роботи прикордонної служби Словаччини громадянами України та Словаччини

Джерело: авторська розробка

Таким чином, за оцінками жителів прикордонних територій двох країн, головними проблемами у діяльності митних і прикордонних органів є не проблеми матеріально-технічного забезпечення, про що так багато говориться (хоча і їх, звичайно, потрібно вирішувати), а недостатній рівень організації роботи і відповідальності персоналу.

Окрім митної та прикордонної служб та ефективності їх діяльності, до поля уваги дослідників потрапило Генеральне консульство Словаччини в Ужгороді, що здійснює візове обслуговування жителів Закарпатської області. Оцінки діяльності цієї організації виявилися загалом позитивними: «добре» – 24,6%, «задовільно» – 12,6%, «дуже добре» – 11,6%. Проте певна частка все ж негативно висловилася щодо діяльності консульства (4,1%).

Окремий блок питань моніторингу стосувався культурних та політичних питань, зачіпав проблематику геополітичних змін та взаємного сприйняття один одного населенням прикордонних територій двох країн. Зокрема, з'ясовувалася інформаційна складова транскордонних взаємодій у цьому регіоні. Для налагодження контактів між людьми по різні боки кордону важливим є рівень поінформованості про відносини між сусідніми країнами та подолання інформаційних бар'єрів. За даними дослідження, у респондентів обох країн переважає думка про те, що вони є не дуже добре поінформованими чи взагалі не поінформованими (83% словацьких респондентів обрали цю відповідь та 84% українських). Очевидно, що настільки значні недоліки в обміні інформацією та її вільному обігу в прикордонному регіоні становлять істотну проблему.

Цілком очікувано більшість опитаних в обох країнах не були поінформовані про програми транскордонного співробітництва в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства (ЄІСП) (2007–2013 рр.) та Європейського інструменту сусідства ЄІС (2014–2020 рр.). Проте і в цьому випадку частка непоінформованих виявилася дуже істотною (94% серед словацьких респондентів та 92% серед українських респондентів). Подібними виявилися і відповіді на запитання щодо поінформованості про проєкти

словацько-українського транскордонного співробітництва, що фінансуються за допомоги Норвезького фінансового механізму та державного бюджету Словацької республіки (не дуже добре поінформовані чи взагалі не поінформовані 88% словаків та 82% українців).

Серед основних джерел, з яких населення прикордонних територій Словаччини отримує інформацію про Україну, перш за все, можна відзначити мережу Інтернет – 21,1%, загальнонаціональне телебачення своєї країни – 15,8%, місцеві та національні друковані видання (газети, журнали) – 15,8%. Для жителів Закарпаття найпопулярнішими джерелами інформації є також Інтернет – 23,1%, місцеве телебачення – 18,4 %, а також – особисте спілкування з близькими – 5,4% (очевидно, під останнім маються на увазі родичі та знайомі, які проживають у Словаччині чи відвідують цю країну). Доречним у цьому контексті видається спостереження Л. Фалтяна: «Пересічний громадянин, житель прикордонних регіонів сприймає транскордонні відносини через свої повсякденні контакти з кордоном і з його транскордонними сусідами» [106, с. 25]. Досить показовою і позитивною є та обставина, що частка людей, які взагалі не отримують інформацію про життя сусідньої країни, досить низька: в Словаччині – 10, 5%, в Україні – 7,6%.

Оскільки, як і очікувалося, медіа становлять для опитаних популярне джерело інформації про сусідню країну, то було поставлене запитання і про ставлення до медіаповідомлень, ступінь сприйняття цих повідомлень як об’єктивних. Більшість опитаних (у Словаччині – 57%, в Україні – 69%) вважає, що масмедіа об’єктивно висвітлюють відносини між прикордонними регіонами.

Ставлення прикордонного населення двох країн до транскордонного співробітництва у політичному вимірі дещо різниться. Найбільша кількість респондентів у Словаччині вважають, що транскордонне співробітництво між Словаччиною та Україною відповідає взаємним інтересам ЄС, України та сусідніх з нею країн, зокрема, Словаччини (21,1%). В Україні ж найбільша кількість респондентів основним «бенефіціарієм» транскордонного

співробітництва вважає Європейський Союз (27,2%). Це означає, що у прикордонних регіонах обох країн варто посилити роз'яснювальну інформаційну роботу щодо цілей Програми Східного партнерства ЄС.

Рівень транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Словаччини та України в економічній сфері (прикордонна торгівля, інвестиції тощо) більшість словацьких респондентів ідентифікували як середній – 31,6% (високим його вважають 10,5%, а низьким – 5,3%. Більшість же (52,6%) жодної думки з цього приводу не має. Думка українських респондентів дещо відрізняється. 58,9% з них вважають рівень транскордонного співробітництва середнім, 28,7% – високим, 6,7% – низьким. І тільки 5,8% було важко визначитися. Такі результати кореспондують із знахідками інших дослідників, які на підставі експертних опитувань називають найбільш успішною транскордонну співпрацю на українсько-словацькому та українсько-угорському кордонах [77, с. 182].

Зазначимо, що, очевидно, існують різні вектори економічної зацікавленості суб'єктів: словацьких – на утвердження своїх позицій на ринках ЄС, українських – на проникнення (в тому числі, через Словаччину) на ці ринки). В зв'язку із цим, очевидно, Україні слід було б подбати про надання словацьким підприємцям таких преференцій, які б викликали їх зацікавленість працювати в прикордонні України.

Було поставлено низку уточнювальних запитань щодо вимірів транскордонного співробітництва в українсько-словацькому прикордонні. Відповідаючи на запитання про рівень транскордонного співробітництва із регіонами сусідньої держави у сфері боротьби із стихійними лихами та у сфері охорони навколишнього середовища (спільне будівництво протипаводкових споруд, реалізація екологічних програм тощо), 52,9% словацьких респондентів зазначили, що не мають жодної інформації про таке співробітництво. 35,3% оцінюють його «добре», 11,8% – «дуже добре». Схожими є й відповіді закарпатських респондентів: 21,4 – не мають жодної інформації, 52,6% оцінюють його «добре», 14, 3% – «дуже добре».

Щодо співробітництва з регіонами сусідньої держави у сфері боротьби із злочинністю (боротьба проти контрабанди, нелегальної міграції, корупції тощо), понад 50% опитаних у Словаччині повідомили, що не мають з цього приводу власної думки. 29,4% оцінюють його «добре», 11,8% – «дуже добре». На це ж питання українські респонденти дали такі відповіді: 21,7% – не мають жодної інформації, 47,6 % оцінюють його «добре», 11,2% – «дуже добре».

Історичний та етнокультурний аспекти транскордонного співробітництва є вкрай важливими, особливо зважаючи на те, що бар'єрна функція кордонів лище поступово і віднедавна перестає бути основною функцією цього інституту. Питання про те, який вплив мають історичні відносини Словаччини та України на сучасне транскордонне співробітництво їх сусідніх регіонів, є дуже важливим параметром сучасного стану та перспектив словацько-українського транскордонного співробітництва. З'ясувалося, що 62% опитаних словаків і 80% опитаних українців вважають, що історичні відносини справляють позитивний вплив на розвиток словацько-українського ТКС.

Співзвучними із такою оцінкою є й думки експертів: «*Протиріч у культурній, освітній та історичній політиці, які б ускладнювали українсько-словацьке транскордонне співробітництво, набагато менше, ніж з іншими нашими західними сусідами – такими, як Угорщина, Румунія та Польща. Це проявилося в наявному комплексі заходів у сфері культурної співпраці, запровадженні освітніх програм академічної мобільності. І, мабуть головне, в історичній ретроспективі ми не маємо зі Словаччиною територіальних претензій чи зазіхань на історичну спадщину одне одного»* (Експерт 5).

Більш конкретне запитання, яке виявляє характер міжетнічних відносин на рівні повсякдення стосувалося ставлення мешканців прикордонних територій Словаччини до людей, які приїжджають працювати в цю країну з України. Більш ніж 90 відсотків з усіх опитаних словаків різною мірою позитивно оцінюють це явище і тільки 5,3% – повністю негативно.

На запитання про забезпеченість в регіоні прав національних меншин словацькі респонденти відповіли таким чином: «такі права забезпечені в

основному» – 26,3%, «права національних меншин забезпечені повністю» – 21,1%. Ще 21,1% вагалися із відповіддю. Українські респонденти відповіли на це запитання таким чином: «забезпечені в основному» – 51,9%, «забезпечені повністю» – 24,0 %. Але є також критичні оцінки: «скоріше не забезпечені» – 16,5% і навіть «повністю не забезпечені» – 3,7%.

Також було з'ясовано чи доводилося респондентам особисто (чи членам їхніх сімей або родичам) стикатися у своїх населених пунктах з проявами дискримінації за етнічною ознакою. Понад 50% словацьких респондентів не стикалися із такими проявами. Проте 41,2% дали відповідь «так». Інтерв'юери відзначали, що такі відповіді можуть бути пов'язані із дискримінацією щодо осіб ромської національності. Що стосується українських респондентів, то 80,9% із них дали відповідь «ні», а 12,3% – «так». Можна припустити, що остання оцінка може бути зумовлена дискусіями навколо «русинського питання» на Закарпатті.

На запитання щодо впевненості у відсутності в майбутньому в регіонах проживання респондентів міжнаціональних конфліктів були отримані несподівано тривожні відповіді як від словацьких, так і від українських респондентів. 42,1% опитаних словаків відповіли, що такої впевненості не вистачає, а ще 31,6% обрали відповідь «важко сказати, вистачає чи ні». Тільки 21,1% стверджують, що такої впевненості цілком вистачає. Ще складніша ситуація на Закарпатті. Тут респонденти дали такі відповіді: 40,9% – «не вистачає», 37,2% «важко сказати, вистачає, чи ні». І тільки 18,0% стверджують: «вистачає».

Припускаємо, що таку невідповідність позитивних оцінок сучасного стану міжнаціональних відносин у прикордонних регіонах Словаччини та України і невпевненість у відсутності конфліктів у майбутньому можна пояснити загрозливим впливом зовнішніх факторів: з одного бок, гострою міграційною кризою в Європейському Союзі, з другого – анексією Росією Криму та подіями на Сході України.

Виходячи із змісту релевантного наукового дискурсу у роботу була сконструйована концептуальна схема дослідження транскордонних взаємодій,

які розглядалися у єдності трьох таких вимірів як інституційний, соціокультурний та соціально-економічний. Таку латентну структуру соціальних аспектів транскордонної взаємодії надалі було верифіковано статистично із використанням конфірматорного факторного аналізу. За умовами конфірматорного факторного аналізу верифікується наперед задана модель латентних укрупнених змінних (див. табл. 3.12.).

Таблиця 3.12

Інструментарій, використаний у конструюванні трифакторної моделі вимірів розгортання транскордонної мобільності та співробітництва

Укрупнені змінні, що увійшли до складу моделі	Факторні навантаження показників для України[5]	Показник альфа-Кронбаха для України	Факторні навантаження показників для Словаччини [6]	Показник альфа-Кронбаха для Словаччини
Соціально-економічний вимір	0,863	0,735	0,890	0,804
Етнокультурний вимір	0,849	0,615	0,856	0,704
Інституційно-організаційний вимір	0,755	0,687	0,794	0,735

Джерело: авторська розробка

Статистичні тести на внутрішню узгодженість укрупнених показників були проведені для двох вибіркових сукупностей – української та словацької (n=498 та 448 відповідно).

Прикордонну політику іноді сприймають як такий собі двосічний меч, який може приносити і користь і загрози. Якщо переваги і здобутки переважають втрати та недоліки – управління транскордонними взаємодіями може вважатися відносно успішним, таким, що має позитивну динаміку. У

[5] Факторне моделювання проведене методом головних компонент. Величина критерію адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна (КМО) – 0,667, значення р-рівня критерію багатовимірної нормальності для розподілу змінних (критерій сферичності Барлета) – 0,000. Ця однофакторна модель пояснює – 67,8% дисперсії.

[6] Факторне моделювання проведене методом головних компонент. Величина критерію адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна (КМО) – 0,680; значення р-рівня критерію багатовимірної нормальності для розподілу змінних (критерій сферичності Барлета) – 0,000. Ця однофакторна модель пояснює – 71,9% дисперсії.

цьому сенсі дослідження стану і динаміки транскордонних взаємодій може спиратися на теоретичні засади так званого принципу Парето та його розгорнутої інтерпретації у межах неоінституціональної теорії.

Принцип Парето був сформульований Дж. М. Юраном і названий ім'ям італійського соціолога Вільфредо Парето [169]. Принцип полягає у спостереженні про те, що приріст загального блага буде відбуватися щоразу, коли хтось із громадян або група в результаті тих чи інших змін (в тому числі в результаті встановлення тих чи інших правових інститутів) збільшує свій особистий добробут за умови, що ніхто інший не зазнає втрат. Зрозуміло, що принцип Парето описує ідеальний стан, який навряд чи може мати місце в реальності. Неоінституціоналісти Н. Кальдор (Nicholas Kaldor) та Дж. Хікс (John Hicks) запропонували теоретичне спрощення цього принципу із метою переведення його із статусу ідеальної моделі у операціональний концепт [160]. Метод Кальдора-Хікса зазвичай використовується для моніторингу потенційних покращень, а не досягнення декларованих цілей управління в тій чи іншій сфері. Вони використовуються для визначення того, чи змінюється ситуація у напрямку до відповідності принципу Парето. Відповідно до принципу Парето доцільно визначати позитивні зміни управління транскордонними взаємодіями як приріст рівня задоволеності мешканців прикордоння наслідками політики, які співставляються із невдоволенням мешканців щодо цієї політики та інтерпретуються експертами.

У нашому емпіричному дослідженні було верифіковано низку гіпотез щодо транскордонних взаємодій на українсько-словацькому прикордонні (див. табл. 3.13). Згідно із загальною гіпотезою-підставою, ставлення опитаних мешканців прикордоння до інституційних, соціально-економічних та соціокультурних аспектів транскордонної співпраці та мобільності диференціюються за низкою соціально-демографічних та соціально-економічних характеристик, а також за країною проживання респондентів. Було виявлено, що окремі соціально-демографічні характеристики (такі як вік та стать респондентів) не пов’язані із диференціацією транскордонних взаємодій

респондентів. Натомість країна проживання (і громадянство) опитаних мають істотне значення щодо відповідних оцінок досвіду.

Таблиця 3.13

Результати верифікації гіпотез емпіричного дослідження тарнскордонних взаємодій на українсько-словацькому прикордонні

Гіпотеза-підстава: припускаємо, що ставлення до інституційних, соціально-економічних та соціокультурних аспектів транскордонних взаємодій та відповідний досвід жителів українсько-словацького прикордоння диференціюються за низкою соціально-демографічних та соціально-економічних характеристик.	Гіпотеза підтвердилася повністю.
Гіпотези-наслідки:	
Припускаємо, що транскордонна мобільність українців та словаків має циркулярний характер.	Гіпотеза підтвердилася частково.
Припускаємо, що для українських жителів прикордоння значення сусідства та відносин із Словаччиною буде більшим, аніж для словацьких жителів прикордоння.	Гіпотеза підтвердилася повністю.
Припускаємо, що існує взаємозв'язок поміж матеріальним становищем респондентів та тим, яку вагу останні надають транскордонним відносинам.	Гіпотеза підтвердилася частково.
Припускаємо, що українські жителі прикордоння більш критично, аніж словаки оцінюють функціонування служб, які забезпечують роботу інституту кордону – митної та прикордонної служб.	Гіпотеза підтвердилася частково.
Припускаємо, що жителі словацького прикордоння більшою мірою задоволені режимом перетину кордону з Україною, аніж мешканці українського прикордоння.	Гіпотеза підтвердилася повністю.
Припускаємо, що жителі українського і словацького прикордоння оцінюють свою поінформованість про відносини між двома країнами як недостатню.	Гіпотеза підтвердилася повністю.
Припускаємо, що жителі українського і словацького прикордоння оцінюють досвід історичних взаємодій двох народів як такий¸ що справляє позитивний вплив на сьогодення українсько-словацьких відносин.	Гіпотеза підтвердилася повністю.
Припускаємо, що ставлення жителів словацького прикордоння до українців, які відвідують Словаччину є здебільшого позитивними	Гіпотеза підтвердилася повністю.
Припускаємо, що як у жителів українського так і у жителів словацького прикордоння існують побоювання щодо загроз мирним міжнаціональним відносинам у регіоні в майбутньому.	Гіпотеза підтвердилася повністю.

Джерело: авторська розробка

Отримані результати засвідчують наявність комплексного взаємозв'язку низки соціально-демографічних та поведінкових характеристик мешканців українсько-словацького прикордоння з практиками транскордонної мобільності та транскордонної співпраці. Для українців, які охарактеризували своє матеріальне становище як відносно добре, притаманне ставлення до українсько-словацьких відносин як до більш важливих. Двовимірний аналіз отриманих результатів та застосування тестів Chi square та One way Anova підтвердили статистичну значимість взаємозв'язку поміж цими двома змінними ($p<0,05$).

Виявлено, що значна частина транскордонних переміщень словаків і українців на ділянці українсько-словацького кордону має циркулярний характер. З часом частка циркулярних переміщень зростає. Водночас міграційний транскордонний рух не є цілковито циркулярним і певна частка українських громадян перетинає кордон з метою довготривалого чи постійного проживання.

Виявлено, що для населення українських прикордонних територій двосторонні українсько-словацькі відносини є значно важливішими, аніж для мешканців прикордонних словацьких регіонів. Так, понад 10% опитаних українців вважає такі відносини «дуже важливими». У той же час вказану альтернативу не обрав ніхто з опитаних громадян Словаччини. Натомість понад 30% опитаних словаків зазначили, що відносини із сусідніми регіонами України не мають для них практично ніякого значення. Подібних відповідей серед українців виявилося майже наполовину менше (19,1%). Оцінюючи наявність українських трудових мігрантів на ринку праці Словаччини більше ніж 90 відсотків опитаних словаків різною мірою позитивно оцінили це явище і тільки 5,3% – повністю негативно.

Українські респонденти значно критичніше оцінюють діяльність українських служб, які забезпечують функціонування кордону, аніж це роблять словацькі респонденти. Словацькі респонденти вище оцінювали як якість роботи державних служб обох країн, які забезпечують функціонування кордону, так і загальні можливості своєї транскордонної мобільності. У

респондентів обох країн переважає думка про те, що вони є не дуже добре поінформованими чи взагалі не поінформованими (83% словацьких респондентів обрали цю відповідь та 84% українських).

У дослідженні не виявлено конфліктогенних чинників пов'язаних із історією взаємодій двох спільнот. Водночас 42,1% опитаних словаків відповіли, що у них не вистачає впевненості у тому, що в їхньому регіоні не буде міжнаціональних конфліктів, а ще 31,6% обрали відповідь «важко сказати, вистачає чи ні». Тільки 21,1% стверджують, що такої впевненості цілком вистачає. Ще складніша ситуація на Закарпатті. Респонденти дали такі відповіді: 40,9% – «не вистачає впевненості», 37,2% «важко сказати, вистачає, чи ні». І тільки 18,0% стверджують: «вистачає впевненості у тому, що міжнаціональних конфліктів не буде». Верифікація запропонованого авторського інструментарію продемонструвала його значну прикладну цінність, адже дає можливість, за умови проведення трендових досліджень, різнобічно монітрити стан та динаміку транскордонних взаємодій на різних ділянках державного кордону.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі представлено результати компаративного аналізу українських та зарубіжних емпіричних досліджень кордонів і транскордонних взаємодій та поглиблено розглянуто соціальні аспекти транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні в історії та на сучасному етапі у наявних дослідженнях, в тому числі й за участі дисертантки.

Щодо закордонних досліджень прикладного характеру, у розділі здійснено евалюацію найголовніших з них на прикладі баз даних Євробарометру. Підкреслено, що в цих дослідженнях ще недостатньо уваги звертають на події і процеси на новому східному кордоні ЄС, але і в них містяться важливі для цієї дисертаційної роботи позиції, передусім класифікація існуючих проблем розвитку транскордонних взаємодій та

виокремлення головних напрямків транскордонної співпраці, аплікованої згодом автором до реалій україно-словацького прикордоння.

Виокремлено ті проекти, які здійснювалися із застосуванням положень системної методології та моделювання, представлених у першому розділі дисертаційної роботи. Їх конкретизація знайшла свій прояв у системно-прикладних вимірюваннях транскордонних процесів і взаємодій на основі складних атрибутивних ознак, внаслідок чого аргументовано доцільність використання такого методу як експертна оцінка з «суб'єктивними» одиницями вимірювання. Останнє також є деталізацією запропонованих у першому розділі теоретичних положень соціологічного конструктивізму з його увагою до суб'єктивних характеристик досліджуваних явищ і процесів з боку операторів-експертів. Наголошено на прикладному значенні системного аналізу з двома його головними функціями у річищі обраної проблематики дисертаційного дослідження.

У розділі обґрунтовано наукову доцільність використання глобального моделювання на основі методології системного аналізу, а також здійснено практичну аплікацію положень системного підходу та процедур моделювання до низки конкретних сфер життєдіяльності суспільства. У процесах такого моделювання особливо наголошено на можливостях таких його різновидів, як суттєво-змістове та формально-кількісне. Окрему увагу у розділі приділено розробці низки соціальних показників, доречність яких у дослідженнях транскордонних взаємодій можна вважати доведеною і застосованою дисертанткою на практиці. Виокремлено основні індекси транскордонних взаємодій, які слід потрактовувати як приклади інтегрального та співвідносного вимірювання; декілька з них були апробовані дисертанткою у наступній частині цього розділу.

Наголошено на тому, що сучасні процеси глобалізації здійснюють суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток усіх країн світу. У багатьох аспектах цей вплив раніше суттєво послаблював роль інституту держави, посилюючи натомість роль інших суб'єктів, таких як місцеві

спільноти та органи самоврядування, громадські організації, транснаціональні компанії та ін. Нині ж відбувається згортання процесів глобалізації з нарощуванням ваги регіональних і локальних чинників та повернення значення і ролі національних держав. Акцентовано, що загальносвітові та регіональні тенденції постають в Україні також у суперечливій формі, що виявляється і в транскордонному співробітництві регіонів України з регіонами-сусідами країн ЄС. Емпіричні соціологічні дослідження цієї теми є наразі поодинокими, що унеможливлює якісний науковий супровід функціонування державного кордону та інших формалізованих різновидів транскордонної співпраці, таких як єврорегіони. Водночас зазначено, що в останні роки дослідження українських вчених у цьому ракурсі значно активізувалися. У цій частині розділу автором здійснено аналітичні процедури оцінювання стосовно низки проектів як пілотажного, так і систематизованого характеру, виконаних співробітниками таких наукових осередків, як Інститут регіональних досліджень ім. М. Долішнього НАН України (м. Львів) та Інститут транскордонного співробітництва (м. Ужгород). Підкреслено, що з часом виконання цих проектів супроводжувалося систематичним залученням до них учасників – вчених з країн прикордоння. У виконуваних ними проектах та у відповідних колективних монографіях та збірках наукових праць знайшли свою реалізацію ідеї системного вивчення кордонів і транскордонних взаємодій, конкретніше – транскордонної мобільності і співробітництва. Особливу увагу приділено процесам управління транскордонними взаємодіями, яке не може вважатися ефективним без належного соціологічного моніторингу.

У другій частині розділу запропоновано історико-соціологічний огляд досвіду українсько-словацьких транскордонних взаємодій відповідно до так званого історичного повороту в соціальних науках. Окреслено суперечливі аспекти таких взаємодій, зокрема, у соціокультурному вимірі. Розглянуто результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження, яке було проведене в рамках проекту *«Інформаційне забезпечення та*

імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України» за участі автора, а також соціологічну інформацію, отриману дисертанткою внаслідок здійснення глибинних напівструктурованих інтерв'ю з українськими та словацькими експертами.

Наголошено, що населення прикордонних територій та їх життєдіяльність по різні боки кордонів пов'язані низкою суперечливих чинників, зокрема, коли йдеться про етнічні меншини, які проживають на прикордонні. У випадку українсько-словацького кордону йдеться про групу населення із самоназвою «русини», які в сусідніх країнах (Україні та Словаччині) мають різний правовий статус – статус етнічної меншини в Словаччині та жодного офіційного статусу в Україні. Акцентовано на тому, що така ситуація великою мірою детермінована дисонансом в історичних традиціях становлення національної ідентичності в Україні та Словаччині. Зокрема, саме цим були викликані різні оцінки українськими та словацькими експертами ступеню реалізації потенціалу обох діаспор у транскордонній співпраці, а відмінні статуси меншин зумовили різні домінуючі аспекти цього співробітництва у двох державах: з боку України – протидію сепаратизму на Закарпатті, з боку Словаччини – потребу маркування і закріплення культурних прав русинів. Втім, підкреслено, що виявлені ризики в системі транскордонного співробітництва обох країн носять поміркований, часто латентний характер і не загрожують виникненню гострих міждержавних конфліктів. Навпаки, сучасні процеси транскордонної мобільності та формування транснаціональних ринку праці і ринку надання освітніх послуг посилюють соціальну інтеграцію транскордонних регіонів. Підкреслено, що для кращого розуміння, вивчення й організації транскордонного співробітництва важливо зважати на громадську думку населення, яке проживає поблизу кордону. Оцінка настроїв жителів прикордоння, її порівняльний аналіз неможливі без залучення соціологічного супроводу процесів транскордонного співробітництва на кордоні Словаччини та України, особливо в умовах пандемії коронавірусу COVID-19,

які істотно вплинули як на процеси транскордонної взаємодії країн, так і на їх конкретні прояви у вигляді сучасної транскордонної мобільності і співпраці.

В інституційному вимірі виявлено, що оцінка режиму перетину кордону та функціонування служб, які забезпечують роботу інституту кордону (митної та прикордонної служб) жителями українського та словацького прикордоння різняться. Перші оцінюють інституційні аспекти перетину кордону значно критичніше і задоволені ними значно нижчою мірою. У соціально-економічному вимірі з'ясовано, що фактичні взаємозв'язки між жителями прикордоння мають істотне соціально-економічне значення, про що свідчить виявлений позитивний взаємозв'язок поміж матеріальним становищем жителів прикордоння та практиками транскордонної мобільності. Водночас стан поінформованості про співпрацю України та Словаччини серед населення прикордоння двох країн є незадовільним. Доведено, що жителі Закарпаття значно більшою мірою залучені до практик транскордонної мобільності, аніж жителі прикордонних регіонів Словаччини. У соціокультурному вимірі проаналізовані уявлення населення прикордоння про стан та майбутні виклики й загрози міжнаціональним відносинам у власній та сусідній країні, ставлення резидентів країни до прибулих з сусідньої країни та оцінка ними історичного досвіду відносин з сусідньою країною як чинника, що сприяє чи перешкоджає транскордонній співпраці.

Частиною дослідження була опрацьована за участі автора системна методологія та методика аналізу, яка базується на застосуванні індексів, які оцінюють у кількісному і якісному вимірі різні аспекти стану транскордонних взаємодій. Шляхом експертних оцінок було виявлено питому вагу кожної із складових у загальному значенні індексу. Усі складові інтегрованого показника розвитку транскордонних взаємодій розглянуто на мікро-, мезо-, макро- та інтрарівнях. Окремою складовою індексу розвитку транскордонних взаємодій є вивчення масових та експертних уявлень про

перешкоди на шляху реалізації транскордонних взаємодій, що фокусуються на таких проблемах транскордонної співпраці: 1) правові чи адміністративні перешкоди; 2) географічна доступність; 3) мовні відмінності; 4) соціальні та економічні відмінності; 5) культурні відмінності. Описана методика апробована емпірично в дослідженні «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України», а також в опитуваннях експертів з обох країн. Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [10; 11; 12; 126; 127].

ВИСНОВКИ

Структура дисертаційної роботи, визначення її мети та завдань засновані на двох основних методологічних принципах: по-перше, на доконаному тренді зростання варіативності сучасного наукового знання в цілому, що викликає потребу обміну сенсами і врахування інтерфейсів різних наукових дисциплін стосовно досліджуваних явищ, а по-друге, на визнанні мультипарадигмальності сучасної соціології. До цієї загальної тенденції додаються дві принципово нових ситуації для дослідників із усіх ланок наукового знання: перша з них полягає у зменшенні сили та ваги глобалізаційних процесів у світі за рахунок зростаючої регіоналізації і поверненні впливів і значення національних держав; друга – зумовлена посиленням чинників іммобільності населення.

Відповідно до цих тенденцій здійснено порівняльний аналіз головних понять дослідження – простору, кордонів, транскордонних взаємодій – у низці соціогуманітарних наук. Виявлено, що найбільшим потенціалом для примноження соціологічного знання щодо простору, кордонів і транскордонних взаємодій володіють науки про міжнародні відносини та державне управління, а також політичні науки.

У дисертації представлено соціологічну концептуалізацію феномену кордонів і транскордонних взаємодій як процесу, результатом якого є авторська концептуальна модель вивчення зазначених феноменів на прикладі українсько-словацьких взаємин. Головним методологічним джерелом дослідження є теорії та концепції, що складають некласичну і постнекласичну метапарадигми з підключенням когнітивних потенціалів просторового повороту, повороту мобільності, історичного повороту. Всі ці селективні процедури реалізовані в межах новітньої версії системного підходу щодо неадитивних характеристик сучасних соціумів.

У роботі аргументовано, що простір – це відкрита багатовимірна система природного і/або штучного, неентропійного походження, реальне і/або уявне утворення, здатне до самооновлення, саморегуляції, а також переконфігурації

своїх складових. Кордони є внутрішніми системними характеристиками простору в єдності своїх об'єктивних і суб'єктивних властивостей, тобто маркерів територіальності та просторово-ментальних уявлень людей; відзначаються мобільністю, здатністю до перманентних трансформацій. Кордон мислиться як процес, наслідком якого є його перетворення на соціальний інститут. Транскордонні взаємодії є частиною транскордонної системи суспільства – самоорганізованої сукупності компонентів об'єктивного та суб'єктивного походження. Прикордоння тлумачимо як місце творення соціальної реальності нової якості, де виникають нові соціальні групи, практики та ідентичності. Прикордонні регіони та процес їх конструювання відбувається за безпосередньої участі низки суб'єктів та створює широке соціальне підґрунтя для плідної транскордонної співпраці.

Теоретичну основу дисертації втілено в авторську програму емпіричного кількісного дослідження та апробовано у дослідженні «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України», реалізованому за участі автора. Отримані результати свідчать про особливості соціальних практик жителів українсько-словацького прикордоння в трьох вимірах. В інституційно-організаційному вимірі з'ясовано, що оцінки респондентами ефективності роботи прикордонної та митної служби, консульської служби, а також практик перетину кордону є досить критичними. Для словацьких респондентів притаманний вищий рівень оцінки ефективності названих служб, а для українських респондентів властивою є вища критичність. У соціально-економічному вимірі виявлено наявність значимого статистичного взаємозв'язку поміж практиками інтенсивної транскордонної мобільності та соціальним самопочуттям респондентів: транскордонна мобільність виступає корелятом соціального благополуччя, а іммобільність – корелятом низького рівня суб'єктивного матеріального добробуту. Для соціокультурного виміру уявлень населення українсько-словацького прикордоння притаманний високий рівень уявлень про безконфліктний досвід двосторонніх відносин та

спрямованість на розбудову добросусідських відносин. При цьому як рівень поінформованості, так і рівень уявлень про важливість транскордонних відносин двох країн є вищим серед українських респондентів. Загалом головним завданням двостороннього діалогу на поточному етапі є перехід від констатації безконфліктності та безпроблемності двосторонніх відносин до реалізації спільних ініціатив.

Зафіксовано суттєве згортання практик транскордонної мобільності між Україною та Словаччиною, спричинене карантинними обмеженнями у період пандемії COVID-19. На думку експертів, лише два різновиди транскордонної мобільності між країнами (медичний і науково-освітній) залишилися незмінними на фоні істотного зменшення інших. Це спонукає оцінити реальну динаміку транскордонних процесів як зростаючий стан іммобільності.

У межах експертного опитування зафіксовані практично схожі уявлення про заходи оптимізації транскордонних взаємодій на українсько-словацькому прикордонні: необхідність активної підтримки громадських ініціатив, розроблення узгоджених концепцій економічного і соціального розвитку прикордонних територій Словаччини та України як основи для спільних проектних пропозицій національним інституціям, інституціям ЄС та донорським організаціям; створення диверсифікованої системи інститутів транскордонного співробітництва; необхідність децентралізації тощо. В ієрархії дієвих засобів регулювання транскордонної мобільності та співпраці українські експерти віддали першість таким позиціям, як розвиток національного та міжнародного законодавства, натомість словацькі експерти – непрямим, економічним засобам регулювання транскордонної мобільності, а також обмежувальним механізмам.

На підставі евалюації інституційних практик транскордонної мобільності та співпраці на прикладі українсько-словацького кордону розроблено практичні рекомендації щодо їх вдосконалення й оптимізації в діяльності органів управління різного рівня, а також недержавних організацій, виявлено проблемні аспекти практик перетину кордону та запропоновано заходи із

вирішення цих проблем. Частина їх вже була втілена у практику управлінської роботи та освітньо-інформаційної діяльності низки НГО як в Україні, так і у Словаччині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Азарова Т.В., Абрамов Л.К. Технологія оцінки соціальних програм та проектів. Кіровоград: ІСКМ, 2007. 100 с.

2. Артьомов І.В. Транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України. Ужгород: Ліра, 2009. 520 с.

3. Афонін Е.А., Бєльська Т.В. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2013. № 4. С. 9–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2013_4_4 с. 11.

4. Барбаков О.М. Регион как объект управления. Социологическое исследование. 2002. № 7. С. 97–98.

5. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. М.: Прогресс-Традиция, 2001.

6. Бенчак О. Практичні рекомендації суб'єктам як компонент реалізації проекту транскордонного співробітництва. *K inovácii Slovensko – Ukrajinskej cezhraničnej spolupráce:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Стара Лесна, Словацька Республіка, 16-17 берез. 2017 р. С.171–182.

7. Бенчак О. Транскордонне співробітництво як фактор кроскультурного розвитку. *Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування:* матеріали наукового круглого столу / В. М. Судакова, Н. Б. Отрешко та ін. Інститут культурології НАН України, Київ, 29 берез. 2018р. С. 267–283.

8. Бенчак О.Ф. Проблематика кордонів і транскордонних процесів у соціогуманітарних науках. *Грані: наук.-теорет. альманах.* Дніпро, 2018. Т. 21. № 11. С. 62–69.

9. Бенчак О., Гайдош М., Конєчні С., Устич С. Від аналізу до конкретних дій: інноваційні підходи до зміцнення транскордонного співробітництва між

Україною та Словаччиною. Кошице: Центр суспільних і психологічних наук Словацької академії наук, 2017. 62 с.

10. Бенчак О., Гайдош М., Рафаельсен Р-Й., Устич С. Концепція емпіричного соціологічного дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва. Ужгород: ІТС, 2017. 137 с.

11. Бенчак О., Гайдош М., Рафаельсен Р-Й., Устич С. Посібник з емпіричного соціологічного дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва. Ужгород: ІТС, 2017. 88 с.

12. Бенчак О., Гайдош М., Устич С., Фордал Л. Практичні рекомендації вищим керівним інституціям Європейського Союзу, органам державного управління та місцевого самоврядування, громадським організаціям щодо ефективної імплементації північного досвіду транскордонного співробітництва. Ужгород: ІТС, 2017. 80 с.

13. Бенчак О., Устич С. Емпіричне соціологічне дослідження транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні: монографія / за заг. ред. С. І. Устича. Ужгоод: ТОВ «РІК-У», 2018. 288 с.

14. Бенчак О., Устич С. Аналіз результатів емпіричного соціологічного дослідження транскордонного співробітництва / за заг. ред. С.І. Устича. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. 64 с.

15. Бенчак О., Устич С. Карпатський єврорегіон як транскордонна міжрегіональна ідентичність. *Регіон – 2018: стратегія оптимального розвитку:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Харків, 8–9 листоп. 2018 р. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018. С.45–50.

16. Бенчак О., Устич С., Ровт А. Історія, що об’єднує. Нариси новітнього транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні: монографія / за заг. ред. С. Устича. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2017. 456 с.

17. Божко Л.Л. Трансформация взглядов в контексте междисциплинарных исследований границ. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность, 2010* (10). С. 73–80.

18. Будкін В. С. Прикордонне співробітництво в системі адаптації економіки України до європейського економічного простору. *Проблеми співробітництва прикордонних територій України і Польщі.* Варшава–Київ, 1993. С. 170–175.

19. Вишняк О. Регіон як чинник електоральної поведінки. Соціальні виміри суспільства. 2016 р. Вип. 8 (19). Київ: Ін. соціол. НАН України, 2016. С. 155–163.

20. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*/ за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціол. НАН України, 2008. С. 331– 342.

21. Воротнюк М. Аудит зовнішньої політики. Словаччина: погляд на Україну крізь російські окуляри. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/07/14/7051829/ (дата звернення 14.07.2016).

22. Воротнюк М. Дискусійна записка щодо українсько-словацьких відносин. *Рада зовнішньої політики «Українська призма».* URL: prismua.org/honeymoon-ukrainian-slovak-relations/

23. Вульф Л. Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / пер. з англ. С. Біленького і Т. Цимбала. Київ: Критика, 2009. 592 с.

24. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. Торонто – Львів: Літопис УПА, 2001.

25. Гайдукова О. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку транскордонного співробітництва. *Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки.* 2014. Вип. 27. С. 338–344. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvbdfa_2014_27_53

26. Гарагонич В.В. Транскордонне співробітництво України: мости через кордони: монографія. Ужгород: Карпати, 2011.

27. Гвишиани Д.М. Материалистическая диалектика – философская основа системных исследований. *Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник.* Москва: Наука, 1980. 384 с.

28. Горелова Г.Л., Мельникова Е.И. Основы прогнозирования систем. Москва: Наука, 1986. 285 с.

29. Довідка Адміністрації державної прикордонної служби України від 20.11.2020 № 42/Б-2403.

30. Дювель Ф. Пространственная мобильность населения: индикаторы, категории и типологии. Методология и методы изучения миграционных процессов: междисциплинар. учеб. пособ. / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. Центр миграционных исследований. Москва, 2007. 370 с.

31. Зиммель Г. Рама картины. Эстетический опыт. *Социология вещей: сборник статей* / под ред. В. Вахштайна. Москва: Издательский дом «Территория будущего». 2006 г. С. 48–53.

32. Европейский анализ: Белоруссия продолжает придерживаться политики баланса между Россией и ЕС. URL: http:/xpressa.ru/translates/453-evropejskij-analiz-belorussiya-prodolzhaet.html.

33. Ежов И.В. Сущность и границы «духовного Я» как субъекта духовнонравственного самосознания личности. Мир психологии. 2008. № 3. С. 75−87.

34. Зборовский Г. Е. Метапарадигмальная модель теоретической социологии. *Социс.* 2008. № 4. С. 3–15.

35. Индекс глобализации стран мира по версии KOF. URL: https://gtmarket.ru/ratings/kof-globalization-index/info

36. Исакова Н., Красовская О., Грига В., Велтер Ф., Смоллбоун Д. Перспективы развития предпринимательства и трансграничное сотрудничество: анализ взаимовлияния на примере западноукраинских областей. Социология: теория, методы, маркетинг. 2008. № 2. С. 151–164.

37. Истон Д. Категории системного анализа политики. Антология мировой политической мысли. Зарубежная политическая мысль XX в. Москва, 1997. Т. II. 258 с.

38. Інтегральний регіональний індекс людського розвитку 2017 рік. Регіональний людський розвиток: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf. С. 72.

39. Іщенко О. Національний досвід реалізації транскордонних проектів. *Ефективна економіка.* 2016. № 10. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/efek_2016_10_4.pdf

40. Карпатський Горизонт 2013 – обговорення перспектив операційної програми ЄС для регіону Карпат. URL: http://euroregionkarpaty.com.ua/2010-03-21-01-23-17/127-q-2013-q-.html.

41. Коваліско Н., Ровенчак О., Ілик Х. Основні характеристики сучасної української міграції до Польщі. *Українсько-польський досвід єврорегіональної співпраці.* Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu Jarosław. 2018 p. С. 155–188.

42. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2010 р. № 1. С. 107–124.

43. Количественные методы в исторических исследованиях: учеб. пособ. / под ред. И.Д. Ковальченко. Москва.: Высшая школа, 1984. 384 с.

44. Колосов В. А. Парадоксы глобализации и новое «огораживание» в современном мире. *Региональные исследования. Специальный выпуск* / отв. ред. А.П. Катровский и В.А. Колосов. 2018. № 3. С. 9–18.

45. Колосов В.А. Теоретические подходы в изучении границ. *Введение в исследование границ* / под ред. С.В. Севастьянова, Ю. Лайне, А.А. Киреева. Владивосток: Дальнаука, 2016. С. 35–63.

46. Колосов В. Теоретическая лимология: новые подходы. *Международные процессы*. 2003. № 3, сентябрь–декабрь. С.44–59.

47. Колосов В.А., Зотова М.В., Себенцов А.Б. Барьерная функция российских границ. *Известия Российской академии наук. Серия географическая.* 2016, Вып. (5), С. 8-20. URL: https://doi.org/10.15356/0373-2444-2016-5-8-20

48. Кононов И.Ф. Пространственный поворот в социологической теории: перспективы развития. *Методологія. Теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: з*бірник наукових праць. 2013р. Вип. 19. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. 2013. С. 151–157.

49. Кононов І.Ф. Регіон як наукова проблема. *Освіта Донбасу*. Луганськ, 2001. № 1 (87). С. 18–22.

50. Концепція емпіричного соціологічного дослідження словацько-українського транскордонного співробітництва. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18256/3/Concept%20UA.pdf

51. Корневец В., Федоров Г. Єврорегіони – новий формат взаємодії. *Космополіс*. 2008. № 2 (21). С. 78–85.

52. Куриляк М. Еволюція концепції «Європи регіонів» у рамках регіональної політики ЄС. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 2 (52). С. 60–67.

53. Кутуєв П. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка. *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.* 2003. Вип. 24. С. 146–158.

54. Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. Київ: Сталь, 2005. 500 с.

55. Ларичев О.И. Системный анализ и принятие решений. *Диалектика и системный анализ.* Москва: Наука, 1986. С. 86–93.

56. Лендьел М. А. Субсидиарность как принцип социально-политической организации: теоретические истоки и украинские перспективы. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія.* 2015 (12). С. 211–217.

57. Летопись жизни и деятельности Д.И. Менделеева. Ленинград: Наука, 1984.

58. Лефевр А. Производство пространства / пер. с фр. И. Стаф. Москва: Strelka Press, 2015. 432 с.

59. Ліпін М. Просторовий поворот» на перехресті історії. *Вісник КНТЕУ*. 2017. № 2. С. 41–54.

60. Лукьянченко Н.В. Границы и контексты как ключевые аспекты социально-психологического ракурса исследования идентичности. *Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева.* 2011. № 3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/granitsy-i-konteksty-kak-klyuchevye-aspekty-sotsialno-psihologicheskogo-rakursa-issledovaniya-identichnosti (дата звернення: 16.10.2020).

61. Макарычев А. Безопасность: Трудности перевода? *Евразийский Дом.* 2006. 24 авг. URL: http://www. eurasianhome.org/xml/t/ expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=768.

62. Макарычев А. Мишель Фуко как теоретик безопасности : критическое прочтение концептов. *Мировая экономика и международные отношения.* 2008. № 3. С. 81–90.

63. Макарычев А.С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальне контексты. URL: http://www.policy.hu/ makarychev/rus8.htm

64. Максименко В.С. Паниотто В. И. Зачем социологу математика? Киев: Рад. шк., 1988. 150 с.

65. Малиновская Е. Международная мобильность населения в контексте общественных трансформаций в Украине. In: *Moldoscopie*. 2014, nr. 2(65), pp. 83-98. С. 84

66. Мацко-Демиденко Ірина Вікторівна. ДИСЕРТАЦІЯ Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини Соціологія. Київ – 2018. С. 47

67. Мікула Н.А., Толкованов В.В. Транскордонне співробітництво: посіб. Київ : Крамар, 2011. 259 с.

68. Міхно Н.К. Особливості формування поняття «регіон» у соціологічному дискурсі. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія».* 2012. Т. 18, кн. 2. С. 47.

69. Мулеев Е. «Транспортное поведение», «подвижность» и «мобильность»: к вопросу о концептуализации терминов. *Социологический журнал.* 2015. Т. 21. № 3. С. 8–28.

70. Новик И. Б. О моделировании сложных систем (философский очерк). Москва: Мысль, 1965. 335 с.

71. Новосад К.Я. Соціальні ризики міжнародної трудової міграції з України: Дис. канд. соц. наук: 22.00.04. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород; Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018.

72. Пачковський Ю., Рейман К. Місцева ідентичність та культурна спадщина в рамках українсько-польського культурного діалогу. *Транскордонна спадщина як основа польсько-білорусько-української співпраці. Європейський інструмент сусідства «Програма транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2014-2020».* Центр європейських проектів. Варшава, 2018 р. С. 99–124.

73. Подшивалкіна В., Мельник Т. Проблеми безпеки південних прикордонних регіонів України: гуманітарні виміри. *Матеріали доповідей учасників II Всеукраїнського конгресу із соціальної психології* «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи», Київ, 2019. С. 294 – 296.

74. Подшивалкина В. И., Бирюкова М. В. Проектирование будущего как контекст социологической рефлексии современного // *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління.* Збірка наукових праць. Т 3. Вип. 4. Харків: НТУ "ХПУ", 2017. С. 27-36. С. 31-32.

75. Подшивалкіна В., Мельник Т. Гуманітарні проблеми прикордоння: соціологічні виміри. *Ідентичність та соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі* / за ред. проф. Н. Коваліско, д-ра А. Єкатеринчука, проф. О. Лісеєнко, проф. Р. Радзіка. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, Lublin: Wydawnictwo UMCS. 2020. 224 с.

76. Подшивалкіна В. І., Пундєв В. В. Виклики сучасності: транскордонні та трансдисциплінарні перспективи. *Психологія та суспільство.* 2016. № 1. С. 134–136.

77. Притула Х., Цибульська О., Калат Я., Цісінська О.М. Сучасний стан і перспективи розвитку транскордонного співробітництва за участю прикордонних регіонів України: соціологічна оцінка. *Регіональна економіка*. 2016. № 2. С. 181–190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2016_2_24.

78. «Про транскордонне співробітництво»: Закон України від 24.06.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15.

79. Протокол № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними спільнотами або властями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_520#Text

80. Резник Ю. Социальная теория и теоретическая социология на пути интеграции. Социс. 2007. С. 1–17.

81. Розвиток транскордонного співробітництва : науково-аналітична доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор В.С. Кравців. Львів, 2015. 52 с.

82. Савицький Є. Сучасна парадигма розвитку транскордонного співробітництва в Україні: соціологічний вимір. *Геополітика України: історія і сучасність.* 2014. Вип. 2. С. 265–272. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/gpuis_2014_2_26

83. Седьмая рамочная программа Европейского Союза по научно-технологическому сотрудничеству. URL: http://www.ric.vsu.ru/ru/fp7/open_calls/ cooperation/fp7-ssh-2011-3/

84. Сизиков А. Динамика формирования транснационального культурного пространства в контексте глобализации: Дисс. канд. культ. наук: (24.00.01. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет культуры и искусств, 2005.

85. Смелзер Н. Проблеми соціології. Львів: Кальварія, 2004. 152 с.

86. Соколов А.Б. История исторической науки. Историография новой и новейшей истории: учеб. для академического бакалавраta. 2-е изд., испр. и доп. 2020. 309 с.

87. Сорокин П. А. Социальная мобильность / П.А. Сорокин. – Москва: Academia: LVS, 2005. – 588 с., с. 2

88. Стегній О.Г. Регіоналізм як об’єкт соціологічного дослідження / О. Г. Стегній, М. М. Чурилов. – К., 1998.

89. Струссова М. Соціологічна рефлексія транскордонного регіонального співробітництва у Словачинні. *Геополітика України: історія і сучасність :* зб. наук. праць. Ужгород : ЗакДУ, 2012. Вип. 8. С. 160–165.

90. Таршис Д. Висновки. Заключний коментар. Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво в Центральній Європі. Ужгород: Закарпаття, 1997. 58 с.

91. Токар П. Нові реалії сучасних кордонів. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2008. 317 с.

92. Тормошева В. Глобальная (им)мобильность в зеркале постмодернистских трансформаций: политический аспект. *Социологическое обозрение*. 2018. Т. 17. № 3. С. 329–345.

93. Тощенко Ж.Т. Парадигмы, структуры и уровни социологического анализа. Социс. 2007. № 9.

94. У "ковідному" 2020 році понад 11,25 млн українців виїжджали за кордон, Україну відвідали 3,4 млн іноземців 10:34 23.01.2021 https://ua.interfax.com.ua/news/general/718355.html

95. Урри Дж. Мобильности. Москва: Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012. 576 с.

96. Українські студенти у Словаччині: політики залучення, інтеграції та мотивація і плани студентів. 2018. URL: https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-u-slovachchyni-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv

97. Урри Дж. Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия. Москва: Высшая школа экономики, 2012. 336 с.

98. Усенко О. Державний кордон як соціальний інститут та соціокультурний конструкт: перспективи соціологічного аналізу. *Грані. 2015. Вип. 5.* С. 79–83.

99. Устинов В.А., Кузищин В.И., Павловский Ю.Н., Гусейнова А.С. Опыт имитационного моделирования историко-социального процесса. Вопросы истории. 1976. № 11. С. 91–108.

100. Устич С.І. Концепція оптимізації системи транскордонного співробітництва. *Оптимізація системи транскордонного співробітництва: концепція та її пілотна імплементація.* Ужгород: Ліра, 2012. С.4–40.

101. Устич С.І. Методологія системного дослідження транскордонних процесів та її соціальна імплементація: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 352 с.

102. Устич С.І. Розробка та імплементація системи індексації та моніторингу транскордонного співробітництва. *Соціальна психологія.* 2013. №3. С.162–174.

103. Устич С.І. Система індексації та моніторингу як інноваційний інструмент аналізу і управління транскордонним співробітництвом. Соціальні технології. *Актуальні проблеми теорії і практики.* 2013. Вип. 59–60. С. 293–303.

104. Устич С.І. Соціологічні парадигми транскордонних процесів. *Вісник Львівського університету. Серія : Соціологічна.* 2013. Вип. 7. С. 313–324. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2013_7_36

105. Файст Т. Транснациональная миграция и относительная оседлость в условиях глобализации / Т. Файст // Социальные и гуманитарные науки. Серия 11: Социология. – 2009. – № 4. – С. 119–127., s. 373

106. Фалтян Л. Соціологічний підхід до прикордонних відносин. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/10094?locale=uk

107. Фесенко А.М., Чорна В.О., Осіпова Є.М. Освітньо-трудова міграція освіченої молоді як тренд сучасної доби: соціологічний аналіз. Габітус, 2018. С. 130–136.

108. Хобта С.В. Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки.* 2012. № 23. С. 41–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluc_2012_23_5. С. 41

109. Цивилизационная структура современного мира: в 3 томах. Т.1. Глобальные трансформации современности / ред.: Ю.Н. Пахомов, Ю.В. Павленко. Київ: Наукова думка, 2006. 686 с.

110. Черниш Н.Й. Українська соціологія у пошуках загальної теорії в умовах міждисциплінарності. *Український соціум*. 2019. № 2. С. 9–34.

111. Черниш Н. Місце соціології транскордонних процесів у структурі соціологічного знання. *Геополітика України: історія і сучасність* : спецвипуск зб. наук. пр. / Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2014. Вип. 2 (13). С. 20–30.

112. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій : підручник. – Львів : Кальварія, 2003. – 543 с. С. 151.

113. Черняк Е.Б. Вековые конфликты. Москва: Международные отношения, 1988. 400 с.

114. Шабров О.Ф. Прикладная политология и политические технологии. *Политология:* учеб. Изд. второе. Москва: Национальный институт бизнеса, 2009. С. 267–279.

115. Щерба Г.І. Розвиток транскордонного співробітництва в українсько-польських єврорегіонах. *Вісник Одеського національного університету.* 2009. Т. 14. Вип. 2. С. 18–27.

116. Щерба Г.І. Роль єврорегіонів і транскордонного співробітництва у функціонуванні соціального простору в Європі. *Український соціум. Науковий журнал.* 2008. № 3. С. 41–53.

117. Allen J., Cochrane A. Beyond the Territorial Fix: Regional Assemblages, Politics and Power. Regional Studies. 2006. 41/9, p.1161–1175.

118. Ambrose S. Between Two Poles: The Last Two Decades of the Cold War. *Diplomatic History,* 1987. 11(4), 371-379. Retrieved June 25, 2020, URL: www.jstor.org/stable/24911775

119. Analýza: slováci cestujú za prácou najmä do Rakúska, Česka a Nemecka. URL: https://www.teraz.sk/ekonomika/analyza-za-pracou-do-zahranicia-cest/459833-clanok.html (13 квітня 2020)

120. Anthropological Locations Boundaries and Grounds of a Field Science EDITED BY AkhilGupta andJames Ferguson. University of California Press, Ltd. London, England. 1997.

121. Arthur W. B. The Nature of Technology: What it is and How it Evolves. Boston: The Free Press and Penguin Books, 2009. 297 p.

122. Balaz, Vladimir, Williams, Allan (2002). Transborder population mobility at a European crossroads: Slovakia in the shadow of EU accession. Journal of Ethnic and Migration Studies – J ETHN MIGR STUD. 28. 647-664. 10.1080/1369183021000032245. C. 648

123. Barth F. (1969). Ethnic Groups and Boundaries. Boston: Little, Brown.

124. Bauman Z. Globalization: The Human Consequences. New York: Columbia University Press. 1998.

125. Becker J. Speaking to The Wall: Reconceptualizing the US–Mexico Border "Wall" from the Perspective of a Realist and Constructivist Theoretical Framework in International Relations, Journal of Borderlands Studies, 2018. 1-13. URL: https://www.10.1080/08865655.2018.1482775.

126. Benčak Olesia, Gajdoš Marian, Rafaelsen Rune Gjertyn, Ustyč Serhij. Koncepcia empirického socilogického výskumu slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce. Uzhhorod: ITC, 2017. 135 s.

127. Benčak O. Odporúčania a návrhy na zvýšenie efektívnosti cezhraničnej slovensko-ukrajinsko spolupráce a projekt modelu jej inštitucionalizácie. Kosice (Slovak republic): Cetrum oločenských chologických vied Slovenskej akadémie vied, 2017. 12 s.

128. Benčak Olesia, Gajdoš Marian, Saposova Zlatica, Ustyč Serhij. Od analýz k intervenciám: Inovatívne prístupy k podpore cezhraničnej spolupráce medzi

Slovenskom a Ukrajinou. Cetrum oločenských chologických vied Slovenskej akadémie vied, 2017. 62 s.

129. Benčak Olesia, Gajdoš Marian, Nezinsky Eduard, Ustyč Serhij. From analyses to interventions: Innovative approach to fostering cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine. Kosice (Slovak Republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 2017. 62 p.

130. Benčak Olesia, Gajdoš Marian, Rafaelsen Rune Gjertyn, Ustyč Serhij. Príručka pre realizáciu empirického sociologického výskumu slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce. Uzhhorod: ITC, 2017. 87 s.

131. Benčak O., Gajdoš M., Rafaelsen R-Y., Ustyč S. Štúdie o skúsenostiach z nórsko-ruskej a slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce. Kosice (Slovak republic): Cetrum oločenských chologických vied Slovenskej akadémie vied, 2017. 364 s.

132. Benčak O., Ustyč S., Gajdoš M., Rafaelsen R-Y., Fordal L-G., Prykhodko V., Piasecka-Ustyč S., Mazur S. The study of the experience of the norwegian-russian and slovak-ukrainian cross-border cooperation. Kosice (Slovak republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 2017. 364 p.

133. Benčak Olesia, Gajdoš Marian, Nezinsky Eduard, Ustyč Serhij. From analyses to interventions: Innovative approach to fostering cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine. Kosice (Slovak Republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 2017. 62 p.

134. Benchak O. Borders and transboundary processes: new trends of state-space distribution. Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. пр. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2019. Вип. 1 (22). С. 82–102.

135. Benchak Olesia, Haydosh Marian, Rafaelsen Ryune Yertyn, Ustych Serhii. Concept of empirical sociological research of Slovak-Ukrainian Cross-Border Cooperation. – Uzhhorod: ITC, 2017. 131 p.

136. Benchak Olesia, Haydosh Marian, Rafaelsen Ryune Yertyn,Ustych Serhii. Manual of transborder cooperation empirical sociological research. Uzhhorod: ITC, 2017. 131 p.

137. Benchak O., Haydosh M., Ustych S., Fordal L. Practical recommendations for the supreme institutions of the European Union, the government and local authorities, non-governmental organizations on the effective implementation of the Northern crossborder cooperation experience. Uzhhorod: ITC, 2017. 18 p.

138. Benchak O., Ustych S. The essence, functioning and development of modern cross-border systems. Multiculturalism and diversity in the 21-st century. Book of Abstracts. International Academic Conference. Beregove, March 27-28, 2018. p. 397–400.

139. Bodily Exchanges, Bioethics and Border Crossing: Perspectives on Giving, Selling and Sharing Bodies Eds. E. Malmqvist, K. Zeiler. Abingdon: Routledge. 2016.

140. Borkowski P. J. Polityczne teorie integracji międzynarodowej, Warszawa, 2007.

141. Borocz J. Dual dependency and the informalization of external linkages: the case of Hungary. Research in Social Movements, Coflicts and Change. 1992. P. 22–35.

142. Camilleri J. States, Markets and Civil Society in Asia Pacific. *The Political Economy of the Asia-Pacific Region.* Vol. 1, 2000. P. 38-39.

143. Ceglowski J. Has Globalization Created a Borderless World? URL: http://people.tamu.edu/~aglass/econ452/Ceglowski_BordlessWorld.pdf

144. Checkel J. Social Constructivisms in Global and European Politics: A Review Essay. Review of International Studies, 2004. 30(2), 229-244. Retrieved October 14, 2020. URL: http://www.jstor.org/stable/20097911

145. Cochrane A., Pain K. A Globalizing Society? In D. Held (Ed.), A Globalizing World? Culture, Economic, Politics. London and New York: Routledge. 2000.

146. Delcour L. Shaping the Post-Soviet Space?: EU Policies and Approaches to region-builiding, Famham, England. 2011.

147. Die EUREGIO ist ein deutsch-niederländischer öffentlich-rechtlicher Zweckverband. URL: http://www.euregio.nl/

148. Diehl P., Goertz G., Y. Gallegos. (2019). Peace data: Concept, measurement, patterns, and research agenda. Conflict Management and Peace Science.

149. Duarte-Herrera C. Defining the US-Mexico Border as Hyperreality. 2001. 2. Pp. 139–165.

150. EU information systems supporting border control. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR19_20/SR_Border_control_EN.pdf

151. Eurobarometr. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.

152. Faltan L. Euroregiony a regionalny rozvoj na Slovensku, In: Regionalny rozvoj Slovenska v europskych integracnych kontextoch. NK UNESCO-MOST, Sociologicky ustav SAV, Bratislava, 2004.

153. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1998. 444 p.

154. Global Report 2017: Conflict, Governance and State Fragility Monty G. Marshall and Gabrielle Elzinga-Marshall Color, 52 pages, 16 figures, 2 tables Publisher: Center for Systemic Peace, 2017.

155. Gupta A, Ferguson J. Discipline and practice: “the field” as site, method, and location in anthropology. Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science. Berkeley: Univ. Calif. Press, 1997. P. 1–46.

156. Haas de, H., Czaika, M., Flahaux, M.-L., Mahendra, E., Natter, K., Vezzoli, S. and Villares-Varela, M. (2019), International Migration: Trends, Determinants, and Policy Effects. Population and Development Review, 45: 885-922. https://doi.org/10.1111/padr.12291

157. Held D. A Globalizing World? Culture, Economics, Politics. Routledge; 2nd Edition. 2004. 781 p.

158. Held D. *Regulating Globalization? The Reinvention of Politics. International Sociology*, 2000. 15(2), pp. 394–408.

159. Hendl J. Kvalitativní výzkum. Praha: Portál, 2012. 403 s.

160. Hicks J. The Foundations of Welfare Economics. *The Economic Journal.* 1939. 49 (196): 696–712.

161. Holdich T. H. Frontiers and Boundary Making. 1916.

162. Hotelling H. Stability in competition. *Economic journal 1929*. Vol. XXX1X. P. 51.

163. Eurobarometer synthesis. December 2016. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/cooperation/european-territorial/cross-border/eb_results/synthesis_en.pdf

164. Hurrell A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics. *Review of International Studies.* 1995. October. Vol. 21. P. 333.

165. Hyson C. D , Hyson W. P. The economic law of market areas. Quarterly journal of economics. 1950. Vol. 64, may. P. 319

166. Index of TBC. URL: . http://www.borderdialogues.eu/index.

167. Jackson R. J. NATO and peacekeeping. Visiting Fellow Centre for International Studies and Clare Hall, University of Cambridge. Final Report for NATO Fellowship. 1997. URL: http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/jackson.pdf.

168. Jensen O. Erving Goffman And Everyday Life Mobility. The contemporary Goffman. N.Y.: Routledge, 2010. 382 p.

169. Juran J. M. Managerial Breakthrough (2nd edn). McGraw-Hill: London, 1995.

170. Kalashnikova L., Chorna V. (2020) Quantification labour migration processes: systemization of the experience of foreign and domestic studies. E3S Web Conf., 166 (2020). URL: https://icsf.ccjournals.eu/2020/

171. King R., Skeldon R. Theories and Typologies of Migration: An Overview and a Primer . Malmö: Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare (MIM). 2012.

172. Klauser F. R. Thinking through territoriality: introducing Claude Raffestin to Anglophone sociospatial theory. *Environment and Planning D: Society and Space, 2012*. 30 (1). pp. 106–120.

173. Koroutchev R. Economic situation and migration trends of Eastern Slovakia and Transcarpathian Ukraine. *Journal of Liberty and International Affairs.* 2020. 5(3), 9–26. URL: https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-66252-7

174. Koroutchev, Rossen & Novotný, Ladislav. (2020). International migration to an economically lagging EU region: case study of Ukraine and Eastern Slovakia. Geographia Cassoviensis. 14. 10.33542/GC2020-2-02.

175. Laine J., Chiara B., Scott J., Bocchi G. Thinking, Mapping, Acting and Living Borders under Contemporary Globalisation. In: Brambilla, C., J. Laine, J. W. Scott & G. Bocchi, eds. Borderscaping: *Imaginations and Practices of Border Making*, 1-9. Ashgate, London. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/311425887_Introduction_Thinking_Mapping_Acting_and_Living_Borders_under_Contemporary_Globalisation Accessed Mar 14 2020.

176. Latonero M., Kift, P. On Digital Passages and Borders: Refugees and the New Infrastructure for Movement and Control. Social Media + Society. 2018. URL: https://doi.org/10.1177/2056305118764432

177. Lethbridge J. Privatisation of migration and refugee services and other forms of state disengagement. Technical Report. Public Services International (PSI), Ferney-Voltaire, France. 2017. URL: http://www.world-psi.org/sites/default/files/documents/research/final_psi_epsu_psiru_privatisation_of_migration_and_refugee_services.pdf P. 10

178. Lovins A., Hunter L., Wallis S., Wijkman A., Fullerton J. A Finer Future: Creating an Economy in Service to Life. 2018. URL: http://epe.lac-bac.gc.ca/101/200/300/new_society_publishers/a_finer_future/index.html.

179. Madleňák T., Chovancová T. Realities of Ukrainian labour migration to Slovakia in Myths and facts on Ukrainian labour migration to the Visegrad group. 2019. URL: https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/Giude-EN-fin.pdf

180. Malkki L. National Geographic. The Rooting of Peoples and the Territorilazation of National Identity among Scholars and Refugees. *Cultural Antropology* 7 (1992). P. 24–38.

181. Mamulia G. The Central Power's Policy Toward the North Caucasus, 1914–1917 (Part Two). *Eurasia Daily Monitor Volume*. 2018. Issue: 10.

182. Martínez O. Border People. Life and Society in the US-Mexico Borderlands. University of Arizona Press: Tucson. 1994.

183. Massey D. S. Why Does Immigration Occur? Ed by C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind. The Handbook of International Migraiton: The American Experience. New York: Russell Sage Foundation. 1999. P. 34-52.

184. Ohmae K. The bordless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy. Fontana. Harper Business, New York, 1990. P. 223.

185. Pachkovskyy Y., Rejman K. Local identity and cultural heritage in the framework of Ukrainian-Polish cultural dialogue. Cross-border heritage as a basis of Polish-Belarusian-Ukrainian cooperation. European Neighbourhood Instrument Cross-border Cooperation Programme Poland-Belarus-Ukraine 2014-2020. Center of European Projects. Warsaw. 2018. P. 99–124.

186. Parsons T., Shils E. A., Olds J. Values, motives, and systems of action. Toward a general theory of action. Ed. T. Parsons and E. A. Shils. *Cambridge: Harvard University Press.*1951. P. 47–275.

187. Perroux F. The Economics of the 20th Century. *Paris: Presses Universitaires de France*, 1961. P. 153–154.

188. Ross W. A. The behavioural properties of systems in equilibrium. *American Journal of Psychology*. 1946. 59. P. 682–686.

189. Rumford C. Theorizing Borders. European Journal of Social Theory – European journal of social theory. 2007. 9, 2. P. 155-169.

190. Scholte J. A. Global capitalism and the state. *International Affairs*, 1997. 73(3). P. 427-452.

191. Schwab K.; Xavier S. World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2017–2018, World Economic Forum, 09/2017. URL: http://www3.weforum.org/docs/GCR20172018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf

192. Scott J. W. Bordering, Border Politics and Cross-Border Cooperation in Europe. In: Celata, F., Coletti, R. (ed.): Neighbourhood Policy and the Construction of the European External Borders. *Springer, GeoJournal Library*. 2015. P. 27–44.

193. Scott J. W. EU Enlargement, Region-building and Shifting Borders of Inclusion and Exclusion, Aldershot: Ashgate. 2006.

194. Security through social cohesion: proposals for a new socio-economic governance. *Trends in social cohesion, No. 10.* Council of Europe Publishing, 2004.

195. Simmel G. Der Raum und die rumliche Ordnung der Gesellschaft. *Soziologie. Untersuchungen die Formen der Gesellschaft.* Leipzig: Duncker & Humblot, 1908. S. 615.

196. Shamir, Ronen. (2005). Without Borders? Notes on Globalization as a Mobility Regime*. Sociological Theory. 23. 197 – 217. 10.1111/j.0735-2751.2005.00250.x.: 214

197. Soja E.W. Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real and imagined Places. Cambridge-Oxford: Blackwell Publishers, 1996. P. 74–78.

198. Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. URL: https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/ hranicna_a_cudzinecka_policia/rocenky/rok_2018/2018-rocenka-UHCP-SK.pdf

199. Süli-Zakar I. The First Ten Years of the Carpathian Euroregion Interregional Cooperation. *A kárpátok interregionális szövetség tiz éve.* Debrecen, 2003. P. 377–400.

200. Tilly C. (1981) As Sociology Meets History. N.Y., Lnd., Sydney, San Francisco, 1981.

201. Turner B. The Enclave Society: Towards a Sociology of Immobility / B. Turner // European Journal of Social Theory. – 2007. – No. 10 (12). – P. 287–303., p. 289.

202. Urry J. Climate change and society. London, England: Polity. 2011.

203. Ustych S. Analysis and conclusions for the Ukraine-EU borders. Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours. Prague: ISD, 2012. P. 74–81.

204. Ustych S. Systems theory of borders and transborder processes. Saarbrücken: Scholars Press. 2015. 492 p.

205. Ustych S. The Indexation and Monitoring of the Modern Transborder Processes. *Journal of Mathematics and System Science.* USA. 2013 № 3. P. 592–596.

206. Ustych S. The typology, indexation and monitoring of modern trans-border processes. Transborder economies – new challenges of regional development in

democratic world. Editors: Marek Cierpal-Wolan, Jozef Olenski, Waclaw Wierzbieniec. Jaroslaw: PWSTE, 2013. P. 42-52.

207. Van Houtum H., van Naerssen T. Bordering, Ordering and Othering. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 2002. 93. P. 125-136. 10.1111/1467-9663.00189.

208. Van Langenhove L. Building regions: The regionalization of the world order. Farnham: Ashgate, 2011. 187 p.

209. Velký sociologický slovnik. Praha:Vydavatelství Karolinum. 1996. 1165 s.

210. Zürn M., Checkel J. Getting Socialized to Build Bridges: Constructivism and Rationalism, Europe and the Nation-State. International Organization, 2005. 59(4), 1045-1079. Retrieved October 14, 2.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма соціологічного дослідження «Транскордонна мобільність та співробітництво жителів українсько-словацького прикордоння»

І. Методологічна частина

І.1. Проблемна ситуація

У контексті новітніх викликів та трансформацій транскордонних взаємодій у сучасному світі та на кордонах Європейського союзу зокрема актуалізується проблема соціологічного моніторингу та оптимізації транскордонного співробітництва у прикордонні країн-сусідів. Емпіричне дослідження транскордонних взаємодій має фокусуватися на низці аспектів цього явища: інституційному вимірі, у межах якого транскордонні взаємодії розглядаються як такі, що структуруються (уможливлюються та обмежуються) соціальним інститутом кордону і, зокрема, режимом його перетину; соціально-економічному та соціокультурному вимірах, у яких розгортається диференціююча та солідаризуюча функції інституту міждержавного кордону. Окреслена проблематика є вкрай малодослідженою у вітчизняній соціології. Наявні емпіричні дослідження транскордонних взаємодій переважно акцентують на українсько-польських відносинах, натомість дослідження українсько-словацького прикордоння та транскордонних взаємодій практично відсутні. Для цього є підстави, оскільки масштаби транскордонних взаємодій і, зокрема, трудової міграції українців до Словаччини, є значно меншими, аніж до сусідньої Польщі, але в межах регіону (Закарпатської області, Кошицького та Пряшівського країв) українські трудові мігранти істотно визначають характер процесів на ринку праці сусідньої країни. Понад чвертьчастини дозволів на працю для іноземців у Словаччині видані громадянам України, загальне число яких на ринку праці цієї країни становить близько 30 тисяч осіб.

І.2. Тема: «Транскордонна мобільність та співробітництво жителів українсько-словацького прикордоння».

І.3. Цілі (Мета): З’ясувати особливості диференціації досвіду транскордонного співробітництва та ставлення до інституційних, соціально-економічних та соціокультурних аспектів транскордонних взаємодій жителів українсько-словацького прикордоння.

І.4. Завдання

- Виявити особливості транскордонної мобільності жителів українсько-словацького прикордоння;

- з’ясувати взаємозв’язок між практиками транскордонної мобільності та соціально-економічними характеристиками жителів прикордоння;

- з’ясувати, яким є стан поінформованості жителів українського та словацького прикордоння щодо транскордонної співпраці двох країн;

- виявити, яке значення надають транскордонним відносинам жителі українського і словацького прикордоння;

- виявити наявність чи відсутність взаємозв’язку поміж транскордонною мобільністю жителів прикордоння та іншими вимірами мобільності;

- здійснити порівняльний аналіз оцінки населенням прикордоння з українського та словацького боку кордону ефективності функціонування міждержавного кордону як інституції (зокрема, ефективності функціонування митної та прикордонної служб);

- з’ясувати, яким є рівень задоволення жителів прикордоння режимом перетину українсько-словацького кордону;

- з’ясувати ставлення жителів прикордоння до історичного минулого українсько-словацьких відносин як основи сучасної та майбутньої транскордонної співпраці;

- виявити наявність чи відсутність у жителів прикордоння досвіду дискримінації за ознаками мовної та етнічної приналежності;

- виявити бачення українських та словацьких респондентів щодо труднощів та шляхів оптимізації функціонування кордону як інституції.

1.5. Об’єкт дослідження за носієм: жителі українського та словацького прикордоння, зокрема жителі Закарпатської області України та Кошицького і Пряшівського самоврядних країв Словаччини.

Об’єкт дослідження за загальною проблемою: ставлення до транскордонних взаємодій та відповідний досвід в уявленні жителів українсько-словацького прикордоння.

І.6. Предмет дослідження: чинники диференціації ставлення до транскордонних взаємодій та відповідного досвіду жителів українсько-словацького прикордоння.

І.7. Інтерпретація понять (теоретична):

Транскордонні взаємодії – це складна система взаємообумовлених індивідуальних та групових соціальних зв’язків, що реалізуються в обміні та взаємному впливі людей та соціальних спільнот, відтворюються циклічно (дії одного суб’єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь дій інших суб’єктів) та зосереджуються територіально у соціальному просторі прикордоння (авторське визначення).

Кордон як соціальний інститут – включає систему статусно-рольових позицій, формальні та неформальні правила і практики, завдяки яким здійснюється диференціація та інтеграція населення прикордоння, вибудовуються бар’єри та соціальні дистанції, а також і формуються нові соціальні групи, практики та межові (маргінальні) ідентичності (авторське визначення).

Транскордонна мобільність – перетин індивідами та групами населення державних кордонів і наступні взаємодії резидентів країни та новоприбулих; вид соціальної практики, яка реалізується індивідами і соціальними групами, детермінована нормами і має просторово-часову організацію (Дж. Урре).

Прикордоння – особливий просторово-соціальний феномен, простір який локалізується навколо міждержавних кордонів та в якому відбувається інтенсивна диференціація та інтеграція жителів прикордоння (авторське визначення).

І.8. **Операціоналізація понять «транскордонні взаємодії жителів прикордоння» (здійснена автором у табличному різновиді)** [7]

Етапи (рівні) операціоналізації			
1. Теоретичний конструкт	2. Елементи теоретичного конструкту	3. Емпіричні індикатори	4. Змінні (запитання для опитування)
Транскордонні взаємодії жителів прикордоння	Інституційний вимір (практики перетину кордону, функціонування митної та прикордонної служб сусідніх країн, візові процедури)	- Оцінка функціонування служб, які забезпечують роботу інституту кордону – митної та прикордонної служби	- Оцініть роботу митної служби України / Словаччини, що забезпечує перетин державного кордону із Словаччиною / Україною. - Які, на Вашу думку, є недоліки в роботі консульської, прикордонної та митної служб Словаччини / України? - Наскільки важливим для населення Закарпаття / Кошицького і Пряшівського самоврядних країв є достатня кількість контрольно-пропускних пунктів для швидкого перетину кордону?
		- Оцінка режиму перетину кордону жителями прикордоння	- Які саме проблеми виникають при в'їзді в Словаччину / Україну? - Наскільки Ви задоволені можливостями та умовами відвідування сусідньої Словаччини / України?
	Соціально-економічний вимір (практики транскордонної мобільності, взаємозв'язок транскордонної мобільності із рівнем матеріального добробуту)	- Частота поїздок жителів українського прикордоння в Словаччину і навпаки	- Як часто Вам доводиться відвідувати сусідню Словаччину / Україну, що межує з Вашою областю / самоврядним краєм?
		- Значення, яке надають жителі українського прикордоння сусідству та відносинам із Словаччиною і навпаки	- Яке значення особисто для Вас та Вашої сім'ї мають відносини жителів вашої області / самоврядного краю з жителями прикордонних територій сусідньої Словаччини / України?
		- Матеріальне становище жителів прикордоння та взаємозв'язок цього показника із практиками транскордонної мобільності	- ***Характеристика матеріального становища Вашої сім'ї***

[7] Операціоналізація спирається на методичні рекомендації українського дослідника С. Дембіцького. (Дембіцький С. Операционализация и интерпретация [Електронний ресурс] / С. Дембіцький // Soc-research.info – Режим доступу: http://soc-research.info/principles/5.html).

		- Стан поінформованості про співпрацю України та Словаччини серед жителів прикордоння двох країн	- Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо нинішніх відносин між жителями Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини?
Транскордонні взаємодії жителів прикордоння	Соціокультурний вимір (важливість культурних вимірів національної ідентифікації, історичної пам'яті, досвіду дискримінації за національною ознакою та ін.)	- Оцінка історичного досвіду	- Який вплив мають історичні відносини Словаччини та України на сучасне транскордонне співробітництво їх сусідніх регіонів?
		- Ставлення резидентів країни до прибулих з сусідньої країни	- ***Як Ви ставитесь до людей, які приїжджають з України/ Словаччини працювати у Вашому місті?***
		- Оцінка міжнаціональних відносин у сусідній країні	- Як у Вашому населеному пункті ставляться до представників національних меншин? - Як Ви ставитесь до змішаних шлюбів із представниками іншої національності? - Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Словаччині / Україні з проявами дискримінації за мовною / етнічною / релігійною ознакою?
		- Уявлення про майбутні виклики та загрози	- Чи вистачає Вам особисто впевненості, що не буде міжнаціональних конфліктів? - Чи вистачає Вам особисто взаєморозуміння між людьми різних національностей?

I.9. Робочі гіпотези дослідження

Гіпотеза-підстава: припускаємо, що ставлення до інституційних, соціально-економічних та соціокультурних аспектів транскордонних взаємодій та відповідний досвід жителів українсько-словацького прикордоння диференціюються за низкою соціально-демографічних та соціально-економічних характеристик, а також за країною проживання респондента.

Гіпотези-наслідки:

- Припускаємо, що транскордонна мобільність українців та словаків має циркулярний характер, причому в цей міграційний рух залучені переважно українці і меншою мірою словаки.

- Припускаємо, що для українських жителів прикордоння значення сусідства та відносин із Словаччиною буде більшим, аніж для словацьких жителів прикордоння.

- Припускаємо, що існує взаємозв'язок поміж матеріальним становищем респондентів та тим, яку вагу останні надають транскордонним відносинам, а також тим, наскільки інтенсивно вони самі беруть участь у транскордонному русі.

- Припускаємо, що українські жителі прикордоння більш критично, аніж словаки оцінюють функціонування служб, які забезпечують роботу інституту кордону – митної та прикордонної служб.

- Припускаємо, що жителі словацького прикордоння більшою мірою задоволені режимом перетину кордону з Україною, аніж мешканці українського прикордоння.

- Припускаємо, що жителі українського і словацького прикордоння оцінюють свою поінформованість про відносини між двома країнами як недостатню.

- Припускаємо, що жителі українського і словацького прикордоння оцінюють досвід історичних взаємодій двох народів як такий, що справляє позитивний вплив на сьогодення українсько-словацьких відносин.

- Припускаємо, що ставлення жителів словацького прикордоння до українців, які відвідують Словаччину є здебільшого позитивними**.**

- Припускаємо, що як у жителів українського так і у жителів словацького прикордоння існують побоювання щодо загроз мирним міжнаціональним відносинам у регіоні в майбутньому. При цьому рівень таких побоювань у жителів українського прикордоння є вищим.

2. Опис методів і технік отримання інформації

У дослідженні застосовано масове опитування за стандартизованою анкетою під назвою «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини й України». Дослідження проводилось методом особистого анкетування (face to face) респондентів, які проживають на прикордонній території Словаччини чи України. Вибіркова сукупність склала: 498 жителів прикордонних населених пунктів Закарпатської області і 448 жителів Пряшівського та Кошицького самоврядних країв Словаччини.

Додаток Б

Вибрані результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в Закарпатській області (Україна) та в Кошицькому та Пряшівському самоврядних краях (Словаччина)

Результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в Закарпатській області (Україна)

Отримано анкет: 500. Роздано інтерв'юерам: 500 анкет. Повернено: 498 анкет. Пройшло фільтри SPSS: 467. Вибірка: генеральна сукупність. Метод: випадкове число. Регіон: усі райони – 13 всі міста – 10, населені пункти більше 2,5 тисяч жителів.

Q-UA 1. Скільки років Ви постійно проживаєте в цьому регіоні?	%
Усе життя	66.4
Більше 20 років	10.5
Менше 5 років	9.9
Від 10 до 20 років	9.6
Від 5 до 10 років	3.4
Важко відповісти/відмова від відповіді	0.2
Всього:	100.0

Q-UA 2. Скільки років Ваша сім'я постійно проживає в цьому регіоні?	%
Усе життя	71.2
Більше 20 років	10.1
Менше 5 років	6.8
Від 10 до 20 років	5.7
Важко відповісти/відмова від відповіді	3.5
Від 5 до 10 років	2.7
Всього	100.0

Q-UA 3. Яке значення особисто для Вас та Вашої сім'ї мають відносини жителів Закарпаття з жителями прикордонних територій сусідньої Словаччини?	%
Мало важливе	34.7
Достатньо важливе	33.2
Практично не мають значення	19.1
Дуже важливе	10.9
Важко відповісти / відмова від відповіді	2.1
Всього	100.0

Q-UA 4. Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо нинішніх відносин між жителями Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини?	%
Не дуже добре поінформований	48.6
Взагалі не поінформований	35.3
Добре поінформований	13.7
Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.4
Всього	100.0

Q-UA 4.1. Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим щодо програм транскордонного співробітництва в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства (ЄІСП) (2007–2013 рр.) та Європейського інструменту сусідства ЄІС (2014–2020 рр.)?	%
Взагалі не поінформований	56.3
Не дуже добре поінформований	36.4
Добре поінформований	6.3
Важко відповісти/ відмова від відповіді	1.0
Всього	100.0

Q-UA 4.2. Наскільки Ви вважаєте себе поінформованим про проєкти словацько-українського транскордонного співробітництва, що фінансуються за допомоги Норвезького фінансового механізму та державного бюджету Словацької Республіки?	%
Взагалі не поінформований	59.3
Не дуже добре поінформований	33.0
Добре поінформований	5.0
Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.7
Всього	100.0

Q-UA 6.2.Чи маєте Ви можливість отримувати інформацію, що надходить із радіопрограм сусідньої Словаччини?	%
Ні	36.2
Не користуюся	34.1
Так	29.7
Всього	100.0

Q-UA 7. На Ваш погляд, наскільки об'єктивно в ЗМІ висвітлюється тема відносин між жителями прикордонних територій України та сусідньої Словаччини?	%
Частково об'єктивно	53.3
Цілком об'єктивно	16.4
Важко відповісти/ відмова від відповіді	15.6
Зовсім не об'єктивно	14.7
Всього	100.0

Q-UA 8. Як Ви вважаєте, транскордонне співробітництво після розширення Європейського Союзу на схід відповідає найперше чиїм інтересам?	%
Найперше інтересам всього Європейського Союзу	27.9
Найперше інтересам України	23.2
Взаємним інтересам ЄС, України та сусідніх з нею країн, зокрема, Словаччини	19.5
Найперше інтересам сусідніх з Україною країн, зокрема, Словаччини	13.6
Важко відповісти/ відмова від відповіді	11.7
Не відповідає інтересам жодної з країн	3.2
Інше	0.9
Всього	100.0

Q-UA 9. Який вплив мають історичні відносини Словаччини та України на сучасне транскордонне співробітництво їх сусідніх регіонів?	%
Скоріше позитивний	54.4
Однозначно позитивний	26.2
Скоріше негативний	9.8
Важко відповісти	8.7
Однозначно негативний	0.9
Всього	100.0

Q-UA 10. Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Закарпаття із сусідніми регіонами Словаччини в економічній сфері (прикордонна торгівля, інвестиції, спільні	%
Середній	58.9
Високий	28.7
Низький	6.7
Важко відповісти	5.7
Всього	100.0

Q-UA 11. Чи маєте Ви родичів або друзів у сусідній Словаччині?	%
Ні	61.3
Так	36.5
Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.2
Всього	100.0

Q-UA 12. Як часто Вам доводиться відвідувати сусідню Словаччину, що межує з Вашою областю?	%
Не доводилося відвідувати жодного разу	46.3
Кілька разів на рік	23.0
Один раз на кілька років	22.0
Кілька разів на місяць	6.4
Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.3
Всього	100.0

Q-UA 15. Чи виникали у Вас проблеми із виїздом до сусідньої Словаччини?	%
Не знаю/ не відвідую сусідні країни	47.9
Ні	33.1
Так	17.0
Важко відповісти/ відмова від відповіді	2.0
Всього	100.0

Q-UA16. Якщо проблеми виникали, то які саме?	%
Не знаю/ не відвідую сусідні країни	56.5
Тривале очікування перетину кордону	14.8
Важко відповісти/відмова від відповіді	13.6
Проблеми із отриманням візи	8.5
Проблеми, пов’язані із проходженням митного контролю	2.8
Проблеми, пов’язані із проходженням паспортного контролю	2.0
Інше	1.8
Всього	100.0

Q-UA 17. Оцініть роботу митної служби України, що забезпечує перетин державного кордону із Словаччиною.	%
Не відвідував	31.7
Задовільно	26.5
Добре	16.4
Незадовільно	10.3
Дуже погано	8.8
Дуже добре	5.7
Важко відповісти	0.6
Всього	100.0

Q-UA 17. Оцініть роботу прикордонної служби України, що забезпечує перетин державного кордону із Словаччиною.	%
Не відвідував	31.0
Задовільно	21.8
Добре	21.5
Незадовільно	11.6
Дуже погано	6.6
Дуже добре	6.6
Важко відповісти	0.9
Всього	100.0

Q-UA 17. Оцініть роботу інших служб України, що забезпечують перетин державного кордону із Словаччиною	%
Не відвідував	31.6
Добре	22.0
Задовільно	20.7
Погано	11.6
дуже погано	6.7
Дуже добре	5.4
Важко відповісти	2.0
Всього	100.0

Q-UA 18. Оцініть роботу митної служби Словаччини, що забезпечує перетин державного кордону із Україною.	%
Не відвідував	40.5
Добре	22.5
Задовільно	16.4
Дуже добре	9.4
Незадовільно	6.1
Дуже погано	3.9
Важко відповісти	1.2
Всього	100.0

Q-UA18. Оцініть роботу прикордонної служби Словаччини, що забезпечує перетин державного кордону із Україною.	%
Не відвідував	41.2
Добре	20.6
Задовільно	15.3
Дуже добре	13.1
Незадовільно	6.2
Дуже погано	2.9
Важко відповісти	0.7
Всього	100.0

Q-UA 18. Оцініть роботу інших служб Словаччини, що забезпечують перетин державного кордону із Україною.	%
Не відвідував	46.0
Добре	20.4
Задовільно	12.9
Дуже добре	11.3
Незадовільно	4.2
Дуже погано	2.7
Важко відповісти	2.5
Всього	100.0

Q-UA 19. Оцініть роботу Генерального консульства Словаччини в м.Ужгород, що здійснює візове обслуговування жителів Закарпатської області.	%
Не відвідував	43.9
Добре	24.6
Задовільно	12.6
Дуже добре	11.1
Незадовільно	4.1
Важко відповісти	2.2
Дуже погано	1.5
Всього	100.0

Q-UA 20. Які, на Вашу думку, є недоліки в роботі прикордонної та митної служб України?	%
Не знаю/ не відвідую	28.4
Корупція (хабарництво) серед працівників	22.1
Повільне і байдуже обслуговування	12.6
Недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення	10.8
Недостатній рівень культури обслуговування	9.1
Високий рівень бюрократії	7.8
Важко відповісти / відмова від відповіді	5.6
Нема недоліків	3.0
Інше	0.6
Всього	100.0

Q-UA 22. Наскільки, на Ваш погляд, забезпечені права національних меншин (різних національностей), що проживають на Зарпатті?	%
Забезпечені в основному	51.9
Забезпечені повністю	24.0
Скоріше не забезпечені	16.5
Важко відповісти/ відмова від відповіді	3.9
Повністю не забезпечені	3.7
Всього	100.0

Q-UA 23. Як у Вашому населеному пункті ставляться до представників національних меншин?	%
В основному толерантно, однак іноді трапляються конфлікти	49.6
Повністю толерантно	43.3
Ставляться не толерантно	5.0
Важко відповісти / відмова від відповіді	2.1
Всього	100.0

Q-UA 24. Як Ви ставитесь до змішаних шлюбів із представниками іншої національності?	%
Повністю позитивно	36.9
Нейтрально	30.5
Переважно позитивно	24.0
Переважно негативно	5.6
Повністю негативно	2.4
Важко відповісти/ відмова від відповіді	0.6
Всього	100.0

Q-UA 26. Наскільки в Закарпатській області забезпечені права різних релігійних конфесій (людей різного віросповідування)?	%
Забезпечені в основному	46.2
Забезпечені повністю	37.0
Скоріше не забезпечені	8.7
Важко відповісти/ відмова від відповіді	5.0
Повністю не забезпечені	3.1
Всього	100.0

Q-UA 27. Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за мовною ознакою?	%
Ні	75.3
Так	18.8
Важко відповісти/відмова	5.9
Всього	100.0

Q-UA 27. Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за етнічною ознакою?	%
Ні	80.9
Так	12.3
Важко відповісти/відмова	6.8
Всього	100.0

Q-UA 27. Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Вашому населеному пункті з проявами дискримінації за віросповіданням?	%
Ні	75.3
Так	16.3
Важко відповісти/відмова	8.4
Всього	100.0

Q-UA 28. Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Словаччині з проявами дискримінації за мовною ознакою?	%
Ні	47.2
Не знаю/не відвідував	39.8
Так	9.1
Важко відповісти/відмова	3.9
Всього	100.0

Q-UA 28.Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Словаччині з проявами дискримінації за етнічною ознакою?	%
Ні	50.3
Не знаю/не відвідував	40.9
Важко відповісти/відмова	4.6
Так	4.2
Всього	100.0

Q-UA 28. Чи доводилося Вам особисто, членам Вашої сім'ї або родичам стикатися у Словаччині з проявами дискримінації за віросповідуванням?	%
Ні	51.7
Не знаю/не відвідував	40.6
Важко відповісти/відмова	4.4
Так	3.3
Всього	100.0

Q-UA 29. Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Закарпаття із сусідніми регіонами Словаччини у сфері боротьби із стихійними лихами та у сфері охорони навколишнього середовища (спільне будівництво протипаводкових споруд, реалізація екологічних програм)?	%
Середній	52.6
Важко відповісти/ відмова/ не знаю	21.5
Низький	14.4
Високий	11.5
Всього	100.0

Q-UA 30. Як Ви можете оцінити рівень транскордонного співробітництва Закарпаття із сусідніми регіонами Словаччини у сфері боротьби із злочинністю (боротьба проти контрабанди, нелегальної міграції, корупції)?	%
Середній	47.7
Важко відповісти/ відмова/ не знаю	21.7
Низький	19.4
Високий	11.2
Всього	100.0

Q-UA 31.1. Наскільки важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є ретельне збереження історичних, культурних, релігійних пам'яток, родових могил?	%
Дуже важливо	43.7
Важливо	24.6
Досить важливо	17.8
Не важливо	8.7
Зовсім не важливо	4.1
Важко відповісти	1.1
Всього	100.0

Q-UA 31.2. Наскільки важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є свобода віросповідування, вільний доступ до богослужіння по обидва боки кордону?	%
Дуже важливо	44.4
Важливо	25.1
Досить важливо	16.8
Не важливо	8.4
Зовсім не важливо	4.4
Всього	100.0

Q-UA 31.4. Наскільки важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є спільне реагування на надзвичайні ситуації, спільні природоохоронні заходи та управління життєво важливими ресурсами?	%
Дуже важливо	48.4
Важливо	29.1
Досить важливо	13.1
Не важливо	5.3
Зовсім не важливо	3.1
Важко сказати	1.0
Всього	100.0

Q-UA 31.5. Наскільки важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є чітке, прозоре виконання закону про статус транскордонних територій, сприяння вільному пересуванню людей і товарів через кордон?	%
Дуже важливо	46.6
Важливо	26.6
Досить важливо	16.8
Не важливо	4.8
Зовсім не важливо	3.2
Важко відповісти	2.0
Всього	100.0

Q-UA 31.6. Наскільки важливим для населення Закарпаття та жителів прикордонних територій сусідньої Словаччини є мережа сучасних і недорогих засобів зв'язку (мобільного зв'язку та доступу до мережі	%
Дуже важливо	39.1
Важливо	28.2
Досить важливо	16.2
Не важливо	9.2
Зовсім не важливо	5.0
Важко відповісти	2.3
Всього	100.0

Q-UA 31.7. Наскільки важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є те, щоб прикордонні регіони працювали як єдиний економічний простір, обсяги прикордонної торгівлі були значними і постійно розширювалися?	%
Дуже важливо	47.7
Важливо	27.0
Досить важливо	14.0
Не важливо	6.5
Зовсім не важливо	2.8
Важко відповісти	2.0
Всього	100.0

Q-UA 31.8. Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є відсутність віз для перетину кордону?	%
Дуже важливо	69.1
Важливо	11.3
Досить важливо	9.0
Не важливо	5.2
Зовсім не важливо	2.8
Важко відповісти	2.6
Всього	100.0

Q-UA 31.9. Наскільки Важливим для населення Закарпаття та прикордонних територій сусідньої Словаччини є достатня кількість контрольно-пропускних пунктів для швидкого перетину кордону?	%
Дуже важливо	62.5
Важливо	17.6
Досить важливо	12.8
Зовсім не важливо	3.0
Не важливо	2.6
Важко відповісти	1.5
Всього	100.0

Q-UA 32.1. Чи вистачає Вам особисто впевненості, що не буде міжнаціональних конфліктів?	%
Не вистачає	40.9
Важко сказати, вистачає чи ні	37.2
Вистачає	18.0
Не цікавить	3.9
Всього	100.0

Q-UA 32.2. Чи вистачає Вам особисто взаєморозуміння між людьми різних національностей?	%
Важко сказати, вистачає чи ні	34.1
Не вистачає	33.5
Вистачає	29.6
Не цікавить	2.8
Всього	100.0

Q-UA 32.3. Чи вистачає Вам особисто можливості долучатися до своєї національної культури?	%
Вистачає	48.5
Важко сказати, вистачає чи ні	31.2
Не вистачає	14.4
Не цікавить	5.9
Всього	100.0

ДЕМОГРАФІЧНИЙ БЛОК

D-UA1. Стать респондента	%
Жінка	53.1
Чоловік	46. 9
Всього	100.0

D-UA 3. Який найвищий рівень освіти Ви отримали?	%
Повна середня освіта (атестат про повну середню освіту за 10–11 класів середньої школи)	24.2
Середня спеціальна освіта (училище, коледж, технікум)	20.8
Повна вища освіта (спеціаліст)	19.7
Повна вища освіта (магістр)	14.2
Базова вища освіта (бакалавр)	13.6
Неповна середня освіта (атестат за 8–9 класів середньої школи)	3.0
Додаткове навчання на базі повної середньої освіти (професійні, загальноосвітні курси і т.д.)	2.8
Неповна початкова освіта (менше 4-х класів середньої школи)	1.5
Аспіарантура, вчений ступінь	0.2
Всього	100.0

D-UA 4. Як би Ви могли охарактеризувати своє сімейне становище?	%
Одружений/одружена	44.8
Неодружений/неодружена, ніколи не проживав/ не проживала з партнером	25.2
Неодружений/неодружена, наразі проживаю з партнером	8.9
Вдівець/вдова	4.0
Відмова від відповіді	3.7
Неодружений/неодружена, раніше проживав/ проживала з партнером	3.5
Розлучений/розлучена	3.3
Повторний шлюб	2.6
Розійшлись	2.4
Інше	1.7
Всього	100.0

D-UA 6. До якого виду професійної діяльності Ви могли б себе віднести?	%
Професійна робота, спеціаліст, заняття, яке потребує вищої освіти (лікар, вчитель, інженер)	34.1
Керівник вищої та середньої ланки (директор, начальник відділу, є в підпорядкуванні люди)	12.2
Приватний підприємець, фермер (власник бізнесу)	11.7
Робітник у сільському господарстві	9.0
Кваліфікований робітник (майстер, механік, електрик, виробник знарядь праці, водій, продавець)	8.2
Службовець, у тому числі і державний, середнього та низького рангу (секретар, клерк, офіс-менеджер)	7.7
Відмова від відповіді	5.7
Некваліфікований робітник (різноробочий, некваліфікований робітник, прибиральниця, охоронець)	4.5
Службовець, у тому числі і державний, високого рангу	3.7
Працівник поліції, митниці прикордонник військовослужбовець	1.7
Всього	100.0

D-UA 5. Основний вид Вашої діяльності.	%
Оплачувана робота (найманий працівник, самозайнятий, сезонна робота, тимчасова робота, сімейний бізнес, підприємець)	53.9
Навчання (не оплачується роботодавцем), включаючи канікули	24.3
Без роботи, але активно шукаю роботу	6.7
На пенсії (за віком)	4.3
Домашня робота, піклування про дітей чи інших людей	3.4
На пенсії за станом здоров'я (хворий чи не дієздатний)	3.0
Інше	2.0
Без роботи, хочу працювати, але активно не шукаю роботу	1.3
Відмова від відповіді	1.1
Всього	100.0

D-UA 8. Характеристика матеріального становища Вашої	%
Вистачає на все необхідне	47.2
Вистачає тільки на прожиття	24.7
Живемо у повному достатку	11.9
Відмова від відповіді	9.1
Вистачає лише на продукти харчування	7.1
Всього	100.0

D-UA 9. До якої національності Ви себе відносите?	%
Українець(-ка)	89.8
Угорець (-ка)	3.2
Русин (-ка)	3.1
Відмова	1.3
Єврей (-ка)	1.0
Словак (-ка)	0.6
Румун (-ка)	0.4
Інше	0.4
Ром (-ка)	0.2
Всього	100.0

D-UA 10. Якою мовою Ви найчастіше розмовляєте вдома?	%
Українська	93.7
Інша	3.7
Угорська	1.3
Російська	0.9
Румунська	0.2
Відмова	0.2
Всього	100.0

D-UA 11. Чи відносили Ви себе коли-небудь до певної релігії чи віросповідання?	**%**
Так	86.4
Ні	13.6
Важко відповісти/ відмова від відповіді	0.0
Всього	100.0

D-UA 12. До якої саме релігії Ви себе відносите?	%
Православна церква (патріархат не важливий)	54.4
Греко-католицька церква	18.4
Римо-католицька церква	7.0
Інша християнська церква (Свідки Ієгови, суботники, Церква	0.0
Христа, п’ятидесятники)	3.9
Атеїст	3.5
Відмова від відповіді	3.5
Протестантська церква	2.8
Християнин без поділу на конфесії	2.2
Інше	0.4
Мусульманська віра	0.2
Православний християнин без поділу на конфесії	3.7
Всього	100.0

ДОДАТОК В

Транскрипти обраних експертних інтерв'ю, проведені методом інтерв'ювання віч-на-віч

Інтерв'ю з експертом 2

(дата проведення інтерв'ю – 17 вересня 2020, м.Ужгород)

(І): Ми вдячні Вам за те, що Ви знайшли час і бажання допомогти у дослідженні теми «Транскордонне співробітництво та мобільність на українсько-словацькому прикордонні». Просимо Вас дати відповіді на ті запитання, щодо яких Ви почуваєтесь належно проінформованими. Якщо якесь запитання становитиме для Вас труднощі, Ви можете не відповідати на нього. Водночас, якщо Ви забажаєте надати нам додаткову інформацію, яка стосується тематики дослідження, будемо вдячні Вам за це. Перейдемо до запитань. Якими, на Вашу думку, є кількісні і якісні зміни транскордонного співробітництва і мобільності на українсько-словацькому кордоні у докарантинний та карантинний період?

(Р): Узагальнюючи, можливо відмітити, що наразі на українсько-словацькій ділянці лінії державного кордону функціонують 5 міжнародних пунктів пропуску – це: Малий Березний – Убля (автомобільно-пішохідний), Ужгород – Вишнє Німецьке (автомобільно-пішохідний), Малі Селменці – Вельке Слеменце (автомобільно-пішохідний), Павлове – Матьовце (залізничний), Чоп – Чієрна над Тисою (залізничний). Найбільшим та найпотужнішим із зазначиних пунктів пропуску є ПП «Ужгород – Убля». Відтак, якщо аналізувати докарантинний період перетину українсько-словацького кордону в обох напрямках, то частка перетину зазначеного ПП на легкових автомобілях складала близько 65%, пасажирськими автобусами 100%, перевезення вантажів 100%, всього близько 70% громадян скористалися перетином вищезазначеного ПП. Що стосується змін карантинного періоду і мобільності на кордоні між Україною і Словаччиною, то констатуємо важкий вплив пандемії COVID-19 на всі транскордонні процеси. Протягом 2020 року на українсько-словацькому кордоні спостерігалися і черги з перетину вантажними автомобілями (проблеми, що спричиняли затримки, пов'язані із технічними проблемами доглядового обладнання зі Словацького боку перетину кордону), заборони пішого перетину кордону з боку України і таке інше.

(І): Якою є роль української і словацької діаспор у транскордонному співробітництві двох країн?

(Р): Українська та словацька діаспори відіграють важливу роль у транскордонному співробітництві двох країн, відтак вони є містком побудови довіри, механізмом культурно-просвітницької діяльності, чинником посилення економічних та дипломатичних зв'язків з обох боків. Якщо поглянути більш детально на організації діаспор обох країн, то стає зрозумілою важливість культурно-етнічних чинників впливу на діяльність української і словацької діаспор. Існують такі організації як: Словацько-українське товариство, Спілка українських письменників Словаччини, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Союз скаутів «ПЛАСТ» на Словаччині, Музично-драматичний ансамбль ім. Т. Шевченка у Братиславі та ін., і це тільки українська діаспора.

(І): Наскільки гострим є питання міжнаціональних відносин і національних меншин на українсько-словацькому прикордонні (зокрема, у контексті русинського питання)?

(Р): Історично склалось так, що Закарпатський край є мультинаціональним регіоном, в якому проживає близько 100 національностей. Частка українців, які себе вважають русинами, становить 0,8% від населення Закарпатської області. Міжнаціональні відносини є непростим та важливим чинником у державній та національній політиці, до цього питання потрібно ставитись з усією толерантністю та повагою і не допускати критичних ситуацій. Саме тому українське законодавство дає усім громадянам країни право ідентифікувати себе з будь-якою національністю без жодного документального підтвердження. Закарпатський край вже багато століть існує в мирі і злагоді та взаєморозумінні в міжнаціональному питанні, власне колоритом Закарпаття і є міжнаціональність та багатогранність.

(І): Якими є перспективи українсько-словацького транскордонного співробітництва і як бачать ці перспективи жителі прикордоння? Які настрої панують серед населення прикордоння?

(Р): Існує ціла низка нормативно-правових документів, які передбачають поглиблення транскордонного співробітництва України з іншими країнами Європейського Союзу. Не винятком є і українсько-словацьке транскордонне співробітництво. З 1993 року функціонує Карпатський єврорегіон, що включає в себе транскордонні території 19 адміністративно-територіальних одиниць на яких проживає близько 16 мільйонів населення, що належать до 5 країн-учасниць, в тому числі Україна та Словацька Республіка. Всі дії та заходи Карпатського єврорегіону спрямовані на покращення життя населення прикордонних територій в різних його проявах, починаючи від інфраструктурних проєктів і закінчуючи культурними заходами. Населення Закарпаття зацікавлене в покращенні умов проживання на транскордонних територіях.

(І): Якою є роль транснаціональних сімей та циркулярної міграції у транскордонному співробітництві України та Словаччини?

(Р): В наш час дедалі поширеніше стає питання транснаціональних сімей та циркулярної міграції, це може бути і молода сім'я студентів різних національностей чи заробітчани, які знаходять своє сімейне щастя закордоном. З кожним роком циркулярна міграція стає дедалі більшою, це можна пов'язати зі складною економічною ситуацією в державі чи з культурною, освітянською та трудовою міграціями. Звичайно, багато членів сімей українців залишаються в Україні і їх родичі за кордоном всіляко допомагають одне одному. Навіть на дипломатичному рівні є не один приклад, коли іноземний політичний чи дипломатичний діяч є вихідцем з України, що, в свою чергу, позитивно впливає на міжнародне становище нашої держави. Узагальнюючи роль транснаціональних сімей та циркулярної міграції у транскордонному співробітництві України та Словаччини, констатуємо, що вони є важливим чинником.

(І): Як змінюється характер трудової міграції з України до Словаччини впродовж останніх років (зокрема, у вимірі легальна/нелегальна, сфера працевлаштування, «відтік мізків») ?

(Р): Трудова міграція з України до Словаччини впродовж останніх років зростає і це стосується будь-яких її проявів (легальна/нелегальна) та видів (освітня, трудова міграція). Це пов'язано не тільки з економічною ситуацією в Україні, але має нормативно-правовий контекст. У Словацькій Республіці з 01.05.2018 року були прийняті зміни до Закону про трудові послуги, який передбачає, що роботодавець повинен мати близько 30% найманих працівників-іноземців. Додатково іноземні працівники за певних умов можуть бути працевлаштовані без жодного дозволу на працевлаштування. На даний час чисельність наших громадян, які працюють в Словацькій Республіці, коливається від 10 тисяч до 13 тисяч осіб.

(І): Наскільки поінформованими про країну-сусіда та зацікавленими у співпраці є жителі українсько-словацького прикордоння в обох країнах?

(Р): Зазначене питання потребує популяризації в обох країнах-сусідах серед свого населення, оскільки присутня ситуація, коли громадяни або зовсім не цікавляться чи не знають про особливості співпраці України та Словацької Республіки або ж громадяни обізнані та беруть безпосередню участь у покращенні зазначених стосунків, але відсоток таких громадян в обох країнах не достатній.

(І): Якою є динаміка функціонування служб та державних інституцій, які регулюють транскордонну мобільність та співробітництво України та Словаччини (консульства, прикордонна та митна служби)?

(Р): Починаючи від Президента України, консульств, прикордонних та митних служб обох країн, Україна та Словацька Республіка перебувають у постійній взаємодії, спрямованій на покращення позитивної динаміки розвитку міжнародних взаємовідносин. Одним з яскравих прикладів цих відносин є підписання 24.09.2020 двосторонньої міжурядової угоди про надання авіаційних експлуатаційних послуг українським постачальником у визначеній частині повітряного простору Словаччини щодо аеропорту «Ужгород».

(І):Чи існують протиріччя у культурній, освітній чи історичній політиці, які ускладнюють українсько-словацьку транскордонну співпрацю та співробітництво?

(Р): Так склалось, що українсько-словацька транскордонна співпраця та співробітництво має велику історію свого розвитку. В різних її позитивних проявах вона спрямована на поглиблення культурних, освітянських та економічних аспектів взаємної співпраці. Винятком не був і 2020 рік під час запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19. Узагальнюючи, відзначимо, що українсько-словацька транскордонна співпраця та співробітництво не має значних протиріч у культурній, освітній чи історичній політиці, які б докорінно впливали на позитивну динаміку міжнародної співпраці між країнами.

Інтерв'ю з експертом 5
(дата проведення інтерв'ю – 28 жовтня 2020, м. Ужгород)

(І): Якими є кількісні і якісні зміни транскордонного співробітництва і мобільності на українсько-словацькому кордоні у докарантинний та карантинний період?

(Р): Як свідчать результати аналізу соціально-економічного розвитку Закарпатської області у докарантинний та карантинний період, – спостерігається ситуація, що характеризує зміни системи транскордонного співробітництва, а саме: дисбаланс соціально-економічних показників прикордонних регіонів, низький рівень зайнятості населення, високий рівень безробіття населення, відсутність фінансової підтримки реалізації програм транскордонного співробітництва, негативний зовнішньоторговельний баланс, низький експорт та імпорт товарів та послуг і т.д.

(І): Якою є роль української і словацької діаспор у транскордонному співробітництві двох країн?

(Р): На жаль, сьогодні, спостерігається низький рівень активності суб'єктів та учасників транскордонного співробітництва щодо реалізації спільних проєктів. Будемо сподіватися,

що, попри певні проблеми в житті і діяльності української діаспори, вона стає все вагомішим чинником розвитку транскордонного співробітництва і утвердження України в Європі. Представники ж словацької діаспори підтримують Словацьку Республіку, яка прагне активно підтримувати трансформації та європейську перспективу України в контексті посилення транскордонної співпраці.

(І): Наскільки гострим є питання міжнаціональних відносин і національних меншин на українсько-словацькому прикордонні (зокрема, у контексті русинського питання)?

(Р): Питання міжнаціональних відносин і національних меншин українців і словаків та етнополітичний статус русинів у прикордонні набувають актуальності і загострюються час від часу з кількох причин: зміст і застосування нормативно-правових документів та ратифікація сторонами міжнародно-правових актів, що регулюють ці відносини; інституційне забезпечення захисту прав етнічних меншин; недостатність розробки ефективної системи етнополітичного менеджменту в органах місцевого самоврядування.

(І): Якими є перспективи українсько-словацького транскордонного співробітництва і як бачать ці перспективи жителі прикордоння? Які настрої панують серед населення прикордоння?

(Р): Українсько-словацьке транскордонне співробітництво в сучасних умовах вступило в якісно нову фазу свого розвитку. Спільний кордон не має бути перешкодою для щоденного співробітництва. Зміни геополітичної ситуації змінюють і формат відносин на регіональному рівні, якісні зміни відбуваються і у системі транскордонного співробітництва. Щодо настроїв, то населення прикордонних регіонів по-різному оцінює перспективи співпраці. Українці зацікавлені у продовженні процесу транскордонного співробітництва, в той час як наші західні сусіди неоднозначно сприймають і не вбачають «райдужних» перспектив (тут більшу зацікавленість проявляє сам ЄС, членом якого є Словаччина).

(І): Якою є роль транснаціональних сімей та циркулярної міграції у транскордонному співробітництві України та Словаччини?

(Р): Міграційні процеси є визначальним проявом процесу глобалізації і мають об’єктивний характер. Створення транснаціональних сімей є одним з наслідків цих процесів. Головною складовою є переселення через економічні чинники, передусім тимчасові переміщення з метою отримання більших заробітків. У таких міграціях вирішальну роль відіграє більш високий рівень і якість життя у європейських країнах, Словаччині зокрема. І тут Україна суттєво програє сусідам і за номінальним рівнем оплати праці, і за рівнем споживчих можливостей, що продовжує виконувати роль каталізатора міграційних процесів

та відтоку найбільш активної (молодого віку) частини населення у пошуках гідних заробітків.

(І): Як змінюється характер трудової міграції з України до Словаччини впродовж останніх років (зокрема, у вимірі легальна/нелегальна, сфера працевлаштування, «відтік мізків») ?

(Р): Потрібно відзначити, що сьогодні українські (і не тільки) мігранти не мають великого впливу на пропозицію робочої сили в Словаччині. Більшість трудових мігрантів найбільше прибуває з України. Явище нелегальної міграції в Словаччині останніми роками посилилося, що, можливо, пов'язано із суттєвим збільшенням кількості затриманих мігрантів і осіб, які шукають притулку. Сьогодні можна спостерігати, що більшість мігрантів легалізували свій статус, сприяла цьому і жорстка міграційна політика [Словаччини] у цьому відношенні. Відмічаємо, що українські мігранти не мають жодних серйозних проблем з інтеграцією у словацьке суспільство, що пов'язано з мовними бар'єрами для інших. На нашу думку кількість зайнятих трудових мігрантів може збільшитися, особливо висококваліфікованих мігрантів (т. зв. «відтік мізків»), які можуть бути конкурентоспроможними на ринку праці Словаччини, що пов'язано із лібералізацією візового режиму та скасуванням віз з боку ЄС. Також, як показує статистика, збільшилася серед мігрантів частка жінок і випускників вищих навчальних закладів.

Словаччина побоюється збільшення нелегальної міграції через війну та нестабільну внутрішньополітичну ситуацію в Україні, яка може створити сприятливі умови для діяльності організованих злочинних угруповань, які займаються нелегальним ввезенням мігрантів.

(І): Наскільки поінформованими про країну-сусіда та зацікавленими у співпраці є жителі українсько-словацького прикордоння в обох країнах?

(Р): Сьогодні взаємини обох країн характеризує взаєморозуміння та обопільне прагнення розширити та поглибити співпрацю на взаємовигідних умовах. Поширенню інформації сприяють кілька факторів: безпосередній кордон між двома державами, який охоплює Пряшівський та Кошицький краї Словаччини та Закарпатську область України; наявність і діяльність консульських установ в Ужгороді та Пряшеві; постійна співпраця на рівні органів місцевого самоврядування та міст-побратимів; висвітлення в засобах масової інформації великої кількості угод, що стосуються співпраці у різних галузях, зокрема торговельно-економічній, науково-технічній, культурно-гуманітарній та ін.

(І): Якою є динаміка функціонування служб та державних інституцій, які регулюють транскордонну мобільність та співробітництво України та Словаччини (консульства, прикордонна та митна служби)?

(Р): Головним завданням двостороннього діалогу на нинішньому етапі є перехід від констатації безконфліктності та безпроблемності двосторонніх відносин до початку роботи вказаних вище органів влади обох країн над стратегічними темами, до яких нашим державам не довелось до сих пір системно звертатись. Питання запровадження спільного контролю та облаштування інфраструктури в пунктах пропуску на українсько-словацькому кордоні традиційно гальмується, в т. ч. і через обмеженість фінансових ресурсів. Було також підписано Декларацію щодо умов використання частини повітряного простору Словаччини українськими авіалініями, що стосується Міжнародного аеропорту «Ужгород». У майбутньому планується підписання угоди, яка дозволить відкрити регулярне сполучення в аеропорту «Ужгород».

(І): Чи існують протиріччя у культурній, освітній чи історичній політиці, які ускладнюють українсько-словацьку транскордонну співпрацю та співробітництво?

(Р): Можна відзначити, що протиріч у культурній, освітній та історичній політиці, які б ускладнювали українсько-словацьке транскордонне співробітництво, набагато менше, ніж з іншими нашими західними сусідами – такими, як Угорщина, Румунія та Польща. Це проявилося у наявному комплексі заходів у сфері культурної співпраці, посиленням міграції в освітній галузі (збільшенням українських школярів і студентів у Словаччині), у запровадженні освітніх програм академічної мобільності. І, мабуть головне, в історичній ретроспективі ми не маємо зі Словаччиною територіальних претензій чи зазіхань на історичну спадщину одне одного.

Інтерв'ю з експертом

(дата проведення інтерв'ю – 21 жовтня 2020, м. Кошице)

PhDr. Stanislav KONEČNÝ, CSc.,
emeritný vedecký pracovník Spoločenskovedného ústavu CSPV SAV v Košiciach

проф. Станіслав Конечний
старший науковий співробітник Центру суспільних і психолочгіних наук Словацької Академії Наук

(І): Якими є кількісні і якісні зміни транскордонного співробітництва і мобільності на українсько-словацькому кордоні у докарантинний та карантинний період?

(Р): Od 1. januára 2020 som už na starobnom dôchodku, preto sa systematickým výskumom nezaoberám a na otázky Vášho prieskumu preto odpovedám viac-menej len ako občan a znalec

dejín etnických menšín a histórie transhraničnej spolupráce regiónov východného Slovenska a dnešnej Zakarpatskej oblasti Ukrajiny. Hoci nedisponujem štatistickými údajmi, je evidentné, že v posledných rokoch transhraničná spolupráca a mobilita na slovensko – ukrajinských hraniciach z kvantitatívneho i kvalitatívneho hľadiska výrazne vzrástli, stali sa dynamickejšími a efektívnejšie riadenými, sčasti aj vďaka mimovládnym organizáciám, ale najmä grantom európskych inštitúcií. Vonkajším prejavom tohto trendu na Slovensku bol očividný nárast počtu občanov zo Zakarpatskej oblasti pracujúcich na východe Slovenska, ako aj študentov vysokých škôl v Prešove a v Košiciach. Opatrenia voči pandémii od marca roku 2020 túto tendenciu v podstate, snáď dočasne, zastavili. Kultúrne styky sa nedajú vôbec realizovať a aj hospodárska kooperácia sa uskutočňuje v minimálnej miere. Mobilita z oboch strán hraníc sa obmedzuje na nevyhnutný prechod a návrat osôb z karanténnymi dôsledkami a na tranzit tovarov, bez výmeny služieb.

[Я вийшов на пенсію з 1 січня 2020 року, тому я не беру активної участі у систематичних дослідженнях і, відповідаю на питання опитування більш-менш лише як громадянин та експерт з історії етнічних меншин та історії транскордонного співробітництва на сході Словаччини і, на сьогоднішній день, Закарпатської області. Хоча я не маю статистичних даних, але, очевидно, що за останні роки транскордонне співробітництво та мобільність на словацько-українському кордоні суттєво зросли в кількісному та якісному відношенні, вони стали більш динамічними та ефективно керованими, частково завдяки громадським організаціям, але особливо завдяки отриманим грантам європейських установ. Зовнішнім проявом цієї тенденції у Словаччині стало очевидне збільшення кількості громадян із Закарпатської області, що працюють на сході Словаччини, а також студентів, які навчаються в університетах у містах Прешові та Кошицях. Заходи проти пандемії з березня 2020 року по суті, можливо тимчасово, зупинили цю тенденцію. Культурні відносини взагалі не можуть бути реалізовані, а економічна співпраця також здійснюється по мінімуму. Переміщення з обох боків кордону обмежується необхідним перетином та поверненням осіб із карантинними наслідками та транзитом товарів без обміну послугами.]

(I): Якою є роль української і словацької діаспор у транскордонному співробітництві двох країн?

(P): Rusínska a ukrajinská menšina na Slovensku bola v minulosti iniciátorom, realizátorom aj propagátorom kultúrnych a spoločenských kontaktov vtedajšej družobnej činnosti organizácií a inštitúcií východného Slovenska a Zakarpatska, ale aj obnovovania a prehlbovania príbuzenských vzťahov a stykov v humanitárnej oblasti. Nepatrné slovenské enklávy v tomto regióne za sovietskeho režimu nemali taký spoločenský a politický vplyv, aby sa v tomto smere úspešne angažovali. V súčasnosti, najmä po zjednodušení vízovej povinnosti, sa môžu osobné a príbuzenské vzťahy medzi ľuďmi na oboch stranách hraníc uplatňovať prirodzeným spôsobom. Cezhraničné

vzťahy a vzájomnú spoluprácu regiónov organizujú a spravujú samosprávne orgány na základe dohôd v súlade s právnymi normami Slovenska a Ukrajiny, takže úloha národnostných menšín na tomto úseku klesá a nadobúda skôr lokálny význam.

[У минулому русинська та українська меншини у Словаччині були ініціаторами, реалізаторами та пропагандистами культурних та соціальних контактів тодішньої спільної діяльності організацій та установ Східної Словаччини та Закарпаття, а також відновлення та поглиблення спорідненості та стосунків у гуманітарній галузі. Невеликі словацькі анклави в регіоні за радянського режиму не мали соціального та політичного впливу для успішного залучення до цього напрямку. В даний час, особливо після спрощення візового режиму, особисті та сімейні стосунки між людьми по обидва боки кордону можуть застосовуватися природним чином. Транскордонні відносини та взаємне співробітництво регіонів організовуються та адмініструються органами самоврядування на основі угод відповідно до правових норм Словаччини та України, так що роль національних меншин у цій сфері зменшується і набуває більше місцевих значення.]

(І): Наскільки гострим є питання міжнаціональних відносин і національних меншин на українсько-словацькому прикордонні (зокрема, у контексті русинського питання)?

(P): Po stabilizácii rusínskych a ukrajinských národnostných organizácií a inštitúcii na Slovensku a v podmienkach rešpektovania oboch minorít zo strany štátnych orgánov sa vzťahy medzi nimi upokojili, zvlášť v súvislosti s narastajúcou divergenciou ich početnosti v prospech rusínskej menšiny, ktorá sa prejavila pri sčítaní obyvateľstva v rokoch 2001 a 2011. Napokon, aj v predchádzajúcom období sa isté, skôr historické konflikty a vedecké polemiky koncentrovali v podstate len v sporoch ich elít a život príslušníkov oboch menšín v podstate neovplyvňovali. V poslednom období sa vzťahy medzi nimi mierne vyostrili pri protestoch rusínskych inštitúcií voči právne nepodloženému používaniu etnonymu *Rusíni-Ukrajinci* v oficiálnych dokumentoch zo strany predstaviteľov ukrajinskej menšiny. Nezhody vznikli aj pre vnímanie a označovanie artefaktov rusínskej histórie, kultúry a folklóru za ukrajinské v rámci prípravy výstavy k dejinám etnických menšín na Slovensku, ktorú pripravuje Slovenské národné múzeum v Bratislave. Pokiaľ ide o pomer oboch menšín k Ukrajine, zvlášť k jej Zakarpatskej oblasti, a o jej eventuálnu pomoc a podporu, vzhľadom na neplnoprávne postavenie rusínskeho obyvateľstva za hranicami rusínska menšina ju neočakáva, skôr naopak. Vedenie ukrajinskej menšiny sa síce o politickú podporu zo strany Ukrajiny uchádza, teší ho aj nárast počtu ukrajinských emigrantov a tzv. pendlerov, je si však vedomé súčasných ekonomických a politických problémov Ukrajiny, ktoré masívnejšiu či efektívnejšiu pomoc z jej strany značne limitujú.

[Після стабілізації русинських та українських національних організацій та установ у Словаччині та в умовах поваги обох меншин з боку державних органів відносини між ними покращилися, особливо у зв'язку із зростаючою розбіжністю їх кількості на користь русинської меншини, яка виявилося під час переписів населення 2001 і 2011. Нарешті, навіть у попередній період певні, досить історичні конфлікти та наукові суперечки були зосереджені по суті лише в суперечках їх еліт, і життя представників обох меншин істотно не постраждало. Останнім часом відносини між ними дещо активізувались під час протестів русинських інституцій проти юридично необгрунтованого використання русино-українського етноніма в офіційних документах представниками української меншини. Також розбіжності виникли щодо сприйняття та маркування артефактів русинської історії, культури та фольклору як українських під час підготовки виставки з історії етнічних меншин у Словаччині, яку готує Словацький національний музей у Братиславі. Що стосується співвідношення обох меншин до України, особливо її Закарпатської області, і можливої допомоги та підтримки, враховуючи русинське положення русинського населення за кордонами, то русинська меншина цього не очікує, а навпаки. Хоча керівництво української меншини шукає політичної підтримки в Україні, воно також задоволене збільшенням кількості українських емігрантів та т.зв. пасажирів, але їй відомі поточні економічні та політичні проблеми України, які суворо обмежують більш масштабну або ефективну допомогу з її боку.]

(I): Якими є перспективи українсько-словацького транскордонного співробітництва і як бачать ці перспективи жителі прикордоння? Які настрої панують серед населення прикордоння?

(P): Ruptúru cezhraničných vzťahov a spolupráce oboch regiónov v prvej polovici deväťdesiatych rokov minulého storočia vystriedala, najmä po roku 1998, ich postupná obnova rámcovaná Karpatským euroregiónom, podporovaná novou vládou aj európskymi štruktúrami. Stagnáciu v tejto oblasti tak nahradil istý optimizmus, ktorý bol vyvolaný presvedčením o stálom alebo aspoň dlhodobom rozvoji ekonomiky a prehlbovaní demokracie v politickej sfére, ako aj o zlepšovaní medzinárodných vzťahov. Významným medzníkom v tomto smere bola *Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a Kabinetom ministrov Ukrajiny o cezhraničnej spolupráci* z 5. decembra 2000, pričom progresu na tomto úseku výrazne pomohli projekty podporované Európskou úniou a štátmi Európskeho združenia voľného obchodu. Isté komplikácie v príprave a realizácii projektov spôsoboval rôzny stupeň decentralizácie v oboch regiónoch. Štátne úrady i orgány samosprávy si uvedomujú, že objektívne má cezhraničná spolupráca veľké perspektívy, na druhej strane, rovnako ako ľudia, chápu aj ťažkosti pohraničných regiónov spojené s otázkou infraštruktúry a s niektorými dôsledkami historického vývoja. Určité skeptické postoje na východe

Slovenska majú svoje korene aj v nesplnení niektorých sľubov zo strany vládnych miest o podpore regiónu, ktoré neboli splnené (napr. masívna podpora zahraničných investícií, vybudovanie diaľnice do Košíc, resp. jej logické pokračovanie k hraniciam s Poľskom a Ukrajinou a pod.)

[Розрив транскордонних відносин та співпраці між двома регіонами у першій половині 90-х років був замінений, особливо після 1998 року, їх поступовим оновленням, обрамленим Карпатським єврорегіоном, за підтримки нових урядних та європейських структур. Таким чином, стагнація в цій галузі змінилася певним оптимізмом, який був викликаний вірою у постійний або принаймні довгостроковий розвиток економіки та поглиблення демократії в політичній сфері, а також у покращення міжнародних відносин. Важливою віхою в цьому відношенні стала Угода між урядом Словацької Республіки та Кабінетом Міністрів України про транскордонне співробітництво від 5 грудня 2000 року, з прогресом, підтриманим у цій галузі проектами, підтриманими Європейським Союзом та Європейською Торговельна асоціація. Деякі ускладнення у підготовці та реалізації проектів були спричинені різним ступенем децентралізації в обох регіонах. Органи державної влади та місцевої влади усвідомлюють, що транскордонне співробітництво має об'єктивні перспективи, з іншого боку, як і люди, я розумію труднощі прикордонних регіонів, пов'язані з проблемою інфраструктури та деякими наслідками історичного розвитку. Певне скептичне ставлення до Східної Словаччини сягає своїм корінням у невиконання деяких обіцянок урядовими містами щодо підтримки регіону, які не були виконані (наприклад, масова підтримка іноземних інвестицій, будівництво шосе до Кошице або його логічне продовження що межує з Польщею та Україною і далі.)]

(I): Якою є роль транснаціональних сімей та циркулярної міграції у транскордонному співробітництві України та Словаччини?

(P): Dôsledky existencie národnostne zmiešaných rodín a častého prechodu štátnych hraníc sú pre medzietnické vzťahy a transhraničnú spoluprácu susediacich krajín vždy pozitívne, pričom Slovensko a Ukrajina nie sú výnimkou. Najväčším prínosom je lepšie vzájomné poznávanie sa, odstraňovanie rôznych stereotypov a prehlbovanie dôvery, čo je pre transhraničnú spoluprácu, ale aj pre medzištátne vzťahy, veľmi často dôležitejšie, než rôzne historické reminiscencie a geopolitické úvahy.

[Наслідки існування етнічно змішаних сімей та частого перетину державних кордонів завжди є позитивними для міжнаціональних відносин та транскордонного співробітництва сусідніх країн, і Словаччина та Україна не є винятком. Найбільша вигода – це кращі взаємні знання, усунення різних стереотипів та поглиблення довіри, що дуже часто є важливішим для транскордонного співробітництва, а також для міждержавних відносин, ніж різні історичні спогади та геополітичні міркування.]

(І): Як змінюється характер трудової міграції з України до Словаччини впродовж останніх років (зокрема, у вимірі легальна/нелегальна, сфера працевлаштування, «відтік мізків») ?

(Р): Charakter pracovnej migrácie občanov Ukrajiny na Slovensko sa v priebehu uplynulých 30 rokov postupne menil. Spočiatku mala živelný, často aj nelegálny charakter, pričom prevládali manuálne pracujúci ľudia bez kvalifikácie a so základným vzdelaním. Muži sa často uplatňovali ako pomocní robotníci na stavbách, v lesoch, na pílach a v niektorých strojárenských závodoch, dievčatá a ženy v textilnom a obuvníckom priemysle. Po vytvorení tzv. schengenskej hranice sa táto forma pracovnej migrácie z Ukrajiny síce výrazne skomplikovala, ale na druhej strane aj skultivovala. Nadobudla legálny ráz, hoci aj za cenu administratívnych problémov a prieťahov, čo sa prejavilo aj v jej sociálnom a profesijnom zložení. Narastal počet nižších a stredných kádrov v zdravotníctve, v obchode a službách, v ďalšej etape prichádzajú ľudia s technickým vzdelaním, pedagogickí pracovníci a lekári. V posledných rokoch enormne narástol počet študentov vysokých škôl.

[Характер трудової міграції громадян України до Словаччини поступово змінювався протягом останніх 30 років. Спочатку це було стихійно, часто незаконно, при цьому переважали фізичні працівники без кваліфікації та з базовою освітою. Чоловіки часто працевлаштовувались підсобними робітниками в будівництві, лісах, лісопилках та на деяких машинобудівних заводах, дівчата та жінки в текстильній та взуттєвій промисловості. Після створення так званого Шенгенського кордону, ця форма трудової міграції з України значно ускладнилася, але з іншого боку вона також культивується. Він набув юридичного характеру, хоча і ціною адміністративних проблем та зволікань, що відбилося на його соціальному та професійному складі. Зросла кількість нижчих та середніх кадрів у галузі охорони здоров'я, торгівлі та сфери послуг, на наступному етапі приходять люди з технічною освітою, педагогічними працівниками та лікарями. Кількість студентів в університетах надзвичайно зросла за останні роки.]

(І): Наскільки поінформованими про країну-сусіда та зацікавленими у співпраці є жителі українсько-словацького прикордоння в обох країнах?

(Р): V súčasnom období informovanosť obyvateľstva pohraničnej oblasti o vývoji na Ukrajine a o značných možnostiach transhraničnej spolupráce regiónov východného Slovenska a Zakarpatskej oblasti Ukrajiny výrazne vzrástli, najmä vďaka kvalitnejšej práci samosprávnych orgánov, činnosti niektorých výskumných inštitúcií a vysokých škôl, mimovládnych organizácií, ale aj zásluhou ´domácich aj európskych grantov projektovaných práve týmto smerom. Prihraničné regióny Slovenska a Ukrajiny sú charakterizované provinčným, niekedy až marginalizovaným postavením, oveľa vyššou nezamestnanosťou, nedokončenou infraštruktúrou a investičnou

insuficienciou, preto si oživenie ekonomickej a obchodnej činnosti, rozvoj služieb, najmä cestovného ruchu, aj na základe transhraničnej spolupráce, priamo vyžadujú. Pravda, jej príprava, zabezpečenie a zvlášť praktická realizácia sú spojené s prekážkami a limitmi, ktoré sú spôsobené síce niektorými objektívnymi okolnosťami, ale aj byrokratickými a administratívnymi bariérami. Ich prekonávanie skutočne predpokladá veľmi veľkú zaangažovanosť, nadšenie a vytrvalosť všetkých aktérov, čo nie je ľahké dosiahnuť.

[В даний час поінформованість прикордонного населення про події в Україні та значні можливості транскордонного співробітництва в регіонах Східної Словаччини та Закарпатської України значно зросла, головним чином завдяки кращій роботі місцевої влади, діяльності деяких науково-дослідних установ та університетів, НГО, а також завдяки європейським грантам, розробленим у цьому напрямку. Прикордонні регіони Словаччини та України характеризуються провінційним, іноді навіть маргіналізованим статусом, значно вищим рівнем безробіття, неповною інфраструктурою та недостатністю інвестицій, тому вони безпосередньо вимагають пожвавлення економічної та торгової діяльності, розвитку сфери послуг, особливо туризму, та транскордонного кордону співпраця. Істина, її підготовка, надання та особливо практичне впровадження пов'язані з перешкодами та обмеженнями, які обумовлені деякими об'єктивними обставинами, а також бюрократичними та адміністративними бар'єрами. Подолання їх насправді передбачає дуже велику прихильність, ентузіазм та наполегливість усіх акторів, чого досягти непросто.]

(I): Якою є динаміка функціонування служб та державних інституцій, які регулюють транскордонну мобільність та співробітництво України та Словаччини (консульства, прикордонна та митна служби)?

(P): Konzulárne úrady, hraničná polícia a colné orgány majú už zo svojho určenia v podstate vždy reštrikčnú funkciu, aj keď im tiež nepochybne záleží na dobrých vzťahoch a rozvoji oblastí po oboch stranách hraníc. Tieto služby na slovenskej strane plnia zároveň úlohy ochrany hraníc schengenského priestoru, čím narastá objem a hĺbka ich činností, ale tiež zodpovednosť za ich výsledky. Situácia na slovensko-ukrajinských hraniciach je tým náročnejšia a zložitejšia, že ide o zónu tradičného pašovania niektorých tovarov a, najmä po vypuknutí tzv. migračnej krízy, tiež nelegálneho prechodu osôb z tretích krajín. Ďalšie vážne komplikácie determinujúce kvalitu režimu na hraniciach a neprimerané čakacie doby vyvoláva skutočnosť, že napriek viacerým úpravám a investíciám sú hraničné zariadenia poddimenzované a nezodpovedajú intenzite ani kvantite pohybu tovarov a osôb, najmä v kritických obdobiach zvýšenej mobility.

[Консульські установи, прикордонна поліція та митні органи, в принципі, завжди мали обмежувальну функцію з моменту призначення, хоча вони, безсумнівно, дбають про добрі відносини та розвиток територій по обидва боки кордону. Ці служби зі словацької сторони

також виконують завдання охорони кордонів Шенгенської зони, що збільшує обсяг та глибину їх діяльності, а також відповідальність за їх результати. Ситуація на словацько-українському кордоні тим складніша та складніша, що це зона традиційної контрабанди деяких товарів і, особливо після спалаху т.зв. міграційна криза, а також незаконний транзит осіб з третіх країн. Інші серйозні ускладнення, що визначають якість прикордонного режиму та непропорційний час очікування, спричинені тим, що, незважаючи на кілька коригувань та інвестицій, прикордонні об'єкти мають низький розмір і не відповідають інтенсивності або кількості переміщення товарів та людей, особливо в критичні періоди підвищеної рухливості.]

(I): Чи існують протиріччя у культурній, освітній чи історичній політиці, які ускладнюють українсько-словацьку транскордонну співпрацю та співробітництво?

(P): Prirodzene, transhraničné vzťahy a spoluprácu medzi východoslovenskými krajmi a Zakarpatskou oblasťou Ukrajiny ovplyvňujú niektoré javy a diferencie, a to napriek tomu, že do roku 1939 boli oba regióny časťami rovnakých štátnych celkov: Uhorska aj Československa. V prvom rade, Zakarpatsko bolo za sovietskej vlády hlbšie a fatálnejšie poznačené než východné Slovensko počas „budovania socializmu“ v Československu. ZSSR sa vyznačoval absolútnou centralizáciou, prísnejšou kádrovou politikou a straníckou nomenklatúrou. ale i väčším vplyvom ideológie na rozhodnutia nielen v politickej, ale aj v hospodárskej a kultúrnej sfére. Vedúce miesta obsadili ľudia, ktorí nepochádzali z radov pôvodného obyvateľstva. Hoci sovietizácia priniesla istý hospodársky progres, štátna moc a verejné inštitúcie priamo ovládali a riadili život jednotlivca aj skupín obyvateľstva, brzdili ich iniciatívu a znemožňovali ich aktívny dosah ani na svoj osud ani na vývoj celej spoločnosti. Na druhej strane, východné Slovensko po druhej svetovej vojne bolo systematicky, aj keď nie vždy racionálne a efektívne, industrializované a urbanizované. Komunizmus sa tu uplatňoval viac z tej lepšej stránky, čo sa nepochybne prejavilo na zvyšovaní životnej úrovne obyvateľstva, ale i na jeho vzdelaní a kultúre.

Dôsledky uplatňovania totalitného systému v rôznych modalitách a s rozličnou intenzitou v oboch susediacich regiónoch nevyhnutne zanechali svoje stopy aj po jeho páde začiatkom 90. rokov. Aj ďalej sa prejavovali určité tendencie ovplyvňujúce charakter, smerovanie aj tempo nasledujúceho vývoja, vrátane podmienok a možností pre transhraničné styky a vzájomnú spoluprácu východného Slovenska a Zakarpatska, hoci aj v rôznej miere a diferencovaným spôsobom. V Zakarpatskej oblasti sa odrážajú v silnejšom vplyve štátnej správy na jednotlivé subjekty ekonomického a kultúrneho života, v menších kompetenciách samosprávnych orgánov, v častejšom sklone k administratívnemu riešeniu problémov, vo väčšej nedôvere k súkromnému sektoru, v prísnejšom regulovaní inštitútov občianskej spoločnosti, ale tiež v podozrievavom postoji k zahraničným kontaktom neštátnych organizácií a inštitúcií. Tieto rezíduá totalitného myslenia a

byrokratickej politickej praxe sa vystupňovali po oboch stranách hraníc v súvislosti s budovaním novovzniknutých samostatných štátov, Slovenska a Ukrajiny, a v obavách o ich integritu a nezávislosť. Viaceré z nich sa postupne odstránili alebo aspoň zmiernili po zmenách na Ukrajine v rokoch 2004 a 2014, na Slovensku po roku 1998 a po vstupe Slovenskej republiky do Európskej únie v roku 2004. Na druhej strane, členstvo Slovenska v EÚ, a najmä vytvorenie schengenského priestoru, paradoxne priniesli aj celý rad nových praktických problémov v oblasti obchodu, financií a najmä hraničného režimu.

[Природно, що на транскордонні відносини та співпрацю між східнословацькими регіонами та Закарпатською областю України впливають певні явища та відмінності, незважаючи на те, що до 1939 р. обидва регіони входили до однакових державних одиниць: Угорщини та Чехословаччини. Перш за все, Закарпаття було глибшим і фатальнішим за радянської влади, ніж східна Словаччина під час "будівництва соціалізму" в Чехословаччині. СРСР характеризувався абсолютною централізацією, більш жорсткою кадровою політикою та партійною номенклатурою. а також більшим впливом ідеології на рішення не тільки в політичній, а й в економічній та культурній сферах. Керівні посади займали люди, які не походили з числа первісних верств населення. Хоча радянізація принесла певний економічний прогрес, державна влада та державні установи безпосередньо контролювали та керували життям окремих людей та груп населення, перешкоджали їх ініціативі та запобігали їхньому активному впливу ні на їх долю, ні на розвиток суспільства в цілому. З іншого боку, східна Словаччина після Другої світової війни була систематично, хоча і не завжди раціональною та ефективною, індустріалізованою та урбанізованою. Комунізм застосовувався більше з кращої сторони, що, безсумнівно, вплинуло на підвищення рівня життя населення, а також на його освіту та культуру.

Наслідки застосування тоталітарної системи в різних формах та з різною інтенсивністю в двох сусідніх регіонах неминуче залишили свій слід навіть після її падіння на початку 1990-х. Продовжувались певні тенденції, що впливають на характер, напрямки та темпи подальшого розвитку, включаючи умови та можливості для транскордонних відносин та взаємної співпраці у Східній Словаччині та Закарпатті, хоча в різній мірі та диференційовано. У Закарпатській області вони виражаються у посиленні впливу державного управління на окремі суб'єкти економічного та культурного життя, у меншій компетенції органів самоврядування, у частішій тенденції до адміністративних проблем, у більшій недовірі до приватного сектору, у жорсткому регулюванні інститутів громадянського суспільства, а також у підозрілому ставленні до іноземних контактів неурядових організацій та установ. Ці залишки тоталітарного мислення та бюрократичної політичної практики загострилися по обидва боки кордону у зв'язку з будівництвом

новостворених незалежних держав, Словаччини та України, а також через стурбованість їх цілісністю та незалежністю. Деякі з них були поступово вилучені або принаймні скорочені після змін в Україні в 2004 та 2014 роках, у Словаччині після 1998 року та після вступу Словацької Республіки до Європейського Союзу в 2004 році. З другого боку, членство Словаччини в ЄС та особливо створення Шенгенської зони, як це не парадоксально, вони також спричинили низку нових практичних проблем у сфері торгівлі, фінансів та особливо прикордонного режиму.]

**Переклад інтерв'ю зроблено авторкою.*

ДОДАТОК Г

Теоретичні положення застосовані у дисертаційному дослідженні

Автор	Теоретичні положення	Аплікація теоретичних положень до проблематики дисертаційної роботи
Дж. Уррі	Мобільність є ключовою характеристикою сучасного суспільства, що визначає існування спільнот та розмиває кордони територіального суверенітету.	В роботі досліджуються транскордонні взаємодії (співробітництво та мобільність) насамперед мешканців прикордоння, як представників особливих спільнот, що сформувалися та функціонують за постійного диференціюючого та інтегруючого впливу міждержавного кордону.
	Соціологія має вивчати масштаб, та вплив різного роду мобільностей на інші елементи соціальної реальності такі як ідентичності, соціальна стратифікація.	Робота спрямована на виявлення сталих взаємозв'язків між досвідом транскордонних взаємодій та відповідними ставленнями мешканців прикордоння, з одного боку, та іншими вимірами соціальної реальності (етнонаціональна ідентичність, соціальна стратифікація).
	Необхідно розглядати те як через режими мобільності та проживання вибудовується класова та етнічна приналежність та ідентичність.	Робота фокусується на дослідженні досвіду та ставлень мешканців прикордоння до різних аспектів транскордонної мобільності та співробітництво. Саме проживання на прикордонні розуміється нами як особливий режим проживання, пов'язаний із мобільністю. Прикордоння розглядається не як порожнеча і транзитна зона, а як місце творення соціальної реальності нової якості де виникають нові феномени (соціальні групи, практики та ідентичності).
	Необхідно досліджувати регулювання мобільностей як спосіб відтворення соціального порядку.	Одним із аспектів дослідження є фокус на інституціональному вимірі транскордонних взаємодій, а саме на досвіді і ставленнях мешканців прикордоння до практики перетину кордону та функціонування митної та прикордонної служби країн-сусідів.
Г. Зборовський	Дослідник виокремлює постнекласичну метапарадигму розвитку теоретичної соціології. Вектором розвитку соціологічного дискурсу на цьому етапі є посилення зацікавлень дослідників до транскордонних взаємодій на різних рівнях – від інституційного до соціокультурного.	Робота фокусується на транскордонних взаємодіях на рівні спільнот, які мешкають на прикордонні в таких аспектах як інституційний, соціально-економічний та соціокультурний (вивчення названих вимірів реалізоване у авторському емпіричному дослідженні).

Ж. Тощенко	Найбільш сучасним напрямом соціологічного теоретизування дослідник називає конструктивізм, що відзначається увагою до взаємозв'язків між макро- і мікросоціологією, об'єктивно-предметним і суб'єктивно-ціннісним підходом та розглядом об'єкту і предмету соціології в єдності об'єктивних умов і суб'єктивного чинників. ,	У роботі кордони інтерпретуються як соціальний конструкт, який водночас відбиває соціально-політичні поділи та конструює їх (диференціює та інтегрує населення прикордоння, зокрема). Об'єктом уваги цього напряму, зокрема, стають прикордонні регіони, вивчення яких як соціальних просторів стало важливою віхою в соціологічному осмисленні транскордонних явищ. Школа конструктивізму наголошує на тому, що процес «регіонобудівництва», в тому числі й безпечна транскордонна взаємодія, неможливий без інтелектуальної складової. Провідниками цього процесу конструкціоністи вважають «інтелектуалів дії» – медіа, управлінців та експертів, які прагнуть конвертувати свої знання в політичний вплив. Недержавні суб'єкти конструювання транскордонної взаємодії розглядаються тому в числі тих, що безпосередньо визначають рівень безпеки кордонів.
Р. Шамір Б. Тернер Т. Файст	Введення в науковий обіг поняття – іммобільність, яке вказує на відсутність переміщень у фізичному просторі, а також «закріплювачі» – тобто чинники, які сприяють іммобільності населення. Вивчення іммобільності як одного із вимірів нерівності в сучасному світі	В роботі аналізуються показники та чинники мобільності та іммобільності населення українсько-словацького прикордоння. Зокрема розкривається вплив зміни міграційного режиму у бік посилення мобільності із запровадженням Угоди про безвізовий режим між Україною та країнами ЄС в період з 2017 по 2020 рік та у бік послаблення мобільності у зв'язку з запровадженням карантинних заходів в період пандемії Covid-19, що розпочалася на початку 2020 року. Верифікується припущення про взаємозв'язок транскордонної мобільності з соціальним самопочуттям населення прикордоння, зокрема із самооцінкою матеріального становища.
С. Устич		У роботі, зокрема у операціоналізації транскордонних взаємодій, врахуванні положення сучасної версії системного підходу (з акцентом на неадитивних характеристиках соціальних феноменів) С.Устича у тому, що стосується складної взаємодії різнорідних інституційних, соціоекономічних та соціокультурних факторів, пов'язаних із перетином лінії державного кордону.

Додаток Д

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бенчак О.Ф. Проблематика кордонів і транскордонних процесів у соціогуманітарних науках. *Грані:* наук.-теорет. альманах. Дніпро, 2018. Т. 21. № 11. С. 62–69.

2. Бенчак О.Ф. Емпірично-соціологічні рефлексії транскордонних взаємодій в українській та західній соціології. *Грані:* наук.-теорет. альманах. Дніпро, 2020. Т. 23. № 5. С. 6–14.

3. Benchak O. Empirical studies of borders and cross-border interactions: sociological discourse overview. *Scientific discussion.* Praha, Czech Republic, 2020. Vol 1. № 46. P. 47–51.

4. Бенчак О. Транскордонні взаємодії як об’єкт соціологічного дослідження: методологічні аспекти (опубліковано англійською мовою). *Український соціум.* Київ, 2020. № 3 (74). С. 24–34.

5. Бенчак О. Транскордонне співробітництво в Карпатському і Баренцовому регіонах: оптимізація управління за допомогою порівняльного соціологічного аналізу (опубліковано англійською мовою). *Грані:* наук.-теорет. альманах. Дніпро, 2020. Т. 23. № 8. С. 5–13.

6. Benchak O. Institutional, socio-economic and socio-cultural dimensions of cross-border interactions from the perspective of systems theory. *Scientific discussion.* Praha, Czech Republic, 2020. Vol 2. № 48. P. 13–19.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Бенчак О. Практичні рекомендації суб’єктам як компонент реалізації проекту транскордонного співробітництва. *K inovácii Slovensko-Ukrajinskej cezhraničnej spolupráce*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Стара Лесна, 16–17 берез. 2017 р.). Стара Лесна, 2017. С. 171–182.

8. Бенчак О., Устич С. Сутність, функціонування та розвиток сучасних транскордонних систем. *Multiculturalism and diversity in the 21-st century:*

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Berehove, March 27–28, 2018). Berehove, 2018. P. 397–400.

9. Бенчак О., Устич С. Карпатський єврорегіон як транскордонна міжрегіональна ідентичність. *Регіон – 2018: стратегія оптимального розвитку:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 8–9 листоп. 2018 р.) Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018. С. 45–50. (0.5 д.а.) (*Особистий внесок автора:* аналіз дослідження Карпатського єврорегіону, що становить 0.25 д. а.).

10. Бенчак О. Транскордонне співробітництво як фактор кроскультурного розвитку. *Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування:* матеріали Наук. круглого столу (Київ, 29 берез. 2018 р.) / В. М. Судакова, Н. Б. Отрешко та ін. Київ: Ін-т культур. НАН України, 2018 р. С. 267–283.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Benchak O., Haydosh M., Ryune Yertyn R., Ustych S. Concept of empirical sociological research of Slovak-Ukrainian Cross-Border Cooperation. Uzhhorod: ITC, 2017. 131 p. (5.4 д.а.) (*Особистий внесок автора*: збір та опрацювання матеріалів за темою соціологічного дослідження українсько-словацького транскордонного співробітництва, аналіз методологічних засад та результатів моніторингового емпіричного соціологічного дослідження, що становить 2.5 д. а.).

12. Benčak O., Gajdoš M., Rune Gjertyn R., Ustyč S. Príručka pre realizáciu empirického sociologického výskumu slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce. Uzhhorod: ITC, 2017. 87 s. (3.6 д.а.) (*Особистий внесок автора:* розробка анкети для масового, експертного і телефонного опитування жителів прикордонного регіону України, що становить 1.8 д. а.).

13. Benchak O., Haydosh M., Ustych S., Fordal L. Practical recommendations for the supreme institutions of the European Union, the government and local authorities, non-governmental organizations on the effective implementation of the Northern crossborder cooperation experience. Uzhhorod: ITC,

2017. 18 p. (0.75 д.а.) (*Особистий внесок автора:* розробка практичних рекомендацій вищим керівним інституціям, що становить 0.25 д. а.).

14. Benčak O., Gajdoš M., Mušinka A., Ustyč S. Recommendations and proposals for increasing effectiveness of Slovak–Ukrainian crossborder cooperation and the model of its institutionalisation. Kosice (Slovak Republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 2017. 52 p. (2.1 д.а.) (*Особистий внесок автора:* розробка практичних рекомендацій, що становить 0.3 д. а.).

15. Benčak O., Gajdoš M., Nezinsky E., Ustyč S. From analyses to interventions: Innovative approach to fostering cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine. Kosice (Slovak Republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 2017. 62 p. (2.6 д.а.) (*Особистий внесок автора:* досліджено приклади позитивної практики Баренцової Євро-Арктичної та Регіональної Ради, що становить 1.0 д. а.).

16. Benčak O., Gajdoš M., Rafaelsen R-Y., Ustyč S. Štúdie o skúsenostiach z nórsko-ruskej a slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce. Kosice (Slovak Republic): Cetrum oločenských chologických vied Slovenskej akadémie vied, 2017. 364 s. (15.2 д. а.) (*Особистий внесок автора:* досліджено історичні, політичні, соціологічні аспекти транскордонної співпраці у Східній Словаччині, що становить 2.0 д. а.).

17. Бенчак О., Ровт А., Устич С. Історія, що об’єднує. Нариси новітнього транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні: монографія / за заг. ред. С. Устича. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2017. 456 с. (19 д. а.) (*Особистий внесок автора:* досліджено геополітичний контекст розвитку ТКС у басейні Карпат, стратегічні цілі ТКС у Карпатському регіоні та їх реалізацію, підготовлено Додатки, що становить 2.5 д. а.) (С. 20–58, С. 78–110, С. 393–408).

18. Бенчак О., Устич С. Емпіричне соціологічне дослідження транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні: монографія /за заг. ред. С. І. Устича. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. 288 с. (12 д. а.) (*Особистий*

внесок автора: висвітлено теоретичні та методичні засади соціологічної рефлексії транскордонних процесів, здійснено імплементацію отриманого соціального знання у процесі пілотного емпіричного дослідження, що становить 2.6 д. а.).

19. Бенчак О., Устич С. Аналіз результатів емпіричного соціологічного дослідження транскордонного співробітництва: наукове видання / за заг. ред. С. І. Устича. ТОВ «РІК-У», 2018. 64 с. (2.6 д. а.) (*Особистий внесок автора:* опрацьовано результати пілотного емпіричного соціологічного дослідження, що становить 1.2 д. а.).

20. Бенчак О., Устич С. Кількісна та якісна оцінка ефективності інноваційного університету. *Міжнародний науковий вісник:* зб. наук. праць / ред. кол. І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2018. Вип. 1 (17). С. 47–53. (0.25 д. а.) (*Особистий внесок автора:* описано набір оціночних критеріїв у процесі середньо- та довгострокових моніторингових досліджень, що становить 0.2 д. а.).

21. Бенчак О.Ф. Кордони і транскордонні процеси: новітні тенденції державно-просторових розмежувань (опубліковано англійською мовою – Borders and transboundary processes: new trends of state-space distribution). *Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 1 (22). С. 82–102.

Основні положення і результати дисертаційного дослідження були представлені та обговорені на: Міжнародній науково-практичній конференції «Innovative Support to Contemporary cross-border cooperation of Slovakia and Ukraine» (м. Стара Лесна, Словацька Республіка, 16-17 березня 2017 р.); Міжнародній академічній конференції «Multiculturalism and diversity in the 21-st century» (м. Берегове, 27-28 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон – 2018: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 8–9 листопада 2018 р.); Науковому круглому столі «Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування» (м. Київ, 29 березня 2018 р.).